

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mustafa PARLAK

BAŞLANGIÇTAN GÜNÜMÜZE TÜRKÇE DİLBİLGİSİ ÇALIŞMALARINA BAKIŞ

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2015

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mustafa PARLAK

BAŞLANGIÇTAN GÜNÜMÜZE TÜRKÇE DİLBİLGİSİ ÇALIŞMALARINA BAKIŞ

Danışman

Doç.Dr.Ali CİN

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2015

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Mustafa PARLAK'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Yrd. Doç. Dr. Vedat KARTALCIK

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Ali CİN

Üye : Yrd. Doç. Dr. Emine ATMACA

Tez Başlığı: **Başlangıçtan Günümüze Türkçe Dilbilgisi Çalışmalarına Bakış**

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 10/07/2015

Mezuniyet Tarihi : 23/07/2015

Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT
Müdür

ÖZET

Gramer çalışmalarının tarihi kuşkusuz yazının tarihi kadar eskidir. Ulaşabildiğimiz eserleri incelediğimizde herhangi bir kültür alışverişinde bulunmayan farklı coğrafyalardaki milletlerin bile birbirinden bağımsız olarak aynı sorular üzerine düşündüklerini görmekteyiz. Dil üzerine sorulan bu sorular yaklaşık binlerce yıl sürecek bir serüveni başlatmıştır. Türk dilinin ilk metinlerindeki edebi üslup ve ifade duruluğu Türklerin de dil üzerine uğraştıklarının işaretlerini verse de elimize ulaşan eserleri incelediğimizde bu serüvene yaklaşık bin yıldır ortak olduğumuzu görüyoruz.

Zaman içerisinde farklı kültür dairelerinin etkisine giren Türk dilciliği bugünkü olgunluğuna erişinceye dek uzun bir gelişim sürecinden geçmiştir. Çalışmamızda amacımız bu gelişim sürecini Türkçe gramer çalışmalarından başlatarak Türkiye Türkçesi üzerinden bu etki alanlarını saptamaya çalışmaktır. Bu durumda dünyada gramerin genel durumu ve etkilendiğimiz çerçevenin gelişim süreci çalışmamızın üzerinde yükseleceği temeller olacaktır.

Türk gramerciliği üzerine yapılan çalışmalar ve saptamalara destek olacağını düşündüğümüz bu çalışmamız, genel olarak bilinen tezlerin arka planları ve gelişim evreleri ile birlikte sunulmasını amaçlamaktadır. Bu çalışma ile Türkçe gramer eserlerinin geçirdiği bin yıllık evrim araştırmacılara sunulmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Türkiye Türkçesi, Türkçe Gramer, Türkçe Dilbilgisi.

SUMMARY

OVERVIEW OF TURKISH GRAMMAR STUDIES FROM THE BEGINNING TO PRESENT

History of grammar studies is old as the history of the writing. We see that even people in different geographies without any cultural exchange have thought about same questions independently when we examine the works we accessed. These questions are asked on the language began a journey that will last about thousands of years. The literary style of the first texts of the Turkish language and clarity of expression signs that the Turkish occupation of the language partners on this journey about a thousand years.

Over time, Turkish grammar works have undergone the effects of different cultures and developed a long process to reach today. The aim of our work is to try to identify these this development process starting from Turkish to Turkish in Turkey. In this case the general state of the grammar in the world and development of the affected framework will be foundations of our work.

We thought it would be of assistance to Turkey grammar works and studies and analyzes, this study aims to present background and development phase of the thesis known. In this study, thousand years of the Turkish grammar works were intended to be presented for researchers.

Keywords: Turkish, Turkish in Turkey, Turkish Grammar, Turkish grammar.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
SUMMARY	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GRAMER ÇALIŞMALARININ TARİHÇESİ

1.1 Tarih Boyunca Gramer Çalışmaları

1.1.1. Antik Dönemde Uzak Asya Ve Ön Asya’da Gramer Çalışmaları	8
1.1.2. Eski Hint'te Gramer Çalışmaları.....	9
1.1.3. Antik Yunan’da Gramer Çalışmaları.....	11
1.1.4. Arap Coğrafyasında Gramer Çalışmaları.....	16
1.1.5. Avrupa’da Gramer Çalışmaları	26

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK GRAMERCİLİĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

2.1. Avrupa'da Kaleme Alınmış Türkçe Gramerler	40
2.2. Türklerde Gramer Yazıcılığı.....	65
2.2.1. 11. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Kadar Türklerde Gramer Yazıcılığı	65
2.2.2. Tanzimat Dönemi Türk Gramer Yazıcılığı	80
2.2.3. Cumhuriyet Dönemi Türk Gramer Yazıcılığı	94
SONUÇ	116
KAYNAKÇA	124
ÖZGEÇMİŞ.....	134

KISALTMALAR LİSTESİ

age.	Adı geçen eser
agm	Adı geçen makale
akt.	Aktaran
Alm.	Almanca
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çek.	Çekçe
Çev.	Çeviren
Dan.	Danca
Far.	Farsça
Fel.	Flemenkçe
Fin.	Fince
Gal.	Galce
Haz.	Hazırlayan
İrlan.	İrlandaca
İsp.	İspanyolca
İsvç.	İsveççe
İtal.	İtalyanca
İzl.	İzlandaca
Lat.	Latince
Mac.	Macarca
MÖ	Milattan önce
No.	Numara
Nor.	Norveççe
Pol.	Lehçe
Port.	Portekizce
Rus.	Rusça
s.	Sayfa
S.	Sayı
TDK	Türk Dil Kurumu
vol.	Cilt

ÖNSÖZ

Türk gramercilik geleneği sanıldığıının aksine çok eskilere dayanmaktadır. Yaklaşık 1000 yıllık bu gelenek, asırlar boyu farklı coğrafyalarda egemenlik kuran Türk ulusunun gelişmiş kültür ve medeniyetinin de bir göstergesidir. Kaşgarlı Mahmud'un eseri ile başlayan gramer yolcuğumuz bugün kaleme alınmış yüzlerce eser, birçok üniversite ve değerli kurumların varlığı ile devam etmektedir. Türkçenin bir yazı dili hâline gelmesi ile başlayan gramer yazıcılığı geleneği zaman içerisinde farklı kültür dairelerinin etkisi altına girmiştir. Çalışmamızda Türk gramerinin bu gelişim sürecini aktarmaya çalışacağız.

Çalışmamızda Türk gramer yazıcılığının tarihsel gelişim sürecine geçmeden önce dünyada gramerin ortaya çıkışını aktardıktan sonra Türk gramerini derinden etkileyen Arap grameri ve Batı gramerinin tarihsel gelişimlerini sunmaya çalışacağız. Ülkemizde ne yazık ki özellikle gramer tarihi ile ilgili kaynakların azlığı ya da var olan kaynakların bu konuya yeterince eğilmemesi çoğunlukla yabancı kaynaklara yönelmemize sebep olmuştur. Çalışmamız sırasında İngilizce, Almanca, Fransızca, İtalyanca, Arapça, Farsça, Flemenkçe ve Latince çalışmalar tarafımızca tercüme edilerek veya tercüme ettirilerek çalışmamızın birinci kısmı oluşturulmuştur. Çalışmamızın birinci kısmının ana taslağı Agop Dilaçar'ın makalesi¹ ve Doğan Aksan'ın eserinin² giriş kısmı üzerinden oluşturulmuş geri kalan bölümler yerli ve yabancı kaynaklarla detaylandırılmıştır. Dünya gramer tarihi açısından büyük öneme sahip eserler özgün metinleri üzerinden değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Bu sebeple çeşitli dünya kütüphanelerinde kayıtlı bulunan bu eserlerden, antik döneme ait Hintli yazar Panini'nin eseri *Ashtādyaî*, Yâska'nın eseri *Nirukta*, Platon'un eseri *Cratylus*, Aristo'nun eseri *Poetika'nın* özgün metinleri ve çevirilerine ulaşılarak bu eserler üzerine yazılmış yabancı makaleler taranmıştır. Çalışmamızda yine Batılılar tarafından yazılmış Megiser'in *Institutionum Linguae Turcicae Libri Quatuor* isimli eserinden başlanarak Batılı Türkçe gramerlerin tamamının özgün metinlerine erişim sağlanmıştır.

Çalışmamızın temeli birçok bilim insanı tarafından daha önce dile getirilmiş olan Türk gramercilik anlayışının, ve öncelikle Arap grameri sonrasında ise Batı, özellikle Fransız grameri etkisi altına girdiği tezinin tarihsel süreçle birlikte sunulmasına dayanmaktadır. Daha önce bu tarz bir çalışma yapılmamış; bu görüş sadece birkaç satırlık bir saptama olarak birçok makalede kendine yer bulmuştur. Çalışmamızın amacı, Arap ve Batı gramerliliğinin gramer

¹ Dilaçar, A. (1971). Gramer: Tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi, eğitimdeki yeri ve tarihçesi. *TDAY Belleten*, 83-145.

² Aksan, D. (2000). *Her yönüyle dil (Ana çizgileriyle dilbilim)*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

kitaplarımız üzerinde tarih boyunca nasıl bir etki bıraktığını, dünya gramerciliğinin ortaya çıkışı, ve Arap ve Batı gramercilik geleneğinin gelişim süreci ile birlikte sağlam temeller üzerinde bir araya getirerek araştırmacılara sunmaktır.

Çalışmamızda incelediğimiz kitaplar, tarihsel süreç içerisinde Türkçenin öncelikle Arap yazalar, sonra Batılı yazarlar ve en son olarak da Türk yazarlar tarafından kaleme alınmış kitaplardır. Tarihsel süreçte XIX. yüzyıla kadar Arap yazarlar tarafından kaleme alınan Türkçe gramer kitapları bilindiğinden bu eserlerin tamamına değinilmiştir; yine aynı şekilde XX. yüzyıla kadar Batılı gramerciler tarafından kaleme alınmış Türkçe gramer kitapları da tamamen incelenmeye çalışılmıştır. Ancak gramerin ayrı bir bilim kolu olarak ortaya çıktığı XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında kaleme alınan eserlerin çokluğu ve bu dönemde daha çok karşılaştırmalı gramerler veya lehçe gramerlerinin kaleme alınması çalışmamızın odak noktasını dağıtmaması açısından sadece öncülerini anlatılmak suretiyle kendilerine yer bulabilmişlerdir.

Çalışmamızı Türkçenin genel gramerlerinden başlatarak XX. yüzyıldan sonra Türkiye Türkçesi gramerlerini kapsayacak şekilde ilerlettik. Burada Batıda Türkçe denilince akla gelen dilin Türkiye Türkçesi ya da Osmanlı Türkçesi olması ve diğer Türk lehçelerinin bulundukları coğrafya itibarı ile farklı kültürel ve siyasal etkilerin altında olmalarının çalışmamızı belirsizliğe sürükleyeceği endişesi vardı. Bu sebeple Türkler tarafından yazılmış gramer kitaplarını anlattığımız bölümde XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sırasıyla Tanzimat gramerleri olarak isimlendirilen dil bilgisi kitaplarını sonrasında ise Cumhuriyet dönemi dil bilgisi kitaplarını ele aldık. Bu dönemin oldukça verimli olması ve sayıları yüzleri bulan kitapların yazılmış olması bizi bir seçim yapma zorunluluğuna itmiştir. Çalışmamızda Türk dili gramerciliğine yeni bir soluk getiren ve yeni ufuklar açan, Türk dilinin gramer meselelerini farklı açılardan inceleyen kitaplar üzerinde diğerlerinden daha fazla durmamızın sebebi bu alanda verilmiş sayıları yüzleri aşmış kitapların çoğunlukla birbirine benzer olmasıdır. Bu gramer kitapları hakkında detaylı bilgiler tezimizin birinci bölümünde verilmiştir. Bu kitapların bazıları gerek Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde gerekse Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yazarlarımızca kaleme alınan gramer eserlerine, hem yöntem hem içerik açısından esin kaynağı olmuşlardır. Yazarlarımızın yaptığı çalışmalarda bu yönde etkilerden ayrıca söz edilecektir.

Cumhuriyet devri Türk gramer kitaplarını seçerken belirlediğimiz ölçütler şunlar olmuştur:

- İncelenen eserler lisans ve lisansüstü eğitimde kullanılıyor olmalıdır.
- İncelenen eserler anadili Türkçe olan kitleler için yazılmış olmalıdır. Bu sebeple yabancılara Türkçe öğretmeyi amaçlayan kitaplar bu başlık altında değerlendirmeye alınmayacak ayrı bir başlıkta aktarılacaktır.
- İncelenen eserler yazarlarının Türk dili alanında çalışan, öğretici veya akademisyen kişiler olmaları. Bu sebeple farklı birçok alanda eser vererek bunlara ek olarak Türk grameri yazmış kişilerin eserleri değerlendirmeye alınmamıştır.
- İncelenen eserler Türk dilinin genel gramerini anlatmaları. Bu sebeple sadece yapı bilgisi veya sadece ses bilgisi, imla gibi konular üzerine yazılmış kitaplar değerlendirmeye alınmamıştır.
- İncelenen eserler yazıldığı dönemin Türkçesinin güncel gramer bilgilerini içermelidir. Bu sebeple özellikle Türkçenin tarihsel dönemlerini inceleyen tarihi gramer kitapları bu incelemeye alınmamıştır. Örneğin Tanzimat döneminde kaleme alınmış gramer kitapları çalışmamızın konusu olmakla beraber Cumhuriyet döneminde kaleme alınmış Osmanlı Türkçesi gramerleri bu incelemenin konusu değildir.
- İncelenen kitabın konusu bütünüyle Türkiye Türkçesi olmalıdır. Bu sebeple karşılaştırmalı dil bilgisi çalışmaları ve Türkiye Türkçesi ile diğer Türk lehçelerini karşılaştıran kitaplar değerlendirme dışında tutulmuştur.
- Deneysel gramer kitapları bu listeye alınmamıştır. Türkçeyi dilbilimin herhangi bir yöntemini temel alarak inceleyen “gramer denemeleri” bu incelemeye alınmamıştır.

Çalışmamın ana hatlarını çizmemde yardımlarını esirgemeyen ve değerli kütüphanesinden faydalanmamı sağlayan hocam Fuat BOZKURT'a aynı zamanda çalışmamın tüm aşamalarında sonsuz sabrı ile bana yol gösteren hocam Ali CİN'e teşekkürü borç bilirim. Çalışmam boyunca sonsuz desteği ve sevgisi ile bana destek olan sevgili eşim Esra KAVASOĞLU'na ayrıca teşekkür ederim.

Mustafa PARLAK

Antalya, 2015

GİRİŞ

Bugün birçok ulus tarafından kullanılan *gramer* terimi, köken olarak Yunancada *yazmak* anlamına gelen *gramma* köküne dayanmaktadır.¹ *Yazmak* anlamına gelen *graphein* kelimesinden türeyen *grammatike* sözcüğü, Latince aracılığı ile farklı dillere geçmiştir. Asya’da grameri kuran Hintliler, MÖ IV. yüzyılda buna bir bilim ve sanat olarak *vyakarana* (*ayırma, çözümleme*) demişlerdir; gramerin Avrupa’daki kurucuları olan Yunanlılar da aynı yüzyılda grameri *tekhne grammatike* (*yazı ile ilgili sanat*) olarak kavramışlardır. Romalılar bu adı Latinceye *ars grammatica* şeklinde aktarmışlar, bu ad Orta Çağlarda ufak değişikliklerle Avrupa dillerine geçmiştir: İtal. *grammatica*, İsp., Port. *gramaticá*, Rus. *grammatika*, Pol. *gramatyk*, Fel. *grammatica*, Dan., Norv., İsveç. *grammatik*, İrland. *gramadach*, Gal. *gramadeg* vb. Avrupa’da kimi uluslar gramer için kendi söz hazinelerinden “dil bilgisi” anlamına gelen terimler yaratmışlardır: “Çek. *mluvnice*, İz. *malfrædi*, Mac. *nyelvtan*, Fin. *kielioppi* gibi. Bizde gramere çoğunca dil bilgisi denmekte ise de bu terim *dil bilgisi* (Alm. *Sprachkundi*, yani türlü diller bilme) ile *öz gramer* (Alm. *Grammatik, Sprachlehre*), kavramları arasındaki kesin ayrımı belirtmemektedir.² Dilimizde *gramer* olarak kullandığımız sözcük, Fransızca *grammaire* sözcüğünün telaffuzudur.”³ *Gramer* ya da dil bilgisi birçok dilde *gramer* sözcüğü ile ifade edilse de bazı dillerde bu terimi ifade etmek için farklı sözcükler kullanılmıştır. Dillerde, gramer veya dil bilgisi terimi olarak dil, kural, yazı ve öge kavramlarıyla ilgili sözler kullanılmıştır. Pek çok dilde yan yana, üst üste kullanımda olan bu iki terim, aslında birbirini tam olarak karşılamamaktadır.⁴

Dilimizde *gramer* sözcüğü her ne kadar yaygın bir biçimde kullanılıyor olsa da, aslında bu terim dil ve bilgi kelimelerinin birleşmesi ile oluşturulmuş *dil bilgisi* terimi ile ifade edilmektedir. Türk Dil Kurumu’nun yayınladığı *İlk ve Orta öğretim Gramer Terimleri* isimli yayında *kuralbilim* teriminin açıklamasında *gramer* sözcüğüne de yer verilmiştir. *Gramer* terimi *kuralbilim* olarak da çevrilmiştir.⁵ *Dilbilgisi* terimi ise Yüksek Gramer Komisyonu’nun kararı ile 1942 yılında *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde *gramere* karşılık öncelenerek tercih edilmiştir.⁶ Bir terim olarak dil bilgisi aynı zamanda dilin yerleşik kurallarının öğretildiği müfredat derslerinin genel ismidir. *Gramer*, dil bilgisi ya da *kuralbilim*

¹ Dilaçar, A. (1971). Gramer: Tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi, eğitimdeki yeri ve tarihçesi. *TDAY Belleten*, s. 83.

² Yabancı dil karşılıkları Dilaçar’ın adı geçen makalesinden alınmıştır. (agm., s. 84.)

³ Tuğlacı P. (1978). Okyanus Okyanus Ansikolpedik Türkçe Sözlük. İstanbul: Pars Yayınları, s.225.

⁴ Erenoğlu D. (2006). Gramer- dil bilgisi, Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 20, s. 131.

⁵ Türk Dil Kurumu. (1942). İlk ve orta öğretim gramer terimleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 21.

⁶ Dilaçar A., agm., s. 86.

terimlerini tanımlamada farklı görüşler olsa da genel kanı, gramerin dilin genel kurallarını saptayan ve belirleyen bilim olduğu yönündedir.

Gramer ve dil bilgisi terimleri her ne kadar birbirlerinin yerine kullanılıyor olsalar da bu iki terimin birbirinden ayrılan yönleri vardır. Günümüzde dil bilgisi daha çok bir dilin eğitim ve öğretiminde kullanılan kurallar dizini olarak tanımlanmaktadır. *Gramer* ise daha çok akademik çalışmalarda ve yabancı dil öğretiminde tercih edilen bir adlandırma olarak kabul edilmektedir. Efrasiyap Gemalmaz dil öğreticisi ve çalışma alanı gramer olan araştırmacı veya akademisyenler için *dilbilimci* ve *dil öğreticisi* isimlendirmelerini kullanır. Gemalmaz’a göre; “Gramer bilimcisi, *dilbilimci* olarak adlandırılırken dil bilgisi çalışan kişiler dil bilgisi *öğretmeni* ya da *dil öğreticisi* olarak adlandırılmaktadır. Ona göre bu iki kişinin görevleri ve çalışma alanları birbirinden ayrıdır. Dilbilimci, üzerinde çalıştığı dil ya da dillerin ifade inceliklerini incelerken dil öğreticisi dilin zaten belirlenmiş kurallarını uygulamayı ve öğretmeyi amaçlar.”⁷ Burada Gemalmaz’ın dikkat çekmek istediği nokta dilbilimcinin kural koyucu olması ve dil bilgisi öğretmeninin ise hâli hazırda saptanmış olan kuralları uygulamak ve öğretmekle görevli olmasıdır.

Dilbilgisi ve gramer terimlerinin birbirinden ayrı olarak değerlendirilmesinin bir sebebi de bir bilim olarak ortaya çıkan dilbilimin inceleme alanının giderek genişlemesiyle, ortaya çıkan alt inceleme alanlarının karmaşıklaşmasıdır. Günümüzde çoğu zaman dilbilim ve dil bilgisi kavramları dahi birbiriyle karıştırılmaktadır. Bu konuda Berke Vardar bu iki kavramın farklı olduğunu savunur: “Bilimsel bir inceleme alanı olan dilbilim, her şeyden önce, olguların nesnel biçimde gözlemlenmesini ya da doğrulanabilir ilkelere dayalı tündengelimli bir kuramlaştırma, açıklayıcı genel nitelikli dilsel örnek tasarlama etkinliklerinde bulunulmasını gerektirir. Geleneksel dil bilgisi buyurucu bir nitelik taşır, dilin oldukça dar bir kesiti üzerinde işlem yapar, dil düzeneğine yabancı, kökeni dil dışında yer alan katı kurallara yer verir.”⁸ Yine aynı şekilde düşünen Newton bu konuda şöyle der: “Dilbilimciler dilbilgisini betimsel değil nominatif olarak kullanan okul öğretmenlerinden kendilerini ayırırlar. Dilbilimciler dilin bilfiil nasıl kullanıldığının tam bir tanımını yapmaya çalışırken, öğretmenler biçimleri vurgulayıp kural dışılıkları cezalandırarak tanımları öğrencilerin kafasına iyice sokmak için kullanırlar.”⁹

Dil Bilgisi terimi Türk Dil Kurumu’nun *Büyük Türkçe Sözlük*’ünde “bir dilin ses, biçim ve cümle yapısını inceleyip kurallarını tespit eden bilim” olarak aktarılmakta ve *gramer*

⁷ Gemalmaz E. (1995). Dil bilimi ve dil bilgisi. *Türk Dil Kurumu Başkanlığı Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 517, s. 84.

⁸ Vardar B. (1998). *Dilbilimin temel kavram ve ilkeleri*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, s. 22.

⁹ Newton’dan aktaran Erenoğlu (agm. s. 141.)

teriminin açıklamasında “*dil bilgisi* maddesine bakınız”¹⁰ açıklaması verilmektedir. Burada iki kavramın Türk Dil Kurumu tarafından eş anlamlı olarak kabul edildiğini görüyoruz. Yine Zeynep Korkmaz’ın hazırladığı Türk Dil Kurumu’nca yayınlanan *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde bu iki terim birbirini karşılayacak şekilde verilmiştir. *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde *dil bilgisi* için “çeşitli düzeydeki okullarda, Türkçenin ses, şekil ve cümle yapısı ile cümlelerin öğeleri arasındaki anlam ilişkilerini öğreten bilgi dalı; bu bilgileri veren dersin ve kitapların adı. Bk. ve krş. *Gramer*.”¹¹ Açıklaması verilirken; *gramer* için ise “Bir dili ses, şekil ve cümle yapıları ile dilin çeşitli öğeleri arasındaki anlam ilişkileri açısından inceleyerek bunlarla ilgili kuralları ve işleyiş özelliklerini ortaya koyan bilim... Bk.ve krş. *dil bilgisi*”¹² açıklaması verilmiştir. Buradan her iki terimin de birbirini karşılayarak verildiğini görmekteyiz.

Türkçenin diğer şivelerinde *dil bilgisi* ve *gramer* terimleri yan yana kullanılmaktadır. “*Dil bilgisi* [için]: Az. *grammatika*, Tkm. *dil bilimi* ~ *grammatika*, Uyg. *grammatika*, Tat. *tel beleme* ~ *tel gıyileme* ~ *grammatika*, Bşk. *tel beleme*, Kmk. *til ilmu* ~ *tilni hakındagı ilmu*, Krç.-Malk. *grammatika* ~ *til bilim ilmu*, Nog. *tıl ilmîsî* ~ *grammatika*, Kzk. *til bilimi*, *grammatika*; Tuv. *tıl ertemi*, Şor. **til piliji* ~ *grammatika*, Özb. *umumiy tilşunoslik*, *til bilimi*, *grammatika*” terimleri kullanılmaktadır.”¹³ Bu kullanımlardan, bu şivelerde *gramer* ve *dil bilgisi* terimlerinin örtüşük anlamlarla kullanıldığı sonucuna varılabilmektedir.

Sonuç olarak *gramer* ve *dil bilgisi* terimleri yer yer anlamdaş olarak kabul edilerek yan yana kullanılmış kimi zaman yapılan çalışmanın düzeyine ve amacına göre ince anlam farklılıklarına bağlı olarak tek tek ve birbirinden farklı olarak kullanılmıştır. Burada temel kıstas çalışmanın akademik amaçla mı yoksa dilin öğretilmesi amacıyla mı yapılmış olmasıdır. Eğer dilin kuralları saptanmak istenmiş ya da dilin ifade yeteneğinin iyileştirilmesi ile ilgili bir çalışma söz konusu ise *gramer* terimi yeğlenmiştir. Aynı şekilde eğer çalışma karşılaştırmalı bir dil incelemesi içeriyorsa tercih yine *gramer* teriminden yana olmuştur. Dilin belirlenmiş kurallarının öğretilmesi amaçlandığında ise yaygın olarak *dil bilgisi* terimi kullanılmıştır.

Tezimizin araştırma konusu daha çok, dilin belirli kurallarını saptamaya yönelik çalışmaların incelenmesi olduğundan çalışma boyunca *gramer* terimini kullanmayı yeğlemekteyiz. Çalışmamıza konu olan eserlerin akademik düzeyde ve daha çok Türkçenin

¹⁰ Türk Dil Kurumu. (2011). *Büyük Türkçe sözlük*. Ankara: TDK.

¹¹ Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK, s. 44.

¹² Korkmaz, Z., age. s. 75.

¹³ Mahmudov-Naskali’den aktaran Erenoğlu (agm., s. 145)

dil kurallarının saptanması, ifade gücünün iyileştirilmesi yönünde olmaları bu tercihimizin bir başka sebebidir. Bunun yanında Türkçeyi öğretme amacı taşıyan ancak tarihi açıdan sahip oldukları önemden dolayı incelememize dâhil ettiğimiz eserler de vardır.

Gramer terimi ile ilgili tartışmalara göz attıktan sonra gramerin tanımını aktarmak yerinde olacaktır. Genel anlamda dilbilimin bir alt kolu olan gramer ya da dil bilgisini; “Dilin kullanışında yerleşmiş kurallara göre, dili meydana getiren sesleri (phonèmes), şekilleri (morphèmes ya da -A. Martinet’ye göre- monèmes), sözcükleri, yapı ve dizi işlem ve yollarını, yöntemlerin, sözcük sınıflarını, çekimlerini, cümledeki görev ve bağlantılarını düzenli olarak inceleyen bilim”¹⁴ olarak açıklayan Dilaçar'a göre; “Gramer ya da dilbilgisi denilen bilim, bütün kapsamı ve ayrıntıları ile dil bilgisi sözcüğünün çerçevesine sığmaz, hele agrammatical, grammaticalisation gibi türevler de bütün incelikleriyle rahatça dil bilgisi sözünden türetilemez.”¹⁵ Erenoğlu’na göre ise gramer kavramı “genel dil bilimin çizdiği anlamın bütün genişliğini taşımak zorunda olduğu için, dil bilgisi’nin çerçevesi içerisinde kalamaz.”¹⁶ Bu yüzden gramer tanımlamasını yaparken dilbilimin anlam ve kapsamını anlamak grameri değerlendirirken daha yararlı olacaktır.

Dilbilim, ya da diğer adıyla linguistik, dilin bilimsel incelenmesi olarak tanımlanabilir. Bu tanım okura, konunun temel ilkelerine ilişkin, olumlu bir ipucu vermekten uzaktır. 'Bilimsel' nitelemesindeki sezdirimler üzerinde biraz daha ayrıntılı biçimde durularak tanım biraz daha açığa kavuşacaktır. Şimdilik bilimsel dil incelemesiyle, dilin denetimli, deneysel yönden doğrulanabilir gözlemler yoluyla ve genel bir dil yapısı kuramı açısından araştırılması anlatılmak istenmektedir.¹⁷

Dilbilimin kapsam olarak oldukça geniş olması, dilbilimi birçok farklı disiplinle işbirliği içinde olmaya itmiştir. Gramer her ne kadar dilbilim kavramından çok daha önce ortaya çıkmış olsa da bilimsel bir disiplin kimliği kazanmasında dilbilimin payı büyüktür. Bu sebeple gramerin dilbilim açısından tanımı en geçerli tanımdır. Dilbilim, grameri şu şekilde tanımlar: “1. Biçim, söyleniş, cümle yapısı, anlam ve söz tarihi bakımından belirli bir düzenlilik gösteren sistemli söz gruplanmalarından meydana gelen dilin bu yönden incelenmesi. 2. Belli bir çağda belli bir dilin bu bakımdan incelenmesinin konusu olan görüngüler ve bunların sistemi. 3. Bu görüngüleri yöneten kurallar. 4. Bu kuralları öğreten ders kitabı. 5. Bir sözün ya da yazının bu kurallara uyup uymama derecesi. Bu tanımlardan

¹⁴ Dilaçar A., agm., s. 85.

¹⁵ Dilaçar A., agm., s. 86.

¹⁶ Erenoğlu D., agm. s.141.

¹⁷ Lyons J. (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş* (çev. A. Kocaman). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 11.

anlaşıldığına göre, gramer yalnız dil bilgisi değildir; *bilgiye* dayanmayan tarafları da vardır. Dilin kendisi, varlığı, yapısı ve kuralları bizim bilgimize bağlı değildir. Bilsek de, bilmesek de onlar vardır, işlemekte ve yaşamaktadır.”¹⁸ Buradan anlaşılabileceği üzere dilde gramer tarafından saptanmış olan hususiyetler saptanmamış olsalar dahi vardır. Dilin dinamikleri herhangi bir kural koyucu veya saptayıcı olmasa dahi varlığını sürdürebilmektedirler. Efrasiyap Gemalmaz dilin tanımını yaparken şu notaya dikkat çeker: “Devingen dizgeler (dinamik sistemler) arasındaki her türlü iletişimi (haberleşmeyi) ve denetimi (kontrolü) sağlayan durağan/biçimsel dizgelere (statik/formel sistemlere), türüne ve düzeyine bakmaksızın en geniş anlamıyla dil (language) diyoruz. Bu açıdan bakıldığında, dil, canlılarla canlılar, canlılarla canlı sayılabilecek varlıklar (makinalar) ve canlılarla cansızlar (fizikoşimik dünya) arasındaki iletişimi sağlayan araç takımlarının genel adıdır.”¹⁹ Dil sadece canlılar arasındaki iletişimi sağlayan araç değil aynı zamanda cansızlar arasındaki ya da canlılar ve cansızlar arasındaki iletişimi temellleyen yapıdır. Bu nedenle gramer dediğimiz olgunun tanımı çok daha karmaşıklaşmaktadır. Burada gramer teriminin anlamının dilden ve dilbilimden bağımsız olmayışının büyük payı vardır.

Gramerin morfoloji, fonoloji gibi bilinen alt dallarının yanı sıra dilbilimin farklı türleri vardır. Türleri, dilbilimin ayrıntılarına göre *Genel Gramer* (Grammarie Générale) ve *Özel Gramer* (Grammaire Spéciale) olmak üzere iki ana dala ayrılır. *Evrinsel Gramer* ya da *Felsefi Gramer* de denilen bu *Genel Gramer* her hangi bir dille sınırlandırılmadan insan dili üzerine çalışan gramerdir. Bu tür gramerde insan dilinin kuruluşu, kuralları, düşüncüyü aktarma biçimlerini, gramatik ulamların nasıl ortaya çıktığını ve nasıl geliştiğini inceler. *Özel Gramer* ise belirli bir dilin, lehçenin ya da dil ailesinin grameridir. *Karşılaştırmalı, Betimlemeli, Statik ya da Senkronik Gramer, Tarihsel ya da Evrimsel Gramer* olmak üzere alt kollara ayrılan *Özel Gramer* kolu temelde belirli bir dilin kurallarının saptanmasını, lehçeler arası farklılıkları, belirli bir dil ailesine mensup dillerin ortak gramatik unsurlarını saptamayı hedefler.²⁰ Buradan anlaşılabileceği üzere genel gramer sınırları olmayan bir alanı incelerken özel gramer bir dile özgü nitelikleri inceler. Genel anlamda dilbilim grameri de içine alan geniş bir şemsiyedir. *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde Zeynep Kokmaz, gramerin tanımında gramerin çeşitlerinden bahsederken tasviri, tarihi ve karşılaştırmalı gramerden bahsetmiştir²¹.

Dilbilim ile uğraşan kişinin yani dilbilimcinin bir başka değişle linguistin araştırma alanı ve görevleri ise Efrasiyap Gemalmaz'a göre şöyledir: “Dil bilimci, belli bir kullanım

¹⁸ Dilaçar A., age., s. 84-85.

¹⁹ Gemalmaz E., agm., s. 2.

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Dilaçar A., agm. 87-93.

²¹ Korkmaz Z., age. s. 44-45.

alanı ve düzeyi için, belli bir dili veya dilleri inceler; bu dilin veya dillerin ifade inceliklerini belirlemeye çalışır; söz konusu dili veya dilleri gerektiğinde başka dillerle karşılaştırır; gerekiyorsa belli bir dilin ifade gücünü artırmanın yollarını göstermeye çalışır.”²² Buradan hareketle dilbilimcinin yalnızca dilin kurallarını saptamadığını aynı zamanda dilin ifade gücünü artırmaya çalıştığını görüyoruz. Dilbilimci ile Dil bilgisi öğreticisi arasındaki fark tam olarak bu noktada ortaya çıkmaktadır. “Dil öğreticisi, dil bilgisi öğretmeni ise belli bir dilin benimsenmiş kurallarını belletmeyi ve uygulatmayı görev edinmiştir; onun için olandan çok, olması gereken önemlidir. Nasıl hekimlik bilgisi, anatomi biliminin uygulama alanlarından biriyse, dil bilgisi de, dil biliminin uygulama alanlarından birisidir. Canlılarla canlı sayılabilecek varlıklar (ör.: insan-makina) arasındaki iletişim kuralları, her makinanın "kullanım kılavuzu"nda gösterildiği gibi; canlılarla cansızlar (ör.: insan-fizikoşimik dünya) arasındaki iletişim kuralları da çeşitli bilim dallarının "uygulama kaynakları"nda ele alınır. İnsanla insan arasındaki iletişim kurallarının sözlü, özellikle sözlü dil üzerine kurulmuş yazılı bölümü ise "dil bilgisi çalışmaları"nın konusunu oluşturur.”²³

Gramerin dilbilimdeki yeri çalışmamızda oldukça önemlidir. Bu anlamda gramerin tarihsel gelişimi dil bilgisinden çağdaş dilbilime giden yolda bize rehberlik edecektir. Çağdaş gramer yorumu ve yeni yaklaşımlar ışığında Türk gramerciliğini değerlendirmeden önce dünyada dil ile ilgili ilk çalışmalar ve önemli okullardan söz etmek yerinde olacaktır.

²² Gemalmaz E., agm., s. 3.

²³ Gemalmaz E., agm., s. 2.

BİRİNCİ BÖLÜM

GRAMER ÇALIŞMALARININ TARİHÇESİ

Gramer çalışmalarının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Gramerin konusunu teşkil eden dil ile insanlığın ortak serüveni kuşkusuz yazıdan çok daha eskidir. Bu yüzden gramerle ilgili ilk düşüncelerin insanın dilin sistemini fark etmesiyle başlaması muhtemeldir. Bir dilin kurallarını içeren ilk eser Eski Hint'te yazılmış olmakla beraber, gramer kavramı dünya coğrafyasının farklı bölgelerinde farklı milletlerin katkısıyla bugünkü şeklini almıştır. Hiç kuşku yoktur ki, düşünme, düşündüğünü uygulama, yaratma, yenilikler ortaya koyma bakımından dünyadaki bütün yaratıklardan değişik nitelikler, yetenekler taşıyan, insanoğludur. Bu nitelikleri, onun aynı zamanda konuşan bir yaratık olmasını sağlamış, toplum hâlinde yaşayan insan, dil denen kurumu da ortaya koymuştur.”²⁴

Dilbilgisinin kapsamlı ve genel bir tarihçesi şu ana kadar yazılamamıştır. Geleneksel dil bilgisi, daha başka birçok akademik gelenek gibi MÖ V. yüzyıl Yunanistan'ına değin uzatılabilir. Yunanlılar için *dilbilgisi* baştan beri *felsefenin* bir bölümüydü. Başka bir anlatımla, çevrelerindeki dünyanın ve kendi toplumsal kuramlarının niteliğini anlama yönündeki arayışlarının bir bölümüydü. Geleneksel dil bilgisinin oluşumunda felsefenin katkısı yadsınamaz. Gramerin oluşumunda tek tetikleyicinin felsefe olduğunu söylemek ise yeterli değildir. Antik Yunan'da felsefe, gramerin oluşumunda ne kadar etkiliyse Doğu'da da din ve edebiyat, gramerin ortaya çıkışında o kadar etkili olmuştur. Doğan Aksan'a göre gramer Doğu'da eski din kitaplarını, Batı'da da eski edebiyat anıtlarını doğru anlamak zorunluğundan doğmuştur.²⁵

MÖ Eski Yunan ve Hint'te yapılan gramer çalışmalarından birkaçı günümüze ulaşmıştır. Yunanistan'da felsefi tartışmaların sonucunda ortaya çıkan gramer *doğa* ve *uzlaşma* tartışmalarının dil üzerinde uygulanması ile ortaya çıkarken Hindistan'da ise Sanskritçenin kurallarını belirlemek adına gramer çalışmaları yapılmıştır. Yine Hindistan'da dinî metinler olan *vedaların* yorumlanması adına gramer çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde gramer çalışmalarının tarihi gelişimini daha detaylı aktarabilmek adına, çalışmalar tarihsel bir sıra ile aktarılacaktır.

²⁴ Aksan D, age., s. 16.

²⁵ Aksan D., age., s. 123.

1.1. Tarih Boyunca Gramer Çalışmaları

Gramerin kökenleri yazı ile başlatıldığından elimizde bulunan yazılı eserler üzerinden yapılan çalışmalarda en eski gramer çalışmalarının birbirine uzak medeniyetler tarafından birbirine yakın zamanlarda başlatıldığını görüyoruz. Bu konuda en eski çalışmalar Antik Yunan, Eski Hint ve Mısır uygarlıklarından kalmıştır. Bunun yanı sıra Akkadların, Sümerlerin ve Babillerin de antik dönemde dil üzerine çalıştığına dair ipuçları vardır.

1.1.1. Antik Dönemde Uzak Asya ve Ön Asya’da Gramer Çalışmaları

Birçok araştırmacı gramer tarihini Antik Yunan dönemi ile hatta Aristo ile başlatır. Ancak bazı araştırmacılar en eski dil çalışmalarının Eski Mısır’da gerçekleştiğini öne sürmektedir. Eski Mısır dili üzerine çalışmakta olan James P. Allen ve Antonio Loprieno gibi bilim insanları bu doğrultuda çalışmaktadırlar. Ancak bugün yapılan çalışmalar MÖ Eski Mısır ve Akkadlıların da bu alanda çalışma yaptıklarını göstermekle beraber, elimizde Mısır ve Akkadlılardan çok fazla eser kalmaması ilk gramer çalışmaları hakkında bilgilerin eksik kalmasına sebep olmuştur. Akkadlılarla Eski Mısırlılardan gramerle ilgili ancak birkaç *emsile* (paradigme) parçası kalmış, ilk gramerleri Hintliler, Yunanlılar ve Romalılar yazmıştır.²⁶

Toplum hâlinde yaşayan insan, mutlaka çok eskiden beri dil adını verdiğimiz kurum üzerine de düşünmüş, zihin yormuş olmalıdır. “Nitekim dünyada konuşulan dillerin en eskisinin hangisi olduğu konusunda daha MÖ VII. yüzyılda Mısır hükümdarı Psammetik tarafından bir deney yapıldığı nakledilmektedir.”²⁷ Buradan eski Mısırlıların da dille ilgili çeşitli çalışmalar yaptıkları düşünülebilir. Mısırlıların kullandıkları dilde cümle yapılarının ve sözcüklerdeki ünlülerin belli kurallara bağlı olarak düzenlenmeleri bu dili kullananların gramer üzerine çalıştıklarını göstermektedir. Sir Alan Gardiner, henüz dilimize çevrilmemiş olan 1927 basımı ünlü *Egyptian Grammar* isimli eserinde Eski Mısır diline ait metinlerin Piramit yazıtları ve papirüs paradigmaları olduğunu, sonraki Mısır dilinin ise sırasıyla Afrika dilleri, Roma ve Arap dili etkisinde geliştiğini söyler²⁸. Bu yüzden bu sahada yapılmış gramer çalışmaları önce Romalılar döneminde daha sonra Arap hâkimiyeti dönemindeki çalışmalardır ve bu çalışmalar daha çok Eski Yunanca ve Arapça ile ilgilidirler.

²⁶ Dilaçar A., agm., s. 123.

²⁷ Aksan D., age., s. 16.

²⁸ Gardiner Sir A. (1927). *Egyptian grammar*. Londra: Oxford University Press, s. 5.

1.1.2. Eski Hint'te Gramer Çalışmaları

Dilbilgisi ile ilgili ilk çalışmalar Eski Hint ve Eski Yunan'a dayandırılmaktadır. Eski Hint'te yapılan ilk gramer çalışmaları hemen hemen Eski Yunan'la aynı zamanda gerçekleştirilmiştir. Eski Hint'te, Hint edebi dilinin en eski ürünleri olan ve MÖ X. yüzyıldan önceye ait olması gerektiği kabul edilen dinî bilgi derlemeleri olan *vedaların* yanlış saptanmasından, hatalı okunmasından ve zaman aşımına uğramasından kaçınmak için çaba sarf edilmiştir. Bu dönemde Panini isimli Hintli dil bilgini belki de dünyanın ilk dilcisi olarak ortaya çıkmaktadır.

MÖV. yüzyılda yaşadığı anlaşılan ünlü Hint dil bilgini Panini, Sanskritçeyle ilgili 4000 kadar kuralı ve söz varlığına ait yazıları bir araya getiren ve bunları cebirsel örüntüler içerisinde aktaran bir gramer kitabı bırakmıştır. MÖV. yüzyılda kaleme aldığı *Ashtâdyâyî* isimli eseri Sanskritçenin kurallarını detaylı şekilde vermektedir. Panini'nin eseri zamanında konuşulan Hintçeyi esas almıştır. Panini Sanskritçenin tam, en geniş ve teorik olarak en kapsamlı analizini yapmayı hedeflemiştir. Eserini cebirsel örüntüler üzerine temellendiren Panini, Sanskritçe açısından çok önemli bir kaynak olan *Ashtâdyâyî*'yi Aristo'dan biraz daha önce tamamladığı için ilk gramer kitabı yazarı olarak kabul edilmektedir. Panini, sekiz bölümden oluşan eserini 4 fasla ayırır. Eser 100 sayfadan oluşmaktadır. Aynı zamanda bu kurallarla ilgili özdeyişler de yer almaktadır. Kitabın 4000 kuralının bulunduğu ve kitaba adını veren *Ashtâdyâyî* isimli bölüm dışında *Sivastûras* isimli bölümde Sanskritçenin fonolojik özelliklerini, *Dhâtupâha* isimli bölümde 2000 fiil kökünü ve *Ganapâtha* isimli bölümde ise değişik kurallar ölçeğinde incelenen sözcüklerin envanterini vermiştir. Cümle dizimine oldukça dikkat eden Panini, kuralları cümlelerle örneklemiştir. Shyam Prakash, *Ashtâdyâyî* üzerine yaptığı incelemede *Ashtâdyâyî'nin* cümle temelli olduğunu söyler.²⁹ Panini'nin bunu yaparken izlediği yol gramercilik açısından önemlidir. Dilaçar'a göre “Avrupa; gramer terimlerini, gramer kategorilerini, fonetik kuralları, ses değişimini, vurguyu, kök, gövde, yapı ve çekim ekleri kavramlarını, sözdizimini, ses ve şekil bilgilerini birbiriyle karıştırmamayı Panini'nin, ‘yeryüzünde ölü ya da yaşamakta olan diller için yazılmış gramerlerin en yetkini’ diye tanınan bu yapıttan öğrenmiştir.”³⁰

Eski Hint gramerinin bir başka temsilcisi ise Yâska'dır. MÖ IV. yüzyılda yaşamış olan Yâska, *Nirukta* adlı eseri ile ünlüdür. Panini'den farklı olarak daha çok kökenbilgisi üzerine çalışmıştır. *Nirukta*'da kökenbilgisinin yanı sıra sözcükler ve nesneler arasında ses açısından

²⁹ Prakash, S. H. (1991). Paninian method of linguistic analysis. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 35(2), s. 242.

³⁰ Dilaçar A., agm., s. 123.

bir ilişki olup olmadığı da incelenmiştir. Bu özelliği ile Yâska daha sonra *semantik etimoloji* olarak adlandırılan bilimle ilgilenen ilk kişi olmuştur. Johannes Bronkhorst; tarihsel etimoloji olarak da tanımladığı bu alanın en önemli öncülerinden biri olarak Yâska'yı gösterir. Bronkhorst, Yâska'nın sözcüklerin kökeni üzerinde durduğunu ve sözcüklerin Sanskritçeye mi yoksa başka bir dile mi ait olduklarını sorguladığını söyler.³¹ Nirukta sözcük kökenlerinden bahseden ve isimlerin fiillerden türemiş olabileceğini iddia eden ilk dil bilgisi kitabıdır. Bu kitap hem Sanskrit hem de dünya gramerciliği adına oldukça önemlidir. Elvind Kahrs, Nirukta'nın Hint gramer geleneğini derinden etkilediğini ve hem dilbilim hem de felsefe adına oldukça önemli bir eser olduğunu belirtir.³²

Hint gramerciliğinin bu önemli iki temsilcisi ve eserlerindeki teknik üstünlük, Eski Hint'te köklü bir dil geleneğinin var olduğunu düşündürmektedir. Panini'den önce Sâkatâyana ve ondan sonra Yâska, Kâtyâyana, Patanjali, Kaccâyana, Hemacandra ve Vopadeva gibi dilciler Sanskrit gramer geleneğini devam ettirmişlerdir. Çalışmalar ise daha çok gramer olarak tanımladıkları *Vyâkarana* ve fonetik olarak tanımladıkları *Shiskâ* alanında yoğunlaşmıştır. Panini ve Yâska'nın takipçileri iki ayrı dil okulunun var olduğuna işaret etmektedir.

Hint gramerciliğinin ortaya koyduğu kurallar ve oluşturdukları inceleme alanları çağdaş gramercilikte varlığını sürdürmektedir. Ünlü dilbilimci Leonard Bloomfield, Panini'nin gramerini insan zekâsının en büyük örneklerinden biri olarak tanımlamaktadır.³³ Bunun yanı sıra üniversitelerin Indoloji bölümlerinde genç kuşaktan birçok bilim insanı Eski Hint gramerciliği üzerine çalışmalarını sürdürmektedir. Çağdaş gramercilerden Wilhelm von Humboldt, Sanskritçe ve Hint gramerciliği üzerine birçok çalışma yapmıştır. Bugün dünya dillerinde kullanılan gramer sözcüğü yerine Hindistan'da hâlâ Panini'nin türettiği *Vyâkarana* sözcüğü de kullanılmaktadır ve bu sözcük *ayırma*, *çözümleme* anlamına gelmektedir. Kuşkusuz Hint gramerinde ortaya çıkan kavramlar dünyada gramerin oluşumunda ve gelişiminde oldukça önemlidir. Doğan Aksan'ın da *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*'de belirttiği gibi Hint gramercilerinin vardıkları yargılar ve koydukları bazı terimler bugün bile önem taşımakta, yer yer kullanılmaktadır.³⁴

³¹ Bronkhorst, J. (2001). Etymology and magic: Yaska's Nirukta, Plato's Cratylus, and the riddle of semantic etymologies. *Numen*, 48 (2), s. 148.

³² Kahrs E. (1984). Yâska's Nirukta: The quest for a new interpretation. *Indologica Taurinensia*, 12, s. 141.

³³ Bloomfield L. (2006). *Language*. Londra: Allen & Unwin, s. 11.

³⁴ Aksan D., age., s. 17.

1.1.3. Antik Yunan'da Gramer Çalışmaları

Eski Yunan'da dil bilgisi, Eski Hint'ten bağımsız bir şekilde, felsefenin bir bölümü olarak ortaya çıkmıştır. MÖ V. yüzyıla kadar uzanan felsefi tartışmalar, gramerin Antik Yunan'da ortaya çıkışını sağlamıştır. John Lyons'a göre Antik Yunan'da grameri ortaya çıkaran tartışmalar insanların çevrelerindeki dünyanın ve kendi toplumsal kuramlarının niteliğini anlama yönündeki anlayışlarının bir bölümüydü.³⁵ Felsefi tartışmaların yanı sıra edebi söylemin güçlendirilmesine yönelik çabalar da Antik Yunan'da gramerin ortaya çıkışında etkili olmuştur.

Yunan felsefecilerin ana tartışma konusu *doğa* ve *uzlaşma* çatışması olarak bilinen tartışmalardır. John Lyons bu tartışmaları şu şekilde değerlendirmiştir: “Belli bir kurumun *doğal* olduğunu söylemek, kaynağının insanın kendisi dışında, sonsuz ve değişmez ilkelere bulunduğu (bu nedenle dokunulmaz olduğu) anlamına geliyordu. Uzlaşımın olduğunu söylemek, salt alışkanlık ve geleneğin bir sonucu olduğunu söylemektir. Örtülü bir anlaşmanın ya da topluluk üyeleri arasındaki bir ‘toplumsal sözleşmenin’ sonucu olduğunu söylemektir. İnsanlarca yapıldığı için yine insanların bozabileceği bir yapıydı bu.”³⁶ Lyons’un belirttiği gibi dili yönetenin insan mı yoksa doğa mı olduğu tartışması dil üzerine yapılan felsefenin temel sorusunu oluşturuyordu. Dil konusunda *uzlaşmacılar* ve *doğacılar* olarak adlandırılacak tartışma gruplarının meydana gelmesini, bu temel soru oluşturuyordu.

Bilinçli ve kararlı kökenbilgisi çalışmalarının Antik Yunan'da doğuşu yine bu sorudan kaynaklanır. Yunanca *doğru* ya da *gerçek* anlamına gelen *etymo* gövdesi daha sonra bu bilime adını verecektir.³⁷ Burada amaç aslında bir sözcüğün doğal anlamına ulaşarak sözcük üzerinden *doğanın* gerçeğine ulaşmaktır. Yansıma sözcükler bu alanda doğacıların temel kanıtı olmuşlardır. Bizim dilimizde de yer alan yansıma sözcüklerden örnek vermek gerekirse suyun akma sesini çağrıştıran *şırıldamak* eylemi doğanın sesini taklit ettiğinden bu doğanın gerçeklerinden birine örnek olarak gösterilebilirdi. Doğacı okul, sözcüklerin seslerinin belli fiziksel nitelik ya da etkinlikleri çağrıştırdıklarını düşünüyordu. Örneğin *u* sesinin yükselici bir özelliği olduğu ve bu sesi içeren, örneğin *uzun* veya *ulu* sözcüklerinin; anlamlarına uygun *u* sesini içerdikleri öne sürülmekteydi. Uzlaşmacılar ise buna karşı çıkıyorlardı. Doğacılar ve yansımacılar arasındaki tartışmalar yüzyıllar boyu sürecekti.

Eski Yunan gramerciliğinde karşımıza çıkan ilk isim Platon'dur. MÖ 427-347 yılları arasında yaşayan Platon'un, *Kratylos* ya da *Adların Doğruluğu* isimli eseri, gramercilik tarihi

³⁵ Lyons J., age, s. 13.

³⁶ Lyons J., age., s. 14.

³⁷ Lyons J., age., s. 14.

açısından oldukça önemlidir. Eser ismini ünlü düşünür Cratylus'dan alır. Socrates, Hermogenes ve Cratylus arasındaki tartışmanın diyaloglarını içeren bu eser, orada bulunan Platon tarafından kaleme alınmıştır. Bu diyaloglarda dilbilimsel tartışmalar yer almaktadır. Eserde 'adlar ne içindir?', 'adlar ile onların adlandırdıkları arasında nasıl bir bağ vardır?', 'bir şeyin bir tek mi yoksa birden çok mu doğru adı vardır?' 'adları kim verir?' gibi soruların cevapları aranır. Eser tam anlamıyla, bir gramer eseri özelliği taşımasa da sözcüklerin kökeni üzerine sorduğu sorular ve akıl yürütmeleri açısından Eski Yunan'da ilk dil çalışmalarını başlatmıştır. John Willam Donaldson, Platon'un eserini Avrupa filolojisinin başlangıç eseri olarak kabul eder.³⁸

Doğalcı ekolün en büyük temsilcisi Platon; bir sözcüğün anlamı ile biçimi arasında zorunlu bir bağ bulunup bulunmadığı sorusu üzerine eğilmiştir. Burada ilginç olan aynı soruyu Platon'dan bağımsız olarak Yâska'nın da sormuş olmasıdır. Platon'u ve Yâska'yı semantik etimoloji'nin *babaları* olarak kabul eden ünlü dilbilimci Johannes Bronkhorst; *Etyhology and Magic* isimli makalesinde Yâska ve Platon'un birbirinden bağımsız ve tamamen farklı iki kültürün düşünürleri olmalarına rağmen kelimelerin kökeni ile ilgili benzer soruları sormalarını ve köken-anlam ilişkisine verdikleri önemi modern öncesi toplumların dili anlama çabalarına bağlar.³⁹ Dilbilimciler, Platon'un etimolojiyi başlatan kişi olarak kabulü konusunda hem fikirdir. Franco V. Tirivigno, Platon'un isim analizlerinin ilk sistematik çalışmalar olduğunu ve bu çalışmaların etimolojiyi felsefi tartışma konusu olmaktan çıkararak sistemli bir dil disiplini hâline getirdiğini söyler.⁴⁰

Platon, Kratylus'ta yalnızca etimolojik denemeler yapmamış aynı zamanda sözcükleri isim ve fiil olmak üzere, ayırarak incelemiştir. İngiliz Dilbilimci David Seedley, Platon'un eserini tüm yönleri ile inceleyen çalışmasında, etimolojinin semantik temeller üzerine oturtulmasında ve disipline edilmesinde Platon'un Kratylus'unun yadsınamaz önemi olduğunu dile getirmektedir.⁴¹

Felsefi tartışmaların, tam anlamıyla sistemli bir gramere dönüşmesi ise ünlü Yunan düşünür Aristo zamanında gerçekleşmiştir. Bu nedenle Yunanlılarda gramerin kurucusu olarak Aristo gösterilmektedir. MÖ 384-322 yılları arasında yaşamış olan düşünür, çeşitli eserlerinde dilin kurallarını saptamaya çalışmıştır. Aristo ünlü eseri *Poetika*'da bir sanat eserinin dilinin nasıl olması gerektiğini belirtirken aslında Batı'da ilk gramer çalışmalarını

³⁸ Donaldson J. W., The New Cratylus, London, 1859, s. 28.

³⁹ Bronkhorst J., age., s.146.

⁴⁰ Tirivigno F. V., Etymology and the Power of Names in Plato's Cratylus, Ancient Philosophy, Milwaukee, 2012, vol. 32, s.37.

⁴¹ Seedley D. (2003). *Plato's Cratylus*. Londra: Cambridge University Press, s. 147.

başlatmış olur. Aristo, Platon gibi yalnızca sözcüklerin kökenleri üzerine düşünmemiş birçok dil konusunu ele almıştır. Ünlü eseri *Poetika*'da dil seslerini üçe ayırmıştır.⁴² “*Peri Hermetias* (Anlatım Konusunda) adlı yapıtında *söz bölüklerini* isim (onoma), fiil (rhema) ve edat (synthesmos) olmak üzere üçlü esasa bağlamıştır. Aynı sınıflama yine farklı kültürler ve farklı coğrafyalar olmasına rağmen Eski Hint'te geçerlidir. Dilaçar bu sınıflamayı karşılaştırarak ismin (onoma) Eski Hint'te *naman*, fiilin (rhema) Eski Hint'te *ākhyāta* ve edatın (synthesmos) da Eski Hint'te *nipata* olarak isimlendirildiğini ve aynı tasnif yönteminin uygulandığını belirtir.”⁴³

Aslında *tragedya* türünün özelliklerini saptamaya çalıştığı eseri *Poetika*'da Aristo, dil ile ilgili sınıflandırmalarını ve görüşlerini özetlemiş; sadece üçlü sınıflandırmayı yapmakla kalmayarak aynı zamanda bugün kullandığımız *ilgeç*, *durum* gibi bazı kavramları da saptamıştır. Onun öncülüğünde *isim* ve *eylem* kesin sınırlarla birbirinden ayrılmıştır. Bu ayrımında Aristo'nun bu iki kavramı kendiliğinden anlam taşıyan sözcükler olarak kabul etmesi oldukça etkilidir.

Aristo ve Platon dönemindeki doğacılar ve uzlaşmacılar çekişmesi, sözcüklerin köken ve türleri ile ilgili tartışmalar vasıtasıyla dil bilgisi çalışmalarını bir bakıma başlatmıştı. Bu tartışmalar bu iki farklı görüşü savunan iki güçlü ekolün oluşmasını sağladı. Doğal olarak dilin düşünceyle ilgili yönleri ve sorunları üzerindeki çalışmalar Aristo'dan önce olduğu gibi, sonra da sürdürülmüştür. Dilbilimde bu sonuçla oluşan iki grup *analojistler* ve *anomalistler* olarak anılmaktadırlar. “Burada dilin, doğanın bir sunusu olduğunu ve mantık üzerine temellendiğini öne süren doğacılar ya da başka bir deyişle *örneksemeciler*, analojistleri; bu görüşü reddeden uzlaşmacılar ya da başka bir deyişle *aykırılıkçılar* ise anomalistleri temsil ediyorlardı. John Lyons'a göre doğacılar ve uzlaşmacılar arasındaki tartışma en az 400 yıl devam etmiştir.”⁴⁴ Aykırılıkçılar özde, dilin kuralsız olmadığını dilde birtakım kurallar olduğunu kabul etseler de örneksemenin bir yığın sözcük için geçersiz olduğunu öne sürüyorlardı. Ne yazık ki bu tartışmanın Yunanlılar arasında tamamen çözüldüğünü söylemek zordur. Sözcüklerin ad, eylem sıfat olarak sınıflandırılmaları Orta Çağ'dan önce gerçekleşmedi. Aristo, Platon'un *ad*, *eylem* ayrımını korudu ama buna ayrı bir söz öbeği daha ekledi. Bunlar *bağlaçlar*dır; Aristo bu terimle ana söz bölüklerinin -ad, eylem- üyesi olmayan bütün sözcükleri anlatmak istiyordu. Daha sonra Protagoras Yunancada birçok sözcüğün

⁴² Aristoteles. (1986). *Poetika* (çev. İ. Tunalı İ.). İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 56.

⁴³ Dilaçar A., agm., s. 123.

⁴⁴ Lyons J., age., s.15.

dilbilgisel yönden ya *eril* ya da *dişil* olduğunu gözlemledi ve üçüncü cinsi anlatmak için *ara* terimini kullandı.

Sofist olan Protogoras, hitabet konusunda dersler vermekteydi. Antik Yunan'da felsefecilerin dile bakışlarını etkileyen temel etken dilin güzelliğine ya da düzgünlüğüne bakmalarıydı. Bu sebeple dil ve üslup öğreten sofistler arasında iki zümre yer alıyordu. Gorgias ve Sicilya Okulu mensupları dilin güzelliğine önem verdiklerinden şiirsel bir düzyazı üslubu yaratırken Protagoras ve Prodikos gibi Yunanistan sofistleri ise dilin düzgünlüğüne veya doğruluğuna önem vererek dil üzerine daha çok çalışma imkânı bulmuşlardır.⁴⁵ Aristo ise Yunanca eylemde zaman ulamını ortaya çıkararak bu çalışmalara katkı sağlamıştır. Prodikos, Protagoras gibi dilin doğruluğu üzerinde durmuş ve daha çok eş anlamlı kelimeler üzerine çalışmıştır. Ancak dili gramer bakımından ilk inceleyen felsefeci Protagoras olmuştur. Bütün bu tartışmalar *Stoacılar* ya da *Revâkiler* olarak adlandırılan topluluk tarafından da devam ettirilmiştir.

İsimlerini ders verdikleri sütunlu yoldan alan *stoacılar*, Arap dilbilginleri tarafından *revâkiler* olarak adlandırılmışlardır. “Kurucusu Kıbrıslı Zenon olan Stoacılık, bir felsefi ekol olmasının yanı sıra bir din hüviyetindedir. Bu din, Antikçağ Yunan felsefesinin kamutanrı ve özdekçi doğa öğretisi olarak tanımlanabilmektedir. Doğaya uyum sağlamayı temel edinen Stoacılık aynı zamanda dinsel kuralları, tapma biçimleri, din adamları olan bir öğretilerdir.⁴⁶ Stoacılar bu farklı yönlerinin yanı sıra dil ile en çok ilgilenen okullardan biri olmuşlardır. Bu durum onların öğretilerinin *doğa ile uzlaş* olması ile yakından ilgilidir. Bu ilke onların aynı zamanda sözcüklerin de doğada bulunan gerçek nesnelerin bir simgesi olmaları gerektiğini düşündürmüştür. John Lyons'a göre Stoacıların kurdukları bu mantık, dil bilgisi ile bilgi kuramı ve sözbilim diyeceğimiz alanı da içeren bölüm için temeldir.”⁴⁷ Stoa Okulu'nun ilk üyeleri dört söz bölümü keşfetmişlerdir: Ad, eylem, bağlaç ve tanımlık. Daha sonraki üyeler *özel* ve *cins* isimleri ayırarak bu sayıyı beşe çıkarmıştır. Bugün *büküm* olarak adlandırdığımız konu da yine Stoacılar tarafından geliştirilmiştir. Stoacılar aynı zamanda *ad* ile ilgili semantik bağlantılar kurmuşlardır. Adın yalın hâli ile yalın hâlinde uzaklaşmış hâlini ayırmış ve yalın hâlden sapmış bu hâli *eğik* terimi ile karşılamışlardır. Bugün isme gelen eklere *durum ekleri* dememizin sebebi, Stoacıların bu değişimleri durum ile ilişkilendirmeleridir.

Stoacıların buluşları elbette sadece adlar ile ilgili değildir. John Lyons'un Stoacıların geliştirdiğini belirttiği en önemli buluşlar olarak gösterdiği buluşlardan biri de, eylemin

⁴⁵ Perek F. Z. (1961). *Eski çağda dilbilgisi araştırmaları (Gramerin doğuşu)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, s. 6.

⁴⁶ Hançerlioğlu O. (1973). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s.382-383.

⁴⁷ Lyons J., age., s. 20-21.

zaman dışında bir etmeden daha etkilendiğini bulmalarıdır. Bu etmen, eylemin gerçekleşmiş olması ya da olmamasıdır.⁴⁸ *Etken ve edilgen, geçişli ve geçişsiz* eylemleri birbirinden ayıranlar da yine Stoacılar olmuştur. Margaret Thomas, Stoacı filozofların kelimeleri cinsiyet, sayı ve ses özelliklerine göre sınıflayan ilk kişiler olduklarını söyler.⁴⁹ “Stoacılar Yunancanın çok derin gramatik analizlerini gerçekleştirmişlerdir. Üstelik bunun gerçekleştirenlerin çoğu Kıbrıs'a Akdeniz'in çok farklı noktalarından gelmiş ve Yunancayı sonradan öğrenmiş anadili Yunanca olmayan kişilerdir.”⁵⁰

Büyük İskender'in kurduğu İskenderiye kenti MÖ II. yüzyılın başlarında, felsefi dil tartışmalarının devam ettiği bir başka merkez hâline gelmiştir. İskenderiyeli bilginler Stoacıların çalışmalarını daha da ileriye götürmüşlerdir. Bu bilginlerin oluşturduğu ekole *İskenderiye Okulu* denir. İskenderiye ile aynı dönemde oluşan *Bergama Okulu* iki kültür merkezi olarak MÖ II. ve III. yüzyıllarda Yunanca metinler üzerine inceleme yapmaya başlamıştır. Buradaki gramer önce MÖ II. yüzyılda Aristarchos ile daha sonra Stoacıları takip eden ve MÖ II. yüzyılın sonlarında yaşayan Trakyalı Dionysios Thrax ile gelişmiştir. Gramercilik tarihi açısından çok önemli bir eser olarak kabul edilen Dionysios Thrax'ın *Tekne Grammatike* isimli eser burada kaleme alınmıştır. Dionysios Thrax'ın çalışmaları daha çok filoloji ve felsefe alanlarına yöneliktir. Dilimize de çevrilmiş olan *Tekne Grammatike*⁵¹ isimli eser, daha çok Yunancanın bozulmasını önlemek için Grekçenin temel kurallarını belirlemek amacıyla yazılmıştır. Bu eserin bu kadar kapsamlı olmasının sebebi de budur. John Lyons'a göre geleneksel Yunanca gramerine son ve kesin biçim burada verilmiştir.⁵² Dionysios'un eseri Batı dünyasında yayınlanan ilk kapsamlı ve dizgesel dil bilgisi betimlemesidir. Stoacıların dört söz bölüğüne ek olarak Dionysios; *zarf*, *ortaç*, *adıl* ve *ilgeci* belirlemiştir. Thrax'ın eseri 400 satırdan oluşmaktadır ve Yunancadaki bütün eylemleri durum, cins, sayı, zaman, çatı, kip açısından sınıflandırmıştır. Aynı zamanda gramerin ödevini, vurguyu, noktalamayı harfleri, sekiz *söz bölümünü* ve çekim eklerini anlatmış, fakat sözdizimine dokunmamıştır.⁵³ Söz dizimi ile ilgili çalışmayı ise Apollonios Dyskolos İ.S. II. yüzyılda İskenderiye Okulu'nun son büyük temsilcisi olarak bir söz dizimi kitabı meydana getirerek gerçekleştirmiştir.⁵⁴ Dionysios Thrax'ın grameri daha sonra Roma geleneğini derinden etkilemiştir.

⁴⁸ Lyons J., age., s. 21.

⁴⁹ Thomas M. (2004). *Universal grammar in second language acquisition*. Londra: Routledge, s. 22.

⁵⁰ Thomas M., age., s. 23.

⁵¹ Dionysios. (2006). *Gramer Sanatı* (çev. E. Çoraklı). İstanbul, Kabalıcı Yayınları.

⁵² Lyons J., age., s. 20.

⁵³ Dilaçar A., agm., s. 123-124.

⁵⁴ Aksan D., age., s. 18.

Yunanlıların geleneklerini devam ettiren Romalılar, dil alanında Grekçenin çalışmalarını taklit etmişler bu alanı ileriye götürememişlerdir. Grekçenin gramerini Latinceye uyarlayan Romalılar, Greklerin gözünden kaçan bazı ayrıntıları tespit etmişlerdir. Romalılardaki Yunan etkisi yalnızca dil bilgisi alanında değil sanat, edebiyat ve bilim alanında da üst seviyededir. John Lyons'a göre Romalılar Yunan kültürünü ve Yunan eğitim yöntemlerini coşkuyla benimsemişlerdir.⁵⁵ Doğan Aksan ise Romalıların dil konusunda Yunanlıları taklit ettiklerini ancak onların bazı açıklarını giderdiklerini söyler.⁵⁶

Romalı Latin dil bilgisi uzmanları hemen tümüyle Yunanca örneklerle bağımlıdır. Bunda onların Yunan dilbilim merkezlerine ve Helenist felsefe merkezlerine gitmelerinin etkisi çoktur. Roma döneminin ilk önemli dilcisi ise Varro'dur. MÖ I. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Marcus Terentius Varro'nun çalışmalarında hem İskenderiyelilerin hem de Stoacıların etkilerini görmek mümkündür. Varro'nun *De Lingua Latina* isimli eseri, Latincenin 24 bölümlü ilk grameridir. Roma döneminin ilk önemli eseri ise Donatus'un *Arch Grammatica*'sı olarak kabul edilmektedir. İ.S. IV. yüzyılda yaşamış olan Donatus'un eseri Eski Çağ ile Yeni Çağ gramerciliği arasında bir köprü sayılmaktadır.⁵⁷ John Lyons, Donatus'un bu kitabını klasikler arasında sayar.⁵⁸ Bu kitap Priscianus'un kitabı ile birlikte XVII. yüzyıla kadar gramer kitabı olarak kullanılmıştır. VI. yüzyılda yaşamış olan Priscianus, Iustianus'un emriyle *Institutiones Rerum Grammaticarum* ya da *Institutio de Arte Grammatica* adıyla anılan kitabı kaleme almıştır. Priscianus'un kitabı, Latince gramerinin en önemli kitaplarından biri olarak kabul edilir.

Orta Çağ'daki gramer daha çok kilise dili olan Latincenin eğitimi üzerine olduğu için bu çağdaki dil bilgisi çalışmaları daha çok Latince gramer kitaplarından oluşmaktadır. Ders kitabı olarak okutulan en önemli Latince eserlerden bir diğeri ise Villa Dei'ye ait 1199 tarihli Latince gramer kitabıdır.

1.1.4. Arap Coğrafyasında Gramer Çalışmaları

Arap coğrafyasında İslamiyet'ten önce yapılan gramer çalışmaları ile ilgili elimizde kaynak bulunmamakla birlikte bu coğrafyada egemen olan Roma, Eski Mısır, Pers ve Helen uygarlıklarının kültür başkentleri bugünkü Arap coğrafyasının dışında kalan yerlerdi. Dolayısıyla Arapçanın yoğun olarak konuşulduğu bir kültür şehri bulunmamaktaydı. Yalnızca

⁵⁵ Lyons J., age., s.21.

⁵⁶ Aksan D., age., s. 18.

⁵⁷ Aksan D., age., s. 18.

⁵⁸ Lyons J., age., s.22.

İskenderiye'de dil çalışmaları gerçekleştirilmiş fakat bu çalışmalar da Yunanca ya da Latinceye yönelik olmuştur.

“Arap dilinin gramer kurallarının tespiti ile ilgili ilk düşünceler tamamen dinî kaygılara dayanır. İslam öncesi, sözlü kültür geleneğine sahip olan Arap toplumu Kur'an ve hadislerle birlikte yazılı kültüre geçiş yapmıştır.”⁵⁹ Dolayısıyla Arap coğrafyasında gramer çalışmaları İslamiyet'ten sonra hız kazanmıştır. Özellikle Kur'an-ı Kerim'in kitap hâline getirilmesi çalışmaları sırasında yapılan çalışmalar Arapçadaki ilk gramer çalışmaları olarak değerlendirilebilir. Kur'an-ı Kerim'in yazıya geçirilmesi sırasında yapılan ıslah çalışmaları aynı zamanda Arapçanın söz hazinesinin sınırlarının belirlenmesi açısından oldukça önemli olmuştur.

Arapçada ilk gramer çalışmalarını gerçekleştiren kişi olarak tanınan ve VII. yüzyılda yaşamış olan Ebu'l-Esved Ed-Du'eli, çalışmalarını Kur'an-ı Kerim'in yazıya geçirilmesi sırasında gerçekleştirmiştir. Ebu'l-Esved'in yetiştirdiği öğrenciler *nahv* ve *sarf* ilimlerinin oluşmasını sağlamıştır. Sarv ve nahv ilimleri daha çok tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi dinî ilimlere yardımcı birer *alet ilim* olarak Arap gramerinde yer edinmişlerdir.

Ebu'l-Esved'in çalışmaları ile ilgili anlatıların çoğu rivayetler şeklindedir. Ancak Kur'an-ı Kerim üzerine yaptığı şerhlerde nahv teriminden ilk bahseden kişi Ebu'l-Esved olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Ebu'l-Esved, Kur'an-ı Kerim'de geçen cümlelerin sesteşlikten kaynaklı ya da sentakstan kaynaklı yanlış yorumlanmasının veya yanlış okunmasının önüne geçmek için yaptığı cümle tahlilleri ile anılmaktadır. İslam'ın ortaya çıktığı dönemde yaşayan ve aynı zamanda dört halife döneminde onların bizzat yakınında bulunan Ebu'l-Esved, Kur'an-ı Kerim ile ilgili yapılan ilk çalışmalarda da yer almıştır. Basra şehrinin Daha sonra gramer çalışmalarının merkezi hâline gelmesi Ebu'l-Esved'in Basralı olması ve çalışmalarını yine burada yürütmesinden kaynaklanmaktadır. Ebu'l-Esved'in çalışma prensipleri ve dili ele alışındaki sistematik, öğrencileri ve takipçileri tarafından da devam ettirilerek *Basra Ekolü*'nün ortaya çıkışını sağlamıştır. Kendisini takip eden Arap dilciler arasında en önemlileri olarak; Asım el-Leysi, Yahya bin Ya'mur, 'Ansebesetu'bnu'l-Fil, Meymun el-Akran ve Hurmuz el-A'rac sayılmaktadır.

Asım el-Leysi Kur'an-ı Kerim'deki harflerin birbirleri ile karışmamaları için harfleri noktalama işaretleri ile birbirinden ayırmıştır. Yahya bin Ya'mur ise cümlelerde noktayı kullanan ilk kişidir. Kur'an-ı Kerim'in noktalandırılması çalışmalarını yürütmüştür. Ebu'l-

⁵⁹ Kızılkı Z. (2006). Ebu'l-Esved Ed-du'eli'nin Arap gramer tarihindeki yeri ve önemi. *Dini Araştırmalar*, 9(25), s. 265.

Esved'in öğrencisi olan Yahya bin Ya'mur aynı zamanda Emevi devletinin resmî yazışmalarını da gerçekleştiren kâtipler arasında yer almaktadır. Yine Ebu'l-Esved'in öğrencisi olan Meymun el-Akran gramer öğrenimi tamamladıktan sonra uzun yıllar boyunca gramer dersleri vermiştir. Hurmuz el-A'rac ise gramer öğrenimini Ebu'l-Esved'in yanında tamamlayarak Medine'ye dönmüş ve burada dersler vermiştir. Ebu'l-Esved ed-Du'eli ve öğrencileri Basra Ekolü olarak bilinen gramer çalışmalarının nüvesini oluşturmaktadırlar. Onların başlattıkları gramer araştırmaları, sonraki dönemlerde diğer dilbilimsel çalışmalara da örnek teşkil etmiş ve ilham kaynağı olmuştur.

Basra Okulu'ndan sonra Kûfe Okulu'nda da Arap dili ve dilbilim ile ilgili çalışmalar devam etmiştir. Bu çalışmalar çoğunlukla klasik dil, sözlük çalışmaları ve edebiyat malzemelerinin derlenmesi biçiminde gerçekleşmiştir. Farklı okulların ortaya çıkması; dil konusunda Araplar arasında gramer münazaralarının gerçekleşmesini ve böylece farklı inceleme tarzlarının birbirlerini tanımasını ve özgün görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Arapçada gramer konuları ilk olarak *nahiv* ya da *nahv* başlığı altında incelenmiştir. Bu terimi ilk kullanan Ebu'l-Esved olmasına rağmen bu alanda eser yazan ilk dilci Basra Dil Okulu'nun kurucularından olan Ebu İshak'tır. Öğrenimini yine Basra'da tamamlayan Ebu İshak, Meymun el-Akran'dan nahiv, Yahya bin Ya'mur ve Asım el-Leysi'den kıraat dersleri almıştır. Ebu'l-Ferec el Isfahani, Ebu İshak'ın aynı zamanda Ebu'l-Esved'den de ders aldığını rivayet etmektedir.⁶⁰ Dolayısıyla Ebu İshak, Arap gramerciliğinin en önemli temsilcilerinin yanında yetişmiş bir dilcidir. VII. ve VIII. yüzyıllar arasında yaşamış olan Ebu İshak ve öğrencisi Ömer es-Sekafî yazdıkları gramer kitaplarıyla Arap gramerine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Alet ilim olarak değerlendirilen nahivin, ayrı bir ilim olarak değer kazanmasında önemli roller oynamışlardır.

Ebu İshak'tan sonra adı anılması gereken bir diğer Arap dilcisi aynı zamanda onun öğrencisi olan Ömer es-Sekafî'dir. Basra Ekolünün önemli bir temsilcisi olan Ömer es-Sekafî çoğunluğun kullandığı Arapçayı esas alarak bir nahiv kitabı kaleme almıştır. Bu eserde Sekafî, kendinden önce” çoğunluğun kullandığı” yapılar üzerine yapılan çalışmaları düzenleyip bir araya getirmiş ve “çoğunluğun kullanmadığı” yapıları ise *lugat* olarak adlandırmıştır. Bu yöntem daha sonra gelen dilciler tarafından da kullanılmıştır. Ömer es-

⁶⁰ Kılıç, H. (1994). Ebu'l-Ferec el Isfahani, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 10). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s. 317.

Sekafi'nin nahiv konusunda yazdığı yaklaşık seksen eserin en bilinenleri *el-Cami* ve *el-İkmal* isimli eserlerdir.⁶¹

Arap gramerinin önemli isimlerinden bir başkası da Halil b. Ahmed el-Ferahidi'dir. 718 yılında Umman'da doğan Halil b. Ahmed çalışmalarını Basra'da sürdürmüştür. Hayatının büyük kısmını burada geçirdiği için Basralı olarak bilinmektedir. Arap gramerine büyük bir ivme kazandıran Halil b. Ahmed aynı zamanda Ömer es-Sekafi ve Ebu Amr b. Ala'nın öğrencisidir. Öncelikli olarak hadis alanında çalışmıştır. Halil b. Ahmed'i diğer dil bilginlerinden ayıran temel nokta, çalışmalarında sesi temel almasıdır. Ünlü kitabı *el-Ayn*'da seslerin çıkış noktalarını dikkate alarak seslerle ilgili detaylı bilgi vermiştir. Kendisinden önce hiçbir Arap dil bilgini, ses konusuna onun kadar detaylı olarak yaklaşmamıştır.⁶² Seslerin boğumlanma yerlerini deneysel bir yöntemle belirleyen Ferahidi, kendisinden sonra temel bilgi olarak kabul edilecek sınıflandırmaları saptamıştır. El-Ayn isimli eserinde kelime türlerini sekiz gruba ayıran Ferahidi'nin bu sınıflandırması çağdaş sesbilimde de küçük farklılıklarla bugün bile aynıdır. Bu yüzden Halil b. Ahmed el-Ferahidi, Doğu'da ve Batı'da sesbilim, diğer adıyla fonetik biliminin kurucusu olarak kabul edilir.⁶³ Ferahidi sesleri boğumlanmalarına göre ayırmanın yanı sıra onların çıkış noktaları ve sıfatlarını da belirtmiştir. Bir başka deyişle sesleri; diş, dudak veya genizden çıkış noktalarıyla değil aynı zamanda onları akıcılıkları, ünlü veya ünsüz olmaları ve frekansları açısından da incelemiştir. Sesleri detaylı olarak incelediği *Kitabü'l-'Ayn* isimli eseri üzerine Doğu'da ve Batı'da birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Halil b. Ahmed asıl ününü ise *Kitabü'l Aruz* isimli eserine borçludur. Kendisinden önce Arap şiirinde çok eski bir geçmişte gelenekselleşen ancak sadece kulak terbiyesiyle uygulanan nazım kurallarını derleyerek sistematik bir izah şekline kavuşturduğu eseri, günümüze ulaşmış olmasa da aruzu belirleyen ve kurallarını koyan eser olarak bilinmektedir. "Henüz hece ve vurgu mefhumunun olmadığı bir dönemde beytin yazılı şeklindeki harekeli ve sakin harflerin dizilişinden hareketle şiirin doğrusu ile bozuk olanını ayırmayı sağlayan orijinal ve yazıya dayanan herkesçe kavranabilen bir ölçü sistemi bulmaya çalışmıştır."⁶⁴ Ayrıca kaleme aldığı *Kitabü'l-Cümel fi'n-nahv* isimli eseri, gramer alanında Arap dilini en detaylı inceleyen kitaplardan biri olmakla birlikte Ebu İshak'tan ve Sekafi'nin *Kitabü'l-Cami* ve *Kitabü'l-İkmal*'inden sonra kaleme alınmış en önemli eserlerdendir.

⁶¹ Tural H. (2000). İsa b. Ömer es-Sekafi, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 22). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 485.

⁶² Yüksel A. (2007). İlk dönem Arap dilcilerinde fonetik çalışmalar: El-Halil. B. Ahmed El-Ferahidi örneği, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, s. 202.

⁶³ ez-Züvey A.M. S. (2013). Sesbilimin kurucusu El-Halil b. Ahmed (çev. N. Hanay). *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 195.

⁶⁴ Topuzoğlu, T. R. (1998). El-Halil B. Ahmed, hayatı, şahsiyeti ve eserleri, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü Şarkiyat Mecmuası*, 8, s. 161.

Halil b. Ahmed'den sonra onun öğrencisi olan ve eserlerinde kendisine sıkça göndermelerde bulunan Sibeveyhî, Arap gramerciliğinin bir başka büyük temsilcisidir. Asıl adı Abû Bişr olan Sibeveyhî, İ.S. VIII. yüzyılda İran'ın Şiraz şehri yakınlarında doğmuştur. Aslen Fars olan Sibeveyhî ününe daha sonra taşındığı Basra'da kavuşmuştur. Arapçayı çok iyi öğrenmesi ve daha sonra Hadis çalışmaya başlaması, Arap dili üzerinde çalışmalara tekrar başlamasını sağlamıştır. Basra'ya taşınarak Hadis çalışmaları sırasında nahiv çalışmaya başlayan Sibeveyhî daha sonra sarf, nahiv, fonetik ve lügat konularında çalışmalarına devam etmiştir. Bugün Arap gramerciliğinin kaynak kitaplarından biri olarak kabul edilen *El-Kitab* isimli eserindeki bilgilerin çoğu da yine bu dönemdeki çalışmalarını içerir. Sibeveyhî'nin hocası olan Halil bin Ahmed onun dil üzerine olan görüşlerini derinden etkilemiştir.⁶⁵ Sibeveyhî'nin çalışmaları daha çok sarf ile ilgilidir. Bunda kendisinden ders aldığı Yunus b. Habib'in büyük payı vardır.

Sibeveyhi'yi Arap gramerciliğinde önemli bir noktada konumlandıran, beş ciltlik *El-Kitab* adlı eseridir. Eser Arap dilinin nahvi, sarfı ve fonetiği konularını içerir. *El-Kitab* kendinden önceki eserlerden çok daha kapsayıcı bir biçimde yazılmıştır. Eserin yazılış amaçlarından biri Halil bin Ahmed'in vefatından sonra onu yüceltmektir. Kitap kendisinden önceki bir buçuk asırlık Arap gramerciliği birikiminin sonucudur. “Ana malzemesiyle usul ve meselelerini Halil'e ait bilgilerin şekillendirdiği eser, müellifin başka üstatlardan yaptığı nakillerle Bedevilerden dinlediği bilgilere kendi fikirlerini de katıp konu ve meseleleri tertip ve tasnif etmesiyle meydana gelmiştir.”⁶⁶ Eserin yarıya yakını sarf konusuna ayrılmıştır. Bunun yanı sıra nahiv ve fonetik konuları da belli bir iç plan dâhilinde ele alınmıştır. *El-Kitab* yazıldıktan sonra Arap gramerinin temel kitaplarından ve ana kaynaklarından biri hâline gelmiştir. Sadece Arapçanın konuşulduğu topraklarda değil aynı zamanda İslam coğrafyasının tamamında asırlar boyu okutulmuştur. Michael Carter'a göre “Sibeveyhi'nin *El-Kitab* isimli eseri ile Arap gramerinde morfoloji alanında yeni bir çağ açılmıştır⁶⁷.” *El-Kitab*'ın dünya kütüphanelerine birçok nüshası bulunmaktadır.

Kitabın ilgi çeken bir diğer yanı Sibeveyhî'nin eseri oluştururken gösterdiği kaynaklardır. Arapçayı en iyi şekilde kullanan grupların yanı sıra daha ilkel bir Arapça konuşan Bedevi topluluklardan da alıntılar yapan Sibeveyhî, Arapçayı elinden geldiği ölçüde örneklendirmeye çalışmıştır. Eserinin fonetik bölümünü oldukça detaylı hazırlayan Sibeveyhî aynı zamanda Arapçanın değişen fonetik özelliklerini de saptamaya çalışmıştır. Kuveyt

⁶⁵ Özbalıkcı M. R. (2009). Sibeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 37). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 130

⁶⁶ Özbalıkcı M. R., agm., s. 131.

⁶⁷ Carter M. G. (1983). *The history of linguistics in near east*. Nijmegen: John Benjamins B.V, s. 128.

Üniversitesi'nin ünlü dilbilimcisi Jamal al-Qinai Sibeveyhî'nin bu çabasının aynı zamanda onun Arapça olmayan kelimeleri tam olarak saptamaya çalışmasından ileri geldiğini söyler.⁶⁸ “Sibeveyhi ayrıca kitabının cümle bilgisi ile ilgili bölümünde söz dizimi kurallarını derleyerek onları bağımsız bir çerçeve içerisinde ele almıştır.”⁶⁹ Sibeveyhî'nin eseri kendinden sonraki tüm dil bilginlerini etkileyerek Arap gramerciliğinin gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır.

“Sîbeveyhi'nin elKitâb'ta kullandığı temel iki yöntem tûmdengelim ve tûmevarım yöntemleridir. Bu iki yöntemi dil kurallarının tespitinde kullanılan mekanik yöntemler olarak adlandırmak yerinde olur. Sîbeveyhi'nin dil modelini, mevcut Arap gramer çalışmalarının bir uzantısı olarak görmek yerinde olur. Sîbeveyhi'nin metodolojik olarak beslendiği en önemli kaynak, kuşkusuz Halîl b. Ahmed (ö.175/791)'tir.”⁷⁰ Sibeveyhi'nin dil kuramları ve görüşleri genel olarak kabul görmüş ve yaygınlaşmış; İbn Madâ' dışında ciddi bir muhalefetle karşılaşmamıştır. Kitabıyla ilgili çok fazla sayıda şerh yayınlanmıştır. Özellikle farklı coğrafyalardaki medreselerde okutulduğu için kitap için ayrı bir kılavuz kitap yazma gereksinimi doğmuştur. “Kitabıyla ilgili en önemli şerhlerden birisi Ahfeş el-Asgar tarafından yazılmıştır.”⁷¹

Siveyhi'den sonra Basra Ekolünü el-Ahfeş (ö. 207/822), Ebû Ubeyde (ö. 210/825), el-Esmâî (ö. 216/831), el-Mâzinî (ö. 249/863) ve İbn Dureyd gibi isimler temsil etmiştir. Bunlar arasında özellikle el-Mâzinî'nin çalışmaları oldukça önemlidir. 791 yılında Basra'da doğan Mazini 845'te Bağdat'a giderek burada ünlü dil bilginlerinden sarf ve nahiv dersleri aldı. Ebu Osman ve el-Ahfeş'ten ders alan el-Mâzinî çalışmaları ile kısa sürede üne kavuştu. Nahivden ziyade sarf ile ilgilenen el-Mâzinî sarf ile nahivi kesin çizgilerle ayıran ilk dilci olmuştur. Aşırı kuralcı olan el-Mâzinî, kıyasa büyük önem vermiş ve kıyasa uymayan örnekleri Kur'an'da bile olsa reddetmiştir. Morfoloji bilgilerini derlediği *el-Tasrif* isimli eseri oldukça önemlidir. Kitapta, daha önce Sibeveyhî tarafından ele alınan ve el-Kitap'ta dağınık olan bilgiler de düzenli ve sistemli bir şekilde bir araya getirilmiştir.

Arap gramerinde bir diğer önemli ekol Kûfe Ekolüdür. En önemli temsilcileri er-Ruâsî (ö. 187/803), el-Kisâî (ö. 189/805), el-Ferrâ (ö. 207/823), Ebû Âmir eş-Şeybânî (ö. 213/828), İbn Sikkî (ö. 244/858) ve Sa'leb (ö. 291/904) gibi dilcilerdir. Temelde Basra Ekolünden etkilenen Kûfe Ekolü, sürekli olarak Basra Ekolü ile bir yarış içerisinde olmuştur.

⁶⁸ Al-Qinai, J. B. S. (2000). Morphophonemics of loanwords in Arabic. *Studies in the Linguistic Sciences*, 30(2), s. 120.

⁶⁹ Rodini M. A. (2012). Sibawayh, Sibawayh's book and interpretation science. *The Journal of American Science*, 8(12), s. 112.

⁷⁰ Gündüzöz S. (2004). El-Kitâb'ın kuramsal temelleri: Sibeveyhi'nin kitabındaki kodifikasyonun çözümü, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, s. 237.

⁷¹ Koçak İ. (1988). Ahfeş el-Asgar, Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi (C. 1). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. Yayınları, s. 525.

Kufe Okulu'nun ilk temsilcileri Basralılar'ın öğrencileridir. Mektebin kurucusu olarak er-Ruasi gösterilmektedir. Ruasi, Ömer es-Sekafî ve Ebu Amr b. Ala'nın öğrencisidir. Daha çok nahiv alanında çalışmıştır. Kûfe'de nahiv dersleri veren Ruasi'nin amcası Muaz b. Müslim el-Harra da sarf dersleri vermiştir. Öğrenciler daha çok Kûfe'den Basra'ya gittikleri için Kûfe mektebinin bağımsız bir mektep hâlini alması VII. yüzyılın sonlarında Kısai ve Ferra ile gerçekleşmiştir. “Özellikle el-Ferra'nın özgün fikirleri, Kûfe grameri teriminin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu sebeple Kûfe mektebinin gerçek lideri olarak el-Ferra anılmaktadır.”⁷² Zaman içinde Basra mektebinden Kûfe mektebine kaymalar dahi gerçekleşmiştir. Ahfeş el-Evsat otuz kadar meselede Sibeveyhî'ye muhalefet etmiş daha sonrasında Kûfe mektebine dâhil olmuştur. Ahfeş el-Evsat'ın katılımıyla Kûfe mektebi oldukça güçlenmiştir; zira Ahfeş el-Evsat; Kûfe Okulu'nda kıraat, şiir, lugat ve rivayetler konusunda oldukça etkileyici olmuştur. Kûfe Okulu'nun bir diğer önemli temsilcisi olan Ebu Amr eş-Şeybani de *Kitabü'l Cim* isimli önemli bir eser yazmıştır. Eserde kelimeler *eliften* yaya kadar ilk asli harflerine göre yirmi sekiz ayrı bölüme ayrılarak incelenmiştir. *Kitab'ül Cim* hem alfabetik sistemin kullanıldığı ilk eser olması hem de çeşitli Arap kabilelerine ait şiirleri ve söyleyişleri barındırması sebebiyle de oldukça önemlidir. Bağdat mektebinin ortaya çıkacağı IX. yüzyıla kadar Kûfe mektebi çalışmalarına devam etmiştir.

Basra ve Kûfe Okulu arasındaki dil ile ilgili ihtilaflar, Arap gramerciliği açısından oldukça faydalı tartışmaların gerçekleşmesine olanak sağlamıştır. Her iki okulda da çalışmaların temel noktaları *semaa* ve *kıyas* olmasına rağmen gerek Kûfe'de konuşulan Arapçanın karışık unsurlar barındırması gerekse Basra'da konuşulan Arapçanın daha hatasız olması ihtilafların temelini oluşturmaktadır. Basra mektebinde fasih olan Arap lehçesi temel alınırken Kûfe mektebinde daha az titizlikle hemen hemen duyulan her kullanım esas alınarak kurallar buna göre koyulmaya çalışılmıştır. Arap gramerinin bu iki önemli mektebi kullanılan terimler açısından da ihtilaf içerisinde olmuşlardır. “Mesela Basriyyûn'un kullandığı na't, bedel, zarf, hurûfû'l-cer, ismü'l-fail, temyîz, zamîrû'l-fasl, müteaddi ve zamîr/muzmer terimlerine karşılık Kûfîyyûn; sıfat, red/tebyin/terceme, mahal, hurûfû'l-hafd, el-fi'lü'd-daim, tefsir, zamîrû'l-imad, vaki' ve kinaye/meknî terimlerini kullanmıştır.”⁷³

Bu iki ekol arasında bilinen ilk ihtilaf Kûfe temsilcisi Ebu Ca'fer er-Ruasi ile Basra temsilcisi ve Arap lugatçılığının kurucusu olarak kabul edilen Halil b. Ahmed arasında başlamış ve daha sonra Kûfeli Kısai ile Basralı Sibevei arasında devam etmiştir. Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki dil tartışmalarının bazıları münazara şeklinde ve hakem heyetleri

⁷² Kılıç, H. (1994). Ebu'l-Ferec el İsfahani, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 10). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 345.

⁷³ Kılıç H., agm., s. 346.

önünde genellikle halife saraylarında gerçekleşmiştir. Bu münazaralarda taraflar belirlenen bir mesele üzerine tartışmış ve galip belirlenmiştir. “İki mektep arasındaki anlayış farkı ve ihtilaf sebeplerine örnek olarak aşağıdaki kelimelerin çoğul yapılması hususu gösterilebilir: *kapı* manasına gelen *bâb* kelimesi *ebvâb*, *bibân* ve *ebvibe* şeklinde çoğul yapılır. Ancak *ebvibe* fazla kullanılmayan nadir bir şekildir. Aynı vezinde olup *köpek dişi* anlamında kullanılan *nab* kelimesinin çoğul şekilleri ise *enyüb*, *enyab* ve *nüyübdur*. Aynı vezinde olan *deff* (tef), *raff* (raf) ve *saff* (sıra. dizi) kelimeleri sadece *düfuf*, *rufuf* ve *sufuf* şekillerinde cem’lenir. Def vezinde olup *el ayası* ve *yumruk* manasına gelen *keff* kelimesinin çoğul biçimleri ise *eküff*, *küfuf* ve *küffdür*. Basriyyûn’a göre bu kelimelerden bedevi Arapların kullandığı şeklin dışında çoğul yapılması caiz değildir. Dolayısıyla *nab* kelimesinin, *babın* çoğulu olan *bibana* kıyasla *nîban*, *deff* ve *saff* kelimelerinin de *keffin* çağulu olan *eküffe* kıyasla *edüff* ve *asuff* şeklinde çoğul yapılması doğru değildir. *Babın* en çok kullanılan esas çoğul şekli *ebvabdır*. Bu kelimenin *ebvibe* şeklindeki çoğulu ise nadir ve şazdır. Sadece Arap’tan duyulması hâlinde kabullenilir, fakat kullanılmaz. Kûfiyyûn’a göre ise *deff* ve *saff* kelimeleri *keff* kelimesiyle aynı vezinde olduğundan bunların da tıpkı *keff* kelimesi gibi *edüff* ve *asuff* şeklinde, *nab* kelimesinin aynı vezinde olan *babın* nadir ve şaz çağulu *ebvibeye* kıyasla *enyibe*, *carın* (komşu) *ecvire*, *tacın* (taç) *etvice* şeklinde çoğul yapılması caizdir.”⁷⁴ Buradan da anlaşılaacağı üzere Basra mektebi duydukları kullanımlardan seçtiklerini Kûfe mektebi ise duydukları bütün kullanımları kıyasa esas olarak kabul etmişlerdir. Kûfe Okulu herhangi bir prensip belirlemeden Arapçanın tüm kullanımlarını esas olarak kabul etmiştir. Her iki ekolünde tartışmalarının müstakil kitapların yazılmasına sebep olması Arap gramerciliği açısından önemli gelişmelerin gerçekleşmesini sağlamıştır.

Basra ve Kûfe ekollerinden sonra Arap gramerinde IX. yüzyılla birlikte Bağdat Ekolü ortaya çıkmıştır. Basra-Kûfe ihtilaflarında uzlaşmacı bir rol üstlenen Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987) ve İbn Cinnî (ö. 392/1001) gibi dilcilerin temsil ettiği Bağdat Ekolü Arap gramerinin üçüncü evresi olarak tanımlanabilir. Bu Ekolün karakteristik özelliği, çalışmaların Basra ve Kûfe görüşleri arasında herhangi bir taassup göstermeden arzu edilenin tercih edilmesi esasına dayanan uzlaşmacı ve ılımlı bir görüş dâhilinde yürütülmesidir.

Arap coğrafyasının genişlemesi ile ortaya çıkan yeni kültür merkezlerinde birçok bilimin yanı sıra dil ile de uğraşılmaktaydı. İran asıllı olan Ebû Alî el-Fârisî tahsil için gittiği Bağdat’ta on yıldan fazla kalarak dil bilginlerinden ders almıştır. Daha sonra Musul ve Halep’te çalışmalarına devam etmiştir. Yazdığı kitaplar genellikle gittiği yerlerde kendisine

⁷⁴ Kılıç H. (1992). Basriyyûn, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 5). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 117-118.

sorulan sorulara verdiği cevapları içermektedir. El-Fârisî, kitaplarının yanı sıra tüm servetini Bağdat'taki nahivcilere bağışlamıştır. Ebu Ali el-Farisi'nin öğrencisi olan İbn Cinnî Ebû Alî el-Fârisî'den kırk yıl boyunca ayrılmamıştır. “İbn Cinnî'nin çalışmalarının hemen hepsi dil ilimlerine dairdir. Bu çalışmalarıyla İbn Cinnî X. yüzyılda kıyas geleneğine bağlı olarak sürdürülegelen, çok defa Basra ve Kûfe dil mektepleri arasındaki rekabete dayalı klasik tarzdaki dil çalışmalarına yeni bir anlayış getirmek istemiştir.”⁷⁵ İbn Cinnî'nin getirmek istediği yenilik aslında genel anlamda tartışılan ve ihtilaf hâline gelmiş konuların dışına çıkarak dili farklı açılardan ele almaktır. İbn Cinnî, dilin gramer konularından ziyade nasıl ortaya çıktığı, dil kurallarının saptanmasında nelerin rol oynadığı, dilin kaynağı ve bunların felsefi temelleri üzerinde durmuştur. Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilafın aslında temel sebebi olan söyleyiş farklılıklarının sebepleri de yine İbn Cinnî'nin cevap aradığı sorulardan biridir. İbn Cinnî Arapçanın kelime türetme biçimlerini incelemiştir. “Bir anlamda dil etimolojisinin temellerini atmakla kalmamış aynı zamanda kelimelerin köklerine inerek kazandıkları son anlamlar üzerine semantik yaklaşımlarda bulunmuştur.”⁷⁶ İbn Cinnî dil üzerine çok sayıda eser vermiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. İbn Cinnî'nin en önemli eseri gramer konularını ele aldığı *Haşaiş* isimli eseridir. Takındığı uzlaşmacı ve felsefi tavır onu birçok dil bilgininden ayrı bir noktaya ulaştırmıştır. Arap gramerinin yeni kuşak birçok dil bilgini onun izinden gitmiştir. Öğrencilerinden Âl ve Alâ daha sonra önemli birer dil bilgini olmuşlardır.

Basra, Kûfe ve Bağdat ekollerinden sonra Arap gramerinin diğer önemli ekolleri Mısır ve Endülüs ekolleridir. Ancak bu ekoller Basra, Kûfe ya da Bağdat ekolleri gibi müstakil bir ekol hâlini alamamış daha çok bu diğer üç ekolün metotlarını benimsemişlerdir. Endülüs Ekolü Bağdat Ekolünden hemen sonra kurulmuştur. Kendinden önceki Bağdat ya da Kûfe ekollerine bir bağlılığı yoktur. Kendilerinden önceki ekollerin nahivle ilgili görüşlerinden tercihte bulunarak yararlanmak yoluna gitmişlerdir.

Endülüs Ekolünün ilk önemli temsilcisi Cudi b. Osman'dır. Endülüs'e Kûfe dilcilerinin kitaplarını getirerek burada nahiv dersleri vermiştir. Bunun yanı sıra İbn Malik (ö. 672), İbn Madâ' (592/1116), İbn 'Uşfûr (663/1284), Ebû Hayyân (h.745) gibi dilciler bu ekolün önemli temsilcileridirler. Bunlardan Kurtubalı İbn Madâ' tahsilini Endülüs'te tamamladıktan sonra Mağrib'e geçerek burada Merakeş'te ders vermeye başlamıştır. Asıl çalışma alanı fıkıh ve hadistir. Bunun dışında dil ile ilgili çalışmaları daha çok nahiv ile ilgilidir. İbn Madâ'nın dil konusunda özgün fikirleri vardır. Nahiv dışında sarf alanındaki çoğu çalışmayı reddetmiştir.

⁷⁵ Yavuz M. (1998). Ebu Cinnî, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 19). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 398.

⁷⁶ Versteegh K. (2004). *The Arabic language*. Edinburgh: Edinburgh University Press, s76.

Özellikle kelime türetilmesi ile ilgili çalışmaları gereksiz ve yersiz bulmasının yanı sıra nahiv kurallarıyla ilgili ikinci ve üçüncü derecedeki soru ve akıl yürütmeleri de gereksiz bulmuştur. Endülüs Ekolünün bir başka önemli temsilcisi olan Ebû Hayyân ise dil çalışmalarının yanı sıra tefsir çalışmaları da yapmıştır. Dil ve edebiyat alanında geniş ve köklü bir bilgi birikimine sahip olan Ebû Hayyân aynı zamanda şairdir. Türkçeyi de bilen Ebû Hayyân daha çok dil alanındaki çalışmalarıyla tanınmıştır ve Basra mektebinden Sibeveyhî'nin görüşlerini savunmuştur. Yaklaşık atmış kitap yazdığı bilenen Ebû Hayyân'ın günümüze yalnızca yirmi kitabı ulaşabilmiştir. Ebû Hayyân sadece Arapça dil kitapları yazmamış Farsça, Türkçe, Habeşçe gibi dillerin de gramer kitaplarını kaleme almıştır. Türk dilinin en eski gramer kitaplarından biri olan ünlü *Kitabü'l-İdrak li-lisani'l-Etrak* kitabının da yazarıdır. İbn 'Uşfûr ise Endülüs'te doğmuş daha sonra Sibeveyhî'nin *El-Kitab* isimli eserini okuduktan sonra dile ilgi duyarak dil alanında çalışmaya başlamıştır. Endülüs'te uzun yıllar ders vedikten sonra Merakeş'e giderek burada ders vermeyi sürdürmüştür. Çalışmaları daha çok nahiv ve sarf alanındadır. *El-Mümti' fi't-Tasrif* isimli eseri ile ünlüdür.⁷⁷ Endülüs Ekolünün en önemli temsilcilerinden biri de İbn Malik'tir. İbn Malik'in en önemli özelliği sarf ve nahiv konularını manzum olarak sunmasıdır. Ünlü 1000 beyitlik manzum gramer kitabı olan *Elifiyye* isimli eserin yazarıdır. Kendi görüşlerinin yanı sıra Basra, Kûfe ve Bağdatlı dilcilerin görüşlerinden tercihte bulunmuştur.

Arap hâkimiyeti ile birlikte Arap kültür dairesine giren Mısır'da eskiden beri var olan kültür şehirleri geçmişten getirdikleri bilgi birikimiyle dil çalışmaları için zengin bir kaynak sağlamışlardır. Mısır'daki çalışmalar daha çok nahiv yönünde olmakla beraber son dönem Mısır dilcileri aynı zamanda şerh ve ihtisar alanlarında da çalışmışlardır. Mısır Ekolü dilcileri uzlaşmacı olan Bağdat Ekolünün metotlarını takip etmişlerdir. Mısırlı dil bilginleri kendilerinden önce öne sürülen görüşleri bazen kabul etmiş bazen de karşı çıkmışlardır. Zamanla burada Mısır Nahiv Nazariyesi ortaya çıkmıştır.

Mısır'da dil çalışmaları aslında Kur'an-ı Kerim'in noktalandırılması sırasında başlamış olsa da burada güçlü bir ekol bulunmamaktaydı. Mısır'da yapılan dil çalışmalarının bir ekol hâlini alması Vellâd b. Muhammed et-Temîmî ile gerçekleşmiştir. Et-Temîmî, Medine'de Halil b. Ahmed'in öğrencisi el-Muhallebi ile tanıştıktan sonra Basra'ya gitmiş ve Halil b. Ahmed'ten ders almıştır. Daha sonra Mısır'a dönerek burada çalışmalarını sürdürmüştür. Mısır Ekolünün diğer önemli temsilcileri ise İbnu'l-Hacib, İbn Hişam ve Suyuti'dir. Bu dilcilerden İbn Hişam Basra doğumlu olmasına rağmen Mısır'a yerleşerek çalışmalarını burada

⁷⁷ Kabâve F. (2000). İbn Uşfûr El-İşbîlî, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 20). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 431.

sürdürmüştür. Asıl çalışma alanı siyer ilmi olan İbn Hişam oldukça ünlü siyer kitapları kaleme almıştır. “İbn Hişam kaynaklarda tarih, ahbar, ensab, şiir, nahiv ve lugat âlimi olarak tanıtılmakla birlikte hocaları. Eserleri ve görüşleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.”⁷⁸ Suyuti ise Mısırlı olup Hac dışında sürekli Mısır'da bulunmuştur. Asıl çalışma alanı hadistir. Özellikle *Cam'u'l-Cevami* isimli hadis kitabı en önemli hadis kitaplardan biri olarak kabul edilir. Tarih, edebiyat alanında da birçok eser yazan Suyuti Arap tarihinde en çok kitap telif eden kişilerden biridir. Gramer ile ilgili görüşleri daha çok beyan ilmi çerçevesinde verdiği eserlerindedir.

1.1.5. Avrupa’da Gramer Çalışmaları

Avrupa’da gramer çalışmaları Orta Çağ’da Latincenin gelişmesi ve bir bilim ve edebiyat dili olarak ortaya çıkması ile paraleldir. Bu dönemdeki gramer çalışmalarının çoğu Latincenin eğitim dili olmasından kaynaklanmaktaydı. Çünkü Latince, eğitimde klasik dönem ya da Orta Çağ olarak adlandırdığımız dönemde oldukça önemliydi. Her öğrenci kültürel amaçlarla okulda mutlaka Latince öğreniyordu. Latince eğitim çoğunlukla Priscianus ve Donatus'un dilbilgilerine dayanıyordu. Bu dönemde dil bilgisi alanında çok fazla bir ilerleme olmamıştır. Bunun sebebi dil bilginlerinin Donatus ve Priscianus'un yargılarını doğru kabul etmeleridir. Bu skolastik görüş dilbilimin önünde bir engel olarak varlığını Rönesansa kadar sürdürmüştür. Rönesanstan önce Batıda farklı dillerde de gramer kitapları yayınlamıştı ancak bunların ortaya çıkması çok geç gerçekleşti ve yazıldıkları dönemde bölgeleri dışında etkili olamadılar. Klasik dönemde Latincenin öncelikli ve ayrıcalıklı dil olması Latince dışında yazılmış gramerlerin dikkat çekmemesine sebep olmuştur. Avrupanın yerli dilleri ile ilgili ilk çalışmalar Rönesans döneminde gerçekleşmiştir. Bugün elimizde VII. yüzyıldan kalma İrlanda dili üzerine yazılmış bir gramer kitabı, İzlanda dili üzerine yazılmış XII. yüzyıldan kalma bir gramer kitabı mevcuttur. İzlanda dili üzerine yazılmış olan bu kitap Batıda Latince ve Grekçe dışında yazılmış ilk gramer kitabı olarak kabul edilir.⁷⁹ Aynı zamanda Aelfric Latince ve Alglo-Sakson dillerini karşılaştırdığı X. yüzyıldan kalma gramer kitabı da yine bilginlerin dikkatini Rönesans döneminde çekmiştir. XIII. yüzyıldan kalma Provençal gramer kitabı ve Bask dilini ele alan bir kitabın yanı sıra İngiliz gezginler için yazılmış birkaç Fransızca gramer kitabı vardır. Bu Fransızca kitapları 14. ve XV. yüzyıla kadar uzanmaktadır.

Rönesans döneminde anadillere ve yerel dillere olan bu ilginin bir sebebi de Dante'nin *De Vulgari Eloquentia* isimli eseridir. Dante Alighieri yazdığı *De Vulgari Eloquentia* isimli eseriyle gramerin ufuklarını genişletmiştir. Çağının skolastik düşüncesinden çok fazla

⁷⁸ Fayda M. (2000). İbn Hişam, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 20). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 71.

⁷⁹ Aksan D., age., s. 19.

uzaklaşamayan Dante kendisinden önce gramer ile ilgilenmiş dil bilginlerinin işlediği konulardan farklı olarak dilin kaynağı üzerinde durmuştur Kitabının III. bölümünde dilin kaynağı ve insanın konuşma yeteneğini işleyen “Dante VI. bölümde insanın ağzından çıkan ilk sözcüklerin İbranice olduğunu söylemiştir.”⁸⁰ Dante'nin bu sözleri üzerine o dönemde İbraniceye yoğun bir ilgi olmuştur. Dante aynı zamanda birtakım dil akrabalıkları saptamıştır. Saptadığı akrabalıklar sonucu Avrupa dillerini üç ayrı grupta toplamıştır. Orta Çağ'da yeni ülkelerin ve yeni dillerin tanınmasıyla yerel dillere ilgi ortaya çıkmış ve bu ilgi Yeni Çağ'da daha da artmıştır.

Rönesansın en önemli etkileri kuşkusuz kilisenin zayıflaması, kitap basımının genelleşmesidir. Kitap basımının artması aynı zamanda sözlük sayısının çoğalmasına ve çok dilli sözlüklerin yayılmasına olanak sağlamıştır. XVII. yüzyıla geldiğimizde Port Royal Dilbilgisi Ekolü ile karşılaşırız. Fransa'da öncelikle kadınlar için kurulan Port Royal medresesi daha sonra dinsel yandan geliştirilen Dekartçı ve Augustinusçu felsefenin merkezi olmuştur.⁸¹ Daha çok dinî bir merkez olan okulda kilisenin çelişkilerine cevap arayan e Hristiyanlığa yeni bir bakış açısı kazandıran Camelis Jansenius, Saint Cyran ve Blaise Pascal gibi din adamları yetişmiştir. Ancak dil bilgisine etki edenler Dekartçı bu din adamları değil Port Royal Okulu'nun öğretmenleridir. Antonie Arnauld ve Claude Lancelot yayınladıkları *Grammaire Générale et Raisonné* (Genel ve Akıcı Dilbilgisi) isimli eserle dilbilim için yeni bir çağ açmışlardır. Yine Lancelot'un yazdığı *Nouvelle Méthode Pour Apprendre Facilement et en Peu de Temps la Langue Latine* (Latinceyi Kolay ve Çabuk Öğrenmenin Yeni Yöntemi) isimli eser bu okulun en önemli kitaplarındandır.

Port Royal Okulu'nun dilbilime kazandırdığı ortak gramere yönelik çalışmalardır. Burada Fransızca derslerinde Yunanca ve Latince gramerlere dayandırılan yeni bir gramer uygulamaya konmuştur. Bu çalışma dil ve mantık ilişkisinin güçlenmesini ve diğer diller için de birtakım mantık ilkelerinin var olduğunu ortaya çıkarmıştır. “Port Royal dil bilgisinin hem Fransa'da hem de dışarıda büyük etkisi oldu ve 'Aydınlanma Çağı' bu tür yapıtların yayınlanmasına tanık olacaktı. Bütün bu 'ussal' dilbilgileri klasik geleneğin sınırları içinde iş gördüler ve hiçbir yeni dilbilim kuramı ortaya koymadılar.”⁸² “Port Royal akılcılığı, yalnızca *Grammar*'da belirlenen genel dil bilgisi ulamlarıyla kurallarının doğrulanmasını sağlamaya hizmet etmemiş, aynı zamanda da onun evrenselliğini, yani onun tüm dillerin (yalnızca Fransızca, Latince, Yunanca ile *Grammar*'da bizzat incelenen öteki dillerin değil) dilbilgisel

⁸⁰ Aksan D., age., s. 19.

⁸¹ Hançerlioğlu O., age., s.341.

⁸² Lyons J., age., s.25.

özelliklerinin bir açıklaması olduğu iddiasına da hizmet etmiştir.”⁸³ Port Royal Okulu’nun dil bilgisi çalışmaları her ne kadar geniş yankılar uyandırsa da dönemin klasik dil bilgisi anlayışının sınırları dışına çıkamadılar. Dilbilgisinin tanımlama konusunda klasik görüşü devam ettirdiler. Klasik görüş dil bilgisini "doğru konuşma ve yazma sanatı" olarak tanımlar. Fransız sözlüklerinde bugün bile dilbilgisi, *yazılı ve sözlü dili yöneten kurallar* şeklinde tanımlanır.⁸⁴ Bu tanım, klasik görüşün etkisini hâlâ devam ettirdiğinin bir kanıtıdır. John Lyons'un aktardığına göre 1637’de kurulan Fransız Akademisi’nin 1932 basımlı sözlüğünde *gramer, doğru konuşma ve yazma sanatı olarak* klasik görüşün tanımını tekrar etmiştir.⁸⁵ Port Royal Okulu’nun ulaşmaya çalıştığı *genel gramer* düşüncesi diller arası farklılıklar üzerine yoğunlaşmalarını engellemiştir. Arnauld ve Lancelot, grameri bir konuşma sanatı olarak görmüşlerdir ve çalışmaları daha çok konuşma sanatını geliştirmek ve Latinceyi daha iyi öğretmek olmuştur. Onları farklı kılan ise Latinceyi Fransızca öğretmeleri olmuştur. Bu yöntem birçok düşüncenin ortaya çıkması açısından cesaret verici olmuştur.

XVII. yüzyıl dilin düşünce ile buluştuğu bir dönemdir. Örneğin Arnauld ve Nicole beraber yazmış oldukları *L'art de Penser* (Düşünme Sanatı) isimli eserlerinde sözcüklerin anlamları nasıl ilettikleriyle ilgili görüş kapsamlı olarak tartışılmıştır.⁸⁶ Bunun yanı sıra Port Royal Okulu’nda ayrımlar, ulamlar ve kurallar için nelerin elzem olduğu da tartışılmıştır. Gramer tarihi açısından oldukça önemli olan XVII. yüzyıl bu konuda en verimli dönem olmuştur.

XVIII. yüzyılda dil, üzerine yalnız dil bilginlerinin değil özellikle düşünürlerin de çalışma yürüttüğü bir alan hâline gelmiştir. Latincenin gücünü kaybetmesi ve diğer dillerin bir inceleme alanı olarak ortaya çıkması kaçınılmaz olarak karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarını başlattı. J. G. Herder dilin doğuşu ve kaynağı üzerinde durmuştur. Özellikle yeni tanınan ülkelerde konuşulan dillerin yapısı üzerine yapılan çalışmalar dilin niteliklerinin ortaya konması açısından oldukça önemli olmuştur. Alman bilgin Wilhelm von Humboldt’un XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden çalışmaları karşılaştırmalı dilbilimin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Yeni keşfedilen ülkelerden biri olan Cava adasında konuşulan Kavi dili üzerine geniş bir inceleme yayınlayan Humboldt, dilin sürekli bir gelişme içerisinde olduğunu savunmuştur. Doğan Aksan’a göre Humboldt aynı zamanda “her dilin bir içyapısı olduğunu, ulusların dünya görüşlerinin en iyi biçimde,

⁸³ Haris R. ve Taylor T. J. (2002). *Dil bilimi düşününde Dönüm Noktaları I (Socrates’ten Saussure’e Batı Geleneği)* (Çev. E. E. Taylan ve C. Taylan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.89.

⁸⁴ Robert Publishing. (2013). *Le grand Robert: Coffret collector*. Paris: Robert.

⁸⁵ Lyons J., age., s.25.

⁸⁶ Haris R.- Taylor T. J., age., 90.

onların dilindeki sözcüklerden izlenebileceğini ortaya koymuş, günümüze kadar gelen bir görüşün, bir akımın temellerini atmıştır.”⁸⁷ Humboldt karşılaştırmalı dilbilimin babası olarak kabul edilmektedir ancak XIX. yüzyılda bu alanın sağlam temeller üzerine oturtulmasını sağlayan Franz Bopp'tur.

XIX. yüzyıl karşılaştırmalı dilbilimi ya da mukayeseli filoloji olarak adlandırılan bilimin doğduğu yüzyıl olmuştur. Bu yüzyılın en önemli buluşu ise *dil aileleridir*. Daha önce Sasseti, Scaliger, Leibniz, Humboldt gibi araştırmacıların çalışmaları sonucunda değişik dillerin değişik ölçülerde birbirlerine benzedikleri bilinmekteydi. Ancak farklı dilleri öğrenmeye kalkan kişilerin ilk olarak fark ettikleri bu benzerlik ve farklılıklar henüz detaylı olarak incelenmemişti. John Lyons'a göre bunları ve öteki dil ailelerini belirlemede ilke ve yöntemleri oluşturmak, daha da önemlisi, genel bir dil değişimi ve dil ilişkisi kuramı geliştirmiş olmak, XIX. yüzyıl dilbilim araştırmacılığının en önemli başarısıydı.⁸⁸ Bu yüzyılda dil ile ilgili olgular daha dikkatli ve daha kesin bir şekilde incelenmeye başlanmıştır. Latince her ne kadar tamamen eğitimden çekilmemiş olsa da bu yüzyılda artık dil denince akla sadece Latince ve Grekçe gelmiyordu. Aynı zamanda milliyetçilik akımının da etkisiyle yerel diller içinden bir hareketle incelenmeye başlanmıştır. Bu yüzden Fransız İhtilali'nin gerçekleştiği Fransa'da Fransızca gramerlerin sayısı birden bire artmıştır. Burada Fransızcanın Latince'den ve diğer dillerden üstün olduğunu kanıtlama ihtiyacı da vardır.

XIX. yüzyılın bir diğer özelliği felsefenin dil üzerindeki etkisinin artmasıdır. Daha önce Port Royal Okulu'nda Descartes'in görüşlerinin etkisi altında gramer çalışmaları yapılmıştı ancak dilin kaynağı ile ilgili sorgulamalar ve aranan cevaplar felsefi sorgulamaların dil tartışmalarının merkezinde yer almasını sağladı. Felsefi tartışmalar daha sonraki dil çalışmalarında da etkili olmuşlardır. Dilin mantıksal temeller üzerine oturması ve mantık dışılığın gramer kuralları için kabul edilemez bir olgu olduğu yaygın görüşü bu dönemde ve daha sonra dilbilimciler tarafından savunulan görüşlerden biri olmuştur.

XIX. yüzyılın en önemli gelişmelerinden birinin dil ailelerinin bulunması olduğunu belirtmiştik. XIX. yüzyılın sonlarında farklı diller üzerine yapılan çalışmalar kaçınılmaz olarak *karşılaştırmalı dil bilgisini* doğurmuştur. Bu dönemde Jones, Rask, Bopp, Schleicher ve özellikle Grimm gibi dilciler Sanskritçe üzerine çalışmalar yapmış ve Avrupa dilleri ile Hint dilleri arasında bir benzerlik olabileceği ihtimalini ayırt etmişlerdir. Sir Willam Jones, Sanskritçenin Yunanca ve Latince ile ilişkisini keşfettiğinde şu ünlü sözünü söylemiştir:

⁸⁷ Aksan D., age., s. 20.

⁸⁸ Lyons J., age., s.29.

"Hem eylem köklerinde hem de dilbilgisi biçimlerinde rastlantının ortaya çıkaramayacağı çok yakın bir benzerlik var: O denli yakın ki, bu dilleri, belki artık bulunmayan ortak bir kaynaktan çıktıklarına inanmadan hiçbir filolog inceleyemez."⁸⁹ Bu görüşler o dönem için büyük bir coşkuyla karşılanmıştır.

Hint-Avrupa dil ailesinin bulunması akıllara başka dil ailelerinin de var olup olmadığı sorusunu getirmiştir. Hint-Avrupa dil ailesinin ortak bir dilden geldikleri savı ve bu yönde yapılan araştırmalar zamanla *ödünç kelimeler* konusunu gündeme getirmiştir. Bu kelimelerin saptanması kuşkusuz tarihî metinlerin taranması ile olanaklı olabilirdi. 1822'de Jacob Grimm, Danimarkalı bilgin Rask'ı izleyerek, örneğin Germen dillerinde sık sık şu olgular bulunduğunu belirtti: "(i) öteki Avrupa dillerinde (örneğin Latince ve Yunanca *p* olan yerde *f*; (ii) öteki Avrupa dillerinde bulunan *b* yerine *p*; (iii) öteki dillerdeki *t* yerine *th* sesi; (iv) öteki dillerdeki *d* öteki dillerdeki *t*; Gotik (elimizde önemli belgeler bulunan eski Germen dili) Latince, Yunanca ve Sanskritçede bu durum görülüyor."⁹⁰ Grimm yasası olarak bilinen bu eşleştirmeler dil akrabalığı konusundaki ilk kesin çıkarımlardır. Ses değişimleri ile ilgili olarak Grimm'in bulduğu bu kurallar daha sonra Wilhelm Scherer gibi genç dil bilginleri tarafından ileriletildi. Örneğin, ses değişimleri ile ilgili olarak Scherer; 1875 tarihinde şu çıkarımı yapmıştır: "Belgeleri bulunan dil tarihinde gözleyebileceğimiz ses değişimleri belirli yasalara göre işler; bu yasalar, öteki yasalara göre ses değişimleri dışında bir bozukluğa uğramazlar."⁹¹ 1875 yılında Danimarkalı bilgin Karl Verner çeşitli ses değişimlerini tablolar hâlinde karşılıkları ile yayınladı. Verner'in buluşunda dikkat çeken nokta ise ses değişimlerinde vurguyu işin içine sokmasıdır.

1820-1870 yılları arasındaki 50 yıl boyunca Hint-Avrupa dilleri ile ilgili sayısız araştırma yapılmıştır ve bunların çoğu ses değişimleri ile ilgilidir. XIX. yüzyıl yalnızca Hint-Avrupa dil ailesinin değil aynı zamanda Ural-Altay dil ailesinin de keşfedildiği yüzyıl olmuştur. Çalışmamızın ikinci bölümünde bu dil ailesinden etraflıca bahsedeceğiz.

XX. yüzyıl gramer açısından en önemli gelişmelerin yaşandığı yüzyıldır. "XIX. yüzyılın *evrimci* ve *olgucu* bakış açısı XX. yüzyılda ciddi disiplinlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır."⁹² Karşılaştırmalı filoloji kavramı ve dil ailelerinin saptanmasından sonra yapılan ses değişimleri ve sözcük ödünçlemeleri konuları XX. yüzyıl dilbilimciliğin XIX. yüzyıldan aldığı mirastı.

⁸⁹ Lyons J., age., s. 31.

⁹⁰ Lyons J., age., s. 33.

⁹¹ Lyons J., age., s. 35.

⁹² Lyons J., age., s. 39.

XX. yüzyıl *yapısal dilbilimi evresi* olarak tanımlanır. Çağdaş dilbilimin kurucusu Ferdinand de Saussure; 1907-1911 yılları arasında Cenevre Üniversitesinde verdiği dersleri iki öğrencisi tarafından *Cours de Linguistique* (Dilbilimin Temelleri) adıyla 1916 yılında basılır. Dilimize Berke Vardar tarafından kazandırılan eser *Genel Dilbilim Dersleri* adıyla basılmıştır. Günümüzde birbirinden bağımsız çok sayıda dilbilim ekolü vardır; ancak bunların hemen hemen hepsi Saussure'ün derslerinden etkilenmişlerdir. Saussure'den sonra dilbilim kendi içinde birçok dala ayrılmıştır. Bu dalların içerisinde en yaygın akım, yapısal dilbilim akımıdır. Bu akım Saussure'ün temellerini attığı veya Saussure'ün görüşlerinden etkilenilerek ortaya çıkmış bir akımdır.

Saussure'ün geleneksel dilbilimin kazanımlarının üzerinde yükselen bir değer olduğunu söylemek zor olmasa gerektir. Saussure, Paris Dilbilim Kurulu'na üye olduktan hemen sonra 1879 yılında Leipzig'de *Memoire sur le systéme primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (Hint-Avrupa Dillerinde Ünlülerin İlk Dizgesi Üstüne inceleme) isimli kitabını bastırmıştır. Daha sonra Cenevre'ye geçerek çalışmalarını burada devam ettiren Saussure, asıl ününü burada verdiği derslerle kazandı. Cenevre Okulu Saussure ile birlikte bir ekol olarak kendini ortaya çıkarmış ve dilbilim çevresini etkilemiştir. Cenevre Okulu'ndan başa bu yüzyılda yapısal dilbilim çerçevesinde önemli çalışmalar yapan Prag Okulu ve Kopenhag okullarından söz edilebilir.

Kopenhag Okulu, dili bir matematik sistemi gibi ele alınan ve bu yöntem için *glossematik* terimini kullanan dilcilerin yer aldığı okuldur. Bunun yanı sıra Amerika'da da dilbilim açısından çok önemli çalışmalar yapılmıştır ve çok önemli dil bilginleri yetişmiştir. Bunların en ünlüleri Boas, Sapir ve Bloomfield'dir. Yapısalcılık her ne kadar Amerika'da da yaygınlaşma olanağı bulmuş olsa da Blomfield'in *betimlemeli dil bilgisi* kuramı da yerleşmiştir. Zeynel Kiran'a göre "Saussure ile, dilbilim alanında meydana gelen en büyük değişiklik, bu bilimin nesnesinin, yani dike bakış açısının değişmesidir".⁹³ Saussure'in dolyısıyla Cenevre Okulu'nun geleneksel dil bilgisini bir ileri noktaya taşıyan görüşleri dili kendi içinde ele almalarıdır. "Onlara göre dil ne kadar basit görünürse görünsün, sonuç olarak, her nesne son derece karmaşıktır. Bu durumda, bir betimleme, zorunlu olarak, sınırlıdır. Her betimleme, kendi içinde tutarlı olmak, yani belli bir görüş açısından yapılmak şartıyla kabul edilebilir."⁹⁴ Saussure dilbilimin sınırlarını çizirken "konuşan bireyin etkinliği,

⁹³ Kiran Z. (2013). *Dilbilme giriş*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık, s. 9.

⁹⁴ Kiran Z., age., s. 9.

ancak dille olan ilişkilerinden ötürü dilbiliminde yer bulan bilimsel dallar bütünü içinde incelenmelidir."⁹⁵ der.

F. de Saussure'e göre, öncelikle dil olgusunun ne olduğunu tanımlamak gerekir; bu da ancak dili oluşturan öğelerin belirlenmesini sağlayan bir yöntem aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Bu aşama, dilin içten betimlendiği aşamadır ikinci aşamada betimleme sonucu ortaya çıkarılan genel ilkelerden kaçılarak dille ilgili dış oldukların incelenmesine geçilir. İşte *Genel Dilbilim Dersleri* bu ikili yaklaşımı sürdürür.⁹⁶ Saussure'ün dilbilime kattığı en önemli katkılardan bir diğeri de kuşkusuz dil yetisi üzerine görüşleridir. Klasik dil bilgisinin görüşlerinden farklı olarak insanın dile boyun eğmediğini aksine ona kendi düzenini benimsettiğini böylece dili insanın kendisinin yarattığını söyler.

Cenevre Okulu'nun Saussure dışında diğer önemli temsilcileri Ch. Bally, A. Sechehaye ve A. Meillet'tir. Bu temsilciler arasında en ünlüsü A. Meillet'tir. Bu temsilcilerden Bally *anlatımsallık* ve *biçembilim* ile ilgilenmiştir. Sechehaye ise *kuramsal dilbilim* üzerine çalışmalar yapmıştır. A. Meillet ise karşılaştırmalı dil bilgisi alanında yaptığı çalışmalarla ünlenmiştir. Özellikle 1903 yılında yayımladığı *Introduction a l'étude comparative des langues indo-européennes* (Hint Avrupa Dillerinin Karşılaştırmalı İncelemesine Giriş) isimli eseri oldukça önemlidir. Saussure'ün mirasçıları oldukları hâlde onun fikirlerine sıkı sıkıya bağlı kalmadan çalışmış G. Guillaume ve E. Beneviste gibi isimler de vardır.

Saussure dışında Avrupa dilbiliminde iki önemli okuldan bahsetmek gerekir. Bunlardan ilki Prag Okulu'dur. Prag Okulu ya da Prag Dilbilim Çevresi, V. Mathesius çevresinde toplanan B. Trnka, J. Vachek, B. Havranek, J. Mukarovsky gibi Çek dilbilimcilerin temsil ettiği çevreye daha sonra R. Jakobson, N. Trubetskoy, S. Karsevskiy gibi Rus araştırmacıların dâhil olması ile genişleyen okuldur. Topluluğun bir grup olarak temsili 1928 yılındaki I. Uluslararası Dilbilimciler Kurultayı'nda açıklanmıştır.⁹⁷

Prag Dil Okulu Saussure'ün *yapısalcı kuramından* sonra *işlevsel dilbilim kuramını* kurmuştur. Bu okul dilleri bildirişim açısından incelerken öğeleri tek tek değil aralarındaki ilişkiye göre inceler. Prag Dil Okulu'nun resmi yayını olan *Savlar*, özellikle şiir diline yönelmiştir. Okulun kurucuları arasında yer alan Jacobson Saassure'ün görüşlerini şiir diline aktarmış ve onun kuramına göre titremleme, dizem ve vurgu gibi olgular üzerinde durmuştur.⁹⁸ Jacobson daha sonra Moskova Dilbilim Çevresi'ni kursa da Prag topluluğunun

⁹⁵ Saussure F. (2001). *Genel dilbilim dersleri* (çev. B. Vardar). İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, s. 49.

⁹⁶ Rıfat M., age., s. 16.

⁹⁷ Rıfat M., age., s. 21.

⁹⁸ Rıfat M., age., s. 22.

en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmiştir. Jacobson'un şiire duyduğu ilgi onu görevsel sesbilime yöneltmiştir.

Prag Dil Okulu'nu etkileyen şiirin yanı sıra Husserl'in fenomenoloji, matematik ve psikoloji olmuştur. Bu yüzden Prag Dil Okulu temsilcileri sistem ve işlev terimlerin eşit ölçüde ağırlık vermişlerdir.⁹⁹ Bu yüzden Prag Okulu'nun çalışmalarında eşzamanlılık terimi ön plana çıkar. Prag Dil Çevresi dili iletişim ya da bildirişim açısından ele alarak, belli bir yapı içindeki olguların ancak eşzamanlı bir incelemeden geçirildikten sonra, bir başka deyişle, her dilsel olgunun işlevi tam olarak betimlendikten sonra, tarihsel gelişim ve evrim incelemesine geçilebilir.¹⁰⁰ Prag Okulu'nun dil görüşüne *yapısalcı işlevselcilik* denmektedir. Böyle adlandırmada Saussure'ün yapısalcılığının üzerine işlev ile ilgili görüşlerin konularak kuramın ilerletilmesi vardır. Bu tutum, dildeki yapıları incelerken, karşıtlıklar arasındaki farkı sağlayan birimlerin görevini göz önünde bulundurmak şeklinde özetlenebilir. *İşlevselcilik* daha sonra A. Martinet tarafından devam ettirilmiştir. A. Martinet işlevselciliği dilbilimsel bir çözümleme yöntemi olarak kullanmıştır. Bugün dilbilimde kullanılan *monem* ve *fonem* isimli birimler A. Martinet'in buluşlarıdır. A. Martinet çözümlemesinde eklemlenmeyi esas alır. Bu eklemlenme ise iki şekilde olur. En küçük anlam birimini ifade eden *monemler* birinci eklemlenmeyi gerçekleştirir. Yani *monemler* kendileri ile birleşerek birinci eklemlenmeyi oluştururlar. Anlamalı birimler ayrışarak anlamalı olmayan birimlere yani *fonemlere* dönüşürlerse bu ikinci eklemlenme dediğimiz boyutu oluşturur.¹⁰¹ A. Martinet'ten sonra bir başka işlevci olan L. Tesnière de farklı bir çözümleme önermiştir. Onun çözümlemesi ise daha çok cümlelerin yapısı ve öğelerin işleyiş kurallarını belirleme amacı gütmektedir. L. Tesnière özgün denilebilecek yöntemiyle daha çok özne ve yüklem ikilisine dayanan kalıbı yıkmaya çalışmıştır. Bu yönüyle Tésniere diğer işlevcilerden ayrılır.

Prag Dil Okulu ile birlikte XX. yüzyılda kurulmuş olan Kopenhag Okulu, Avrupa dilbilim tarihi açısından oldukça önemlidir. 1931 yılında Prag Okulu'ndan 3 yıl sonra kurulan okul Ferdinand de Saussure, Prag Dil Okulu ve Antonie Meillet gibi dilbilimcilerin çalışmaları ile sağlam bir zemin üzerine oturmuş olan dilbilimde özgün kuramlar oluşturmak amacıyla kuruldu. Danimarka'nın Kopenhag kentinde kurulan okulun kurucuları V. Bröndal, L. Hjelmslev ve H. S. Uldall idi. 1935 yılında Londra'da düzenlenen II. Uluslararası Ses

⁹⁹ Kıran Z., age., s. 82.

¹⁰⁰ Kıran Z., age., s. 84.

¹⁰¹ Kıran Z., age., s. 95.

Bilimleri Kurultayında bu üç isim *sesbirimbilim* (fonematik) adını verdikleri yeni bir sesbirim kuramından söz etmişlerdir.¹⁰²

1936 yılında Kopenhag'ta düzenlenen Uluslararası Dilbilimciler Kurultayı'nda ise Hjelmslev ve S. Uldall tasarladıkları yeni bir dil kuramından bahsettiler. Dil kuramlarını anlatan *Synopsis of Outline of Glossematics* (Glosematğin Ana çizgileri) isimli metni katılımcılara dağıtmışlardır. Daha sonra birlikte çalışmalarına ara veren ikilinin ortak çalışmaları olan bu kuramı, Uldall devam ettirir ve 1957 yılında *Kopenhag Dilbilim Çevresi Çalışmaları*'nın 10. cildinde yayınlar. Diğer taraftan Hjelmslev, çalışmalarını daha çok Dancaya yönlendirdi. Bröndal ise daha çok genel yapısalcı dilbilim çalışmaları gerçekleştirdi. 1943 yılında yayımladığı *Essais de Linguistique Générale* (Genel Dilbilim Denemeleri) adlı yapıtta daha önce 1939 yılında yayımladığı incelemesi olan *Linguistique Structurale* (Yapısalcı Dilbilim) çalışmasını tekrar paylaştı.

Kopenhag Dilbilim Çevresi'nin kuramsal görüşlerinin en büyük özelliği sadece doğal dillere uygulanan kurgular değil aynı zamanda her çeşit gösterge sistemini çözümleyebilecek kuramlar oluşturmaya çalışmışlardır.¹⁰³ Kopenhag Okulu, Saussure'ü bir öncü olarak kabul eder. Bu da onların dil konusuna yapısalcı görüş ekseninden yaklaşımlarını sağlamıştır. Prag Dil Okulu da aynı şekilde Saussure'ü öncü olarak kabule etmiş ve temelde yapısalcı kurama bağlı kalmışlardır. Prag ve Kopenhag okullarını ayıran temel etmen ise yapısalcı ilkeleri hangi zemin üzerine oturtmaya çalıştıklarıdır. Prag Okulu çalışmalarını sesbilimsel temeller üzerine oturtmaya çalışırken Kopenhag Okulu ise mantıksal temelleri yeğlemiştir. Daha önce bahsettiğimiz gibi gerek Bröndal gerek Hjelmslev gerekse Uldall yeni kuramlar tasarlama çabası içerisindeydiler. Hatta Yunancada dil anlamına gelen *glossa* sözcüğünden türettikleri *glossematik* isimlendirmesi dahi dilbilim yerine farklı bir isim bulma çabasından gelir. Dile matematiksel yaklaşımları ve daha sonra özellikle Hjelmslev'in ortaya attığı dil cebiri yöntemi devrimsel niteliktedir. Onların matematiği yeğlemesindeki temel etken matematiğin tutarlı bir bilim olmasıdır. Böylelikle dilbilimde aradıkları tutarlılık ilkesini uygulamak açısından matematiği bir araç olarak kullanabileceklerdi. Onun bu görüşleri daha sonra Roland Barthes ve A.J. Greimas tarafından devam ettirilecekti.

Hint-Avrupa dillerine yönelik çalışmalar karşılaştırmalı dilbilimi doğurmuş peşinden çağdaş dilbilim kuramları ortaya çıkmıştır. Dilbilim çalışmaları elbette sadece Avrupa'da yürütülmüyordu. Bu alanda önemli çalışmaların yürütüldüğü bir diğer saha Amerika'dır.

¹⁰² Rıfat M., age., s. 31.

¹⁰³ Kıran Z., age., s. 107.

Amerikan yapısalcılığı olarak adlandırılacak ekol, Avrupa'da Hint-Avrupa dillerine olan ilgilinin burada Kuzey Amerika yerli dillerinin incelenmesi ile başlamıştır”.¹⁰⁴ Burada ilginç olan Avrupa'da dilbilimin öncüsü olarak kabul edilen Saussure'den bağımsız olarak özellikle Amerikalı antropologlar ve etnologlar Amerikan dilbilimi için bir zemin hazırlamışlardı. Amerikan Okulu'na mensup dilbilimcilere Amerikan yapısalcıları denmesinin sebebi görüşlerinin Saussure'e yakın olmasıdır.

Amerikan yapısalcılığının kurucuları Franz Boas, Leonard Bloomfield, Edward Sapir, Zellig Sabberai Harris gibi dilcilerdir. “Franz Boas aslında bir antropolog ve etnologtur. Alman kökenli Boas Amerika yerli dilleri üstüne araştırma yapan ilk bilim insanlarından”.¹⁰⁵ Franz Boas Amerika kıtasında yüz elli yerli grubun binden fazla dilini ele almış ve daha önce sadece ekonomik ve kültürel açıdan incelenmiş olan bu toplulukları ilk kez dilleri açısından incelemiştir. 1911 ve 1939 yılları arasında yaptığı çalışmaları *Handbook of American Indian Languages* isimli iki ciltlik kitabında yayınlayan Boas kitabında yöntemini anlatmıştır. Daha sonra *Race, Language and Culture (İrk, Dil, Kültür)* adlı 1940 tarihli kitabındaki görüşleriyle Amerikan dilbilimciliğine önemli katkılarda bulunmuştur.

Franz Boas'ın Columbia Üniversitesi'nden öğrencisi olan Edward Sapir Amerikan yapısalcılığının birinci evresindeki en öneli isimlerden biridir. Sapir Germen dili konusunda uzmanlaşmış ve Hint- Avrupa dilleri ile yakından ilgilenmiştir. Sapir de hocası Boas gibi etnologtur. Sapir'in dilbilime en büyük katkısı *mentalist dilbilim* ya da diğer adıyla *anlıkçı dilbilimi* keşfetmesidir. Sapir'in Etnolog olması Sapir'e dil ve kültür ilişkisi üzerine saptamalar yapma olanağı sağlamıştır. “Sapir'e göre dil kültürün diğer öğeleri gibi bir dizgedir. Bu yüzden Sapir dili simgesel bir dizge olarak ele alarak onu bir dinsel tören, bir sanat ya da toplumsal davranışın diğer dizgeleri gibi inceler.”¹⁰⁶ Sapir dil ve kültür ilişkisini ve toplumsal davranış olgusunu çalışmalarının temelinde tutmuştur. Daha sonra Sapir-Whorf varsayımı olarak anılacak varsayımına göre bir topluluğun konuştuğu dilden yola çıkarak o topluluktaki bireylerin düşünce yapıları saptanabilir. Edward Sapir Language adlı yapıtında ulaştığı özgün sonuçlarla dilbilime katkıda bulunmuştur.

Amerikan yapısalcılığının bir diğer temsilcisi Leonard Bloomfield'dir. “Bloomfield Sapir'in anlıkçı yaklaşımını eleştirerek karşı anlıkçı ya da mekanikçi görüşü ileri sürmüştür.”¹⁰⁷ Sapir gibi Germen dili uzmanı olan Bloomfield diğer Amerikan yapısalcıları

¹⁰⁴ Rıfat M., age., s.40.

¹⁰⁵ Rıfat M., age., s. 41.

¹⁰⁶ Rıfat M., age., s.42

¹⁰⁷ Rıfat M., age., s. 44

gibi Hint-Avrupa dilleri ve Amerika yerli dilleri ile ilgili çalışmıştır. Görüşlerini Language adlı dergide sunmuştur. Bloomfield dilde sözce üzerine odaklanmıştır. Sözceyi incelerken onları seslerden oluşan bir dizi olarak kabul eder. Anlamı ikinci planda tutar. Bu noktada ünlü sınıflandırmasını yapar. Bu sınıflandırmanın amacı söz zincirini saptamak ve onu öğelere ayırmaktır. Bloomfield gerçek anlamda ilk yapısal sözdizim modelini oluşturmuştur.¹⁰⁸ Yaptığı ses ve içim çalışmalarıyla söz davranışını dürtü-tepki ilkesi çerçevesinde çözümlemeye çalışmıştır. Bloomfield'in dilbilimdeki önemi onu tam olarak Sapir'den ayıran bu mekanikçi tavrıdır. Uzun yıllar Amerikan üniversitelerinde Alman dili, karşılaştırmalı dil bilgisi ve dilbilim dersleri vermiştir.

Amerikan yapısalcılığı dile çok farklı bakış açıları ile yaklaşılmasını sağlamıştır. Amerikan yapısalcılığı mantıksal pozitivistten oldukça etkilenmiştir. Amerikan dilbilimcilerin yapı üzerine yoğunlaşmalarının bir sebebi de budur. Zira “yapı gözlem ve deneylerle kanıtlanabilir duruma gelecektir.”¹⁰⁹ Amerikan yapısalcılığı özellikle fonoloji'nin oluşmasına sağladıkları katkıyla ve geleneksel dil bilgisi ve çağdaş Avrupa gramerciliğinin keşfettiği bulguları pratiğe dökerek önemli kazanımlar sağlamışlardır.

Araştırmacılar Amerikan yapısalcılığını üç evreye ayırmaktadırlar. Birinci evrede en önemli isim Sapir, ikinci evrede ise Bloomfield'dir. Üçüncü ve son evrede Noam Chomsky gelir. Noam Chomsky Amerikan yapısalcılığının oluşum ve gelişim evresini yakından takip etme olanağı bulmuş bir dilbilimcidir. Chomsky ünlü üretici ya da dönüşümsel dil bilgisi kuramı ile dilbilimin en önemli isimlerinden biri olmuştur. 1975 yılında yayımlanan *The Logical Structure of Linguistic Theory* (Dilbilimsel Kuramın Mantıksal Yapısı) isimli eseri ile kuramının temellerini atar.¹¹⁰ Bu kuram kendisinden sonra gelen dilciler tarafından farklı eğilimlerle tekrar ve tekrar ele alınmıştır. Chomsky'nin kuramı temelde bilinen dil bilgisi ile o dili bilinen dil bilgisi kurallarını bilmeden anadili olarak konuşan kullandığı (örtük) gramer arasındaki ilişkiye dayanır. Örtük olarak bilinen ancak kaynağı hakkında o dili anadili olarak konuşan kişilerin bir bilgileri olmadan dürtüsel olarak bildikleri gramerin nasıl açıklanması gerektiği kuramın esas sorusudur. Buradan dil edinimin nasıl gerçekleştiği Chomsky'nin kuramının cevap aradığı diğer sorudur.

Chomsky'nin dil edinimi ile ilgili iki ayrım vardır. Bunlar özel edinimdir ve herhangi bir dili istek dahilinde veya bilinçli ya da bilinçsiz bir yönlendirme sonucu edinmeyi ifade eder.

¹⁰⁸ Kıran Z., age., s. 111.

¹⁰⁹ Kess J. F. (1992). *Psycholinguistics: Psychology, linguistics, and the study of natural language*. Amsterdam: John Benjamins Publishing, s. 101.

¹¹⁰ Kıran Z., age., s.120.

Evrimsel edinim ise herhangi bir insana özgü doğuştan gelen özellikler aracılığı ile, zeka ve kültürden bağımsız olarak edinmeyi ifade eder. Evrimsel edinim ve özel edinim arasında büyük bir hız farkı vardır. Evrimsel edinimde bir çocuk bir dili çok hızlı bir şekilde öğrenir. Chomsky bunun sebebi olarak iki varsayım ortaya sürer birincisi insanın doğuştan sahip olduğu mantık yapılarıdır. İkincisi ise daha "dil evrenselleri" olarak adlandırdığı ve her dilde var olan son derece düzenli sistemlerdir. Chomsky sözdizimsel kurallara ulaşmaya çalışır. Bunu da üzerinde durduğu sezgi, dizilimlilik, yaratıcılık ve kurala uygunluk kavramları ile gerçekleştirmeye çalışır. Chomsky dili derin yapı ve yüzey yapı olmak üzere iki aşamada incelemiştir. Bu yönleriyle Chomsky Amerikan Yapısalcılığının son evresinin temsilcisi olarak dilbilime çok büyük katkılar sağlamıştır.

Modern çağda ortaya çıkan dil okulları, dili genellikle belli bir yapı ya da sistemi olarak kabul etmişlerdir. Dili biçimsel olarak ele almak, çağdaş dil bilgisi çalışmalarını hemen hepsinde söz konusudur. Gerek Prag Okulu'nun gerek Kopenhag Okulu'nun ve daha sonrasında Amerikan yapısalcılığının temsilcileri dili matematiksel olarak, bir başka deyişle bilimsel bir kimlik içerisinde, ele almaya gayret etmişlerdir. Bazı yapısalcıların özellikle Saussure'ün dili sadece mekanik olarak ele almanın da yanlış olduğuna dair düşünceleri söz konusudur ancak çağdaş dilbilim çalışmalarında yaygın olarak dili cebirsel olarak incelemeye yönelik bir eğilim vardır. Çağdaş dil bilgisi kuramları, geleneksel dil bilgisinden ayıran temel noktada ayrılır. Bunlardan birincisi dilin temel işlevine bakış açısıdır. Dilin yalnızca bir iletişim aracı değil aynı zamanda mantıklı ve düzenli bir dizgeler topluluğu olduğu görüşü çağdaş dil bilgisi kuramlarını geleneksel dil bilgisinden ayıran temel noktadır. Bu görüş inceleme gramerin inceleme alanını da etkilemiştir. Bu açıdan çağdaş dil bilgisi kuramları sadece gösterilene ait olguları değil aynı zamanda gösterene ait olguları da incelemiştir. İkinci önemli nokta ise çağdaş dil bilgisi kuramlarının dili parçalanmaz veya bölünmez bir bütün olarak değil kendi içerisinde daha küçük ve inceleme alanlarına bölünebilecek bir olgu olarak ele almalarıdır. Anlambilim sözcebilim biçimbirim gibi alt inceleme alanlarının oluşması dilin karmaşık dizgeler biçiminde gelişimini sürekli olarak sürdüren bir olgu olması ile ilişkilidir. Bu yeni alanların yeni dallarının ortaya çıkışı yine çağdaş dil bilgisi kuramları sayesinde olmuştur. "Özellikle göstergebilim gibi, dilin bildirişim, alıcı verici arasındaki karşılıklı ve kendi içerisinde kurallı anlam ilişkisi, içerisinde son derece profesyonel bir şekilde inceleyen yönlendirici bilim dalları, çağdaş dönemde ortaya çıkmıştır. Dilbilim kendi alt dallarını oluşturmakla kalmamış aynı zamanda yine çağdaş dönemde ortaya çıkan farklı karma dallardan da yardım alarak, dili çok boyutlu ve çok açılı bir şekilde incelemiştir. Sesbilim, anlambilim, tümcebilim (sözdizim), sözlükbilim, biçimbilim gibi doğrudan dilbilim içinde yer

alan etkinliklerin ve inceleme alanlarının yanı sıra, ruhdilbilim, toplumdilbilim, budundilbilim, uzamdilbilim gibi yeni dallar da doğdu.”¹¹¹ Bütün bu kollar ve yaklaşımlar gramerden ziyade dilbilimin konusu olduğu için bu konular üzerinde fazlaca durmamayı yeğledik. Elbette Chomsky'den sonra dilbilim dünyasında nice yaratıcı düşünceler ortaya atılmıştır. Ancak çalışmamızın konusu ve kapsamı itibariyle bu konulara değinmek asıl konumuz olan Türk gramerciliğinden uzaklaşmak anlamına geleceği için doğrudan veya dolaylı olarak gramerciliğimizi etkileyen unsurları öncelikli olarak anlatmayı daha doğru bulduk.

Gerçekte dilbilim bugün ortaya çıktığı Antik Yunan'da sorulan sorulardan çok uzaklaşmamıştır. Çağdaş gramercilik geleneksel gramerciliğin sorduğu sorulara ek sorular sormuş, dili zaman içerisinde çağın getirdiği yeniliklere göre yorumlamıştır. Dilin nasıl ortaya çıktığı, dil ediniminin nasıl gerçekleştiği, dillerin ortak kaynakları ve evrensel kuralları bu soruların başında gelmiştir. Dil, zaman içinde köken, mantık, ırk ve kültür olguları ile birlikte ele alınmıştır.

Rönesans ile başlayan ve daha sonrasında Latincenin giderek güç kaybetmesiyle birlikte sadece Latince ve Yunanca üzerine yapılan çalışmalar farklı diller üzerine kaydırılmış, farklı anadiller veya yerli diller üzerine yapılan çalışmalar dillerin kendi içerisinde düzenli kurallara sahip olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu düzenli kuralların gözle görülür bir biçimde ortak olduğu diller arasında akrabalık olabileceği düşüncesi ile dil ailelerine yönelik çalışmalar arttırılmış sonrasında ise farklı dil aileleri olduğu saptanmıştır. Özellikle on sekizinci yüzyılda saptanan Hint-Avrupa dil ailesi ve daha sonrasında Ural Altay dil ailesi gibi dil ailelerinin varlıkları bu dil ailesine mensup akraba dillerin, ortak ve kaynak tek bir dilden ayrılarak tarihsel süreç içerisinde farklı gelişim evreleri geçirdiklerini ve birbirinden uzaklaştıkları görüşünü ortaya çıkarmıştır. Bu yolda yapılan çalışmalar gramer ile ilgili daha kapsamlı ve daha detaylı araştırmaların ve çalışmaların yapılmasına olanak sağlamıştır. Çalışmaları yürüten bilim insanları, kendi aralarında kendi ekollerini oluşturmuşlar ve kendi ekollerinin ortak tavrı ile dile farklı açılardan yaklaşarak incelemeler gerçekleştirmişlerdir. Çalışmamızda gramerin ortaya çıktığı Eski Hint ve Eski Yunan'da yapılan ilk çalışmaları ve sonrasında Orta Çağ Avrupa'sında gerçekleştirilen çalışmaları inceledik. Ne yazık ki tam anlamıyla kapsayıcı ve grameri başlangıcından günümüze kadar olan süreci anlatacak detaylı bir bilimsel çalışma henüz gerçekleştirilmemiştir. Çalışmamızda gramer tarihinden bahsetmemizin sebebi Türkçe üzerine yapılan çalışmalarının tarihi kökenini ve etkilendiği ana akım ve düşünceleri

¹¹¹ Rıfat M., age., s. 79

saptamaktır. Dolayısıyla gramerin oluşumunu ve gelişimini bilmek çalışmamızı anlamlandırmak açısından oldukça yararlı olacaktır. Çünkü Türkçe ile ilgili dil bilgisi çalışmaları ne Antik Yunan gramerciliğinden ne Arap gramerciliğinden ne de çağdaş dil bilgisi çalışmalarından uzaktır. Örneğin Port Royal Dil Okulu'nun gramer çalışmaları her ne kadar Türk gramerciliğine uzak görünse de ortaya çıkardığı sonuçlar dolaylı olarak Türk gramerciliğini de etkilemiştir. Eğer Port Royal Dil Okulu çalışmaları olmasaydı Latincenin etkisi zayıflamayacak ve Fransızca gramer kitapları yazılmayacaktı. Fransızca gramer kitapları yazılmasaydı diğer Avrupa dillerinin öğretimine yönelik kitaplar da kaleme alınmayacaktı ya da çok geç alınacaktı. Çalışmamızın birinci bölümünde anlattığımız bütün evreler, bir sonraki evreyi etkileyerek gramer çalışmalarının bugünkü şeklini almasına katkı sağlamıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünde detaylı olarak anlatacağımız Türk gramerciliğinin oluşum ve gelişim süreçlerinde bu noktalara tekrar değineceğiz.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK GRAMERCİLİĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Dilbilgisi yazıcılığı Asya'da Eski Hint'te MÖ V. yüzyılda ve Avrupa'da Eski Yunan'da yine aynı yüzyılda başlamasına rağmen bu gelenek Türklere Araplar aracılığı ile çok daha sonra geçmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un *Cevâhiri'n-Nahv fi-Lugat-it-Türk* adlı eser Türk dilinin Türkler tarafından yazılan ilk grameri olarak kabul edilmektedir. Varlığı Kaşgarlı Mahmud tarafından bildirilmiş olan eser ne yazık ki yitiktir. Bununla birlikte bu eserin yazarı olan Kaşgarlı Mahmud'un ünlü ansiklopedik sözlüğü *Divan-ı Lugat-it-Türk* bugün elimizdeki en eski eser olma özelliğine sahiptir. Çalışmamızda Türk gramerciliğinin günümüzdeki durumuna ulaşmasına katkıda bulunan önemli eserleri ele alacağız. Bu sebeple ilk dönem eserleri içerisinde zikredeceğimiz *Divan-ı Lugat-it-Türk* başlangıç eseri olarak kabul edilecektir. Bunun yanı sıra Türk Dünyası dışında kalan coğrafyada başkaları tarafından muhtelif sebeplerle yazılmış gramer kitapları da vardır. Bunlar kronolojik bir sıra ile coğrafya temelinde ele alınacaktır. Türk gramerciliği tarihine konu olacak kitaplar, Avrupa'da Orta Çağ ve Yeni Çağ'da yazılmış kitaplar, Mısır ve Suriye gibi Arap coğrafyasında yazılmış kitaplar, Asya'da yazılmış kitaplar olmak üzere incelenecektir. Bu sebeple öncelikle Avrupa'da kaleme alınmış Türkçe gramerlerden bahsetmek yerinde olacaktır.

2.1. Avrupa'da Kaleme Alınmış Türkçe Gramerler

Avrupa'da Türklerden bahseden ilk eser henüz IV. yüzyılda Antakyalı asker tarihçi Ammanius Marcellinus tarafından yazılmıştır. Eserin adı *Rerum Gestarum Libri XXXI*'dir. Bu eser daha çok bir tarihi kitaptır ve 31 bölümden oluşmakla beraber son 18 bölümünde Batı Hun Türklerinin Romalılarla olan mücadelelerini anlatmaktadır.¹¹² Avrupa'da Türk dilinden bahseden ilk kitaplar daha çok İdil Bulgar Türkleri ve Kumanlar ile ilgilidir. Kumanların dilini anlatan 1303 tarihli *Codex Cumanicus* ilk derli toplu gramerdir. Eser Almanca ve İtalyanca yazılmış olup Kumanların bir başka deyişle Kıpçakların kullandıkları sözcükleri Latince açıklamaları ile vermektedir. Bir sözlük formunda olan eserin bazı yerlerinde gramer kaidelerine dair eklemeler vardır.¹¹³ Eserin tek olan nüshasında bulunan 1303 tarihi eserin kopyalanma tarihi olduğundan gerçekte hangi tarihte yazıldığı tam olarak bilinmemektedir. Alman ve İtalyan rahipler tarafından kaleme alınmış eser ölü eski Türk lehçelerinin ses özelliklerinin kavranması açısından oldukça önemlidir. “İki bölümden oluşan eserin birinci

¹¹² Dilaçar, A. (1970). 1612'de Avrupa'da yayınlanan ilk Türkçe gramerin özellikleri. *TDAY-Belleten*, s.197.

¹¹³ Çağatay, Saadet. (1944). *Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayisiyle*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2(5), s. 762.

bölümünde Latince, Farsça ve Kumanca sözlük ve Kumanca gramer kuralları, sosyal ve ekonomik hayata dair çeşitli kelimeler yer almaktadır.”¹¹⁴ Daha çok sözlük formunda olan *Codex Cumanicus*, misyonerlik amacıyla yazılmış bir kılavuz özelliği taşıdığından doğrudan bir gramer kitabı olmasa da tarihsel açıdan oldukça önemli bir eserdir.

Avrupa'da Türkolojinin kurucusu olarak kabul edilen Johann Schiltberger'in *Reisebuch* isimli bir eseri mevcuttur. Yıldırım Bayezid tarafından 1396 tarihli Niğbolu savaşında tutsak olarak alınan Schiltberger 31 yıl ülkemizi dolaştıktan sonra Bavyera'ya dönerek *Reisebuch* (Gezi Kitabı) isimli eserini kaleme alır. Eser Dilimize *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)* adıyla çevrilmiştir. Bu eser de *Codex Cumanicus* gibi daha çok Kıpçak Türkçesi ile ilgilidir. Zira eserde Hristiyanlar için oldukça önemli olan *Pater Noster* duasının Kıpçak Türkçesindeki metni verilmiştir. Ancak Kıpçak Türkçesinde verilen metnin gramer açıklaması yer almamaktadır. Bu sebeple bu eseri de bir gramer kitabı olarak kabul etmek mümkün değildir.

1480 yılına gelindiğinde adı bilinmeyen bir Tutsak tarafından yazılmış bir kitapla karşılaşmaktayız. Agop Dilaçar kitabın yazarının bir Alman olduğunu söylemekteyse de¹¹⁵ birçok araştırmada eserin yazarı Macar Georgius olarak belirtilmektedir.¹¹⁶ Eserin yazarı, II. Murad'ın Lehistan seferinde esir düştükten sonra, 10 yıl Türkler arasında kalarak, Türklerin gelenek ve göreneklerini öğrendikten sonra Türklere ait metin parçalarını, Yunus Emre'nin bazı şiirlerini ve Türklerin örf, adet ve gelenekleri hakkında bilgileri içeren yazıları barındıran *Tractatus de Moribus, Conditionibus, et Nequitia Turcarum* isimli kitabı yayımlamıştır. Württemberg'te yayınlanan kitap Latince'dir. Ancak kitapta gramer özellikleri incelenmemiştir. Bu sebeple bu kitapta bir gramer kitabı olarak değerlendirilememelidir.

1533 yılında Floransa'nın İstanbul balyosluğunda kâtip olarak çalışan Flippo Argenti isimli İtalyan, Galata'da çalışan İtalyan tüccarlara yarım etmek amacıyla 530 sayfalık bir kitap kaleme alır. Her ne kadar kitabın İsmi *Regola del Parlare Turcho et Vocabulario de Nomi et Verbi (Türkçe Konuşma Kuralları ve İsim, Fiil Sözlükçesi)* olsa da kitapta sadece konuşma dilinde işe yarar cümleler ve isim ve fiil listeleri bulunmaktadır. Kitapta geçen Türkçe sözcükler üzerine Aziz Merhan'ın bir çalışması yer almaktadır.¹¹⁷ Bunun dışında Flippo Argenti'nin sadece birkaç el yazması kopyası bulunan İtalyanca-Türkçe bir sözlüğü

¹¹⁴ Tavkul, U. (2003). *Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi*. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 15, s. 46.

¹¹⁵ Dilaçar, A. (1970). *age.*, s. 198.

¹¹⁶ Kartalcık V. (9-10 Haziran 2009). *Geçmişten günümüze Türk dünyasında alfabe gelişimi*, 1st International Symposium on Sustainable Development'ta sunulmuştur, Saraybosna, Bosna Hersek, s. 367.

¹¹⁷ Merhan, A. (2001). Filippo Argenti'nin 'Regola Del Parlare Turcho' adlı eserindeki bazı sözcükler hakkında. *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18, s. 115-119.

bulunmaktadır. Nüshalarında 1533 tarihi verilen eserin ismi *Regola del Parlare Turcho*'dur.¹¹⁸ Herhangi bir gramer konusu işlenmeyen kitap daha çok konuşma kılavuzu özelliği taşımaktadır.

1552 yılına geldiğimizde, yine bir savaş tutsağı olan Hırvat asıllı Macar Barthololaeus Georgievits'in, 1526 yılındaki Mohaç savaşında esir alındıktan 13 sonra kaleme Varadin'e döndükten sonra yazdığı *De Turarum Moribus Epitome (Türklerin Örf ve Adetleri Hakkında, Kısaca)* isimli Latince kitabı görmekteyiz. Yazar kitapta daha önce kaleme aldığı küçük yazıları bir araya toparlamıştır ancak içindeki Türkçe metinlerde herhangi bir gramer özelliği yoktur. Kitap Macar Georgius'un *Tractatus de Moribus, Conditionibus, et Nequitia Turcarum* isimli eserine benzer özellikler taşımaktadır. Buraya kadar saydığımız bütün bu eserler gramer özelliği taşımamasına rağmen Avrupa'da Türk diline olan ilgiyi göstermesi ve Türkçe metinler içermeleri açısından oldukça önemlidirler.

1611 yılında, Pietro Ferraguto'nun yazmış olduğu *Grammatica Turchesca* (Türkçe Gramer) isimli eser karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁹ Cizvit papazları için kılavuz olarak yazılan kitap 46 küçük bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerin her birinde Türkçe soru cevap örnekleri ve gramer özetleri yer almakta ve din ile ilgili bilgiler verilmektedir. Türkçeyi Tunus'ta öğrenen Ferraguto'nun kitabında Türkçe kelimeler arasına bazı Arapça kelimeler de girmiştir. Kitap gramer konularından bahsetmesine rağmen doğrudan Türk dilini dil kuralları üzerinden inceleyen bir özelliğe sahip değildir. Daha çok bir kılavuz özelliği taşımaktadır.

Avrupa'da Türkiye Türkçesi ile ilgili ilk gramer kitabı olarak kabul edilen kitap Ferraguto'nun *Grammatica Turchesca* isimli eserinden bir yıl sonra kaleme alınan *Institutionum Linguae Turcicae Libri Quatuor (Dört Bölümde Türk Dilinin Esasları)* isimli eserdir. Eser 1612'de Leipzig'de basılmıştır. Avusturya'da XV. yüzyılda Viyana Üniversitesi'nde başlayan Türkiye çalışmaları zaman içerisinde Türk dilinin öğrenilmesini gerektirmiş ve Stuttgarlı Hieronymus Megiser tarafından yukarıda adı geçen eser bu ihtiyacı gidermek adına kaleme alınmıştır. Üzerinde fazlaca duracağımız bu eserin açıklamaları Latince'dir. Toplam 320 sayfalık kitap giriş, yazı, gramer, metin örnekleri, Latince-Türkçe ve Türkçe-Latince 2500'er kelimelik bir sözlüktür. Agop Dilaçar kitapla ilgili detaylı bir makale kaleme almıştır. Avrupa'da daha önce Endülüs Arapçası, İbranice, Habeşçe ve Süryanice ile ilgili gramer kitapları yer almıştı. Bu eserler sırasıyla 1505, 1506, 1548 ve 1554 yıllarında yazılmışlardır. Türklerin siyasi hâkimiyet alanlarını giderek genişletmeleri ve etkilerinin

¹¹⁸ Rothman, E. N. (2013). Dragomans and "Turkish Literature": The making of a field of inquiry. *Oriente Moderno*, 93, s. 398.

¹¹⁹ Dilaçar A. (1970). agm., s. 199.

Avrupa'da da görülmeye başlaması Türkçeye olan ilgiyi artırmıştır. Henüz Avrupa'da Farsça ve Klasik Arapçanın gramerleri yazılmamışken 1612 yılında Türkçenin grameri yazılmıştır. Kitap metin örnekleri ile beraber gramer kurallarını detaylı ve düzenli bir şekilde veren ilk kitaptır. Hatta bu sebeple kitabın yazarı Hieronymus Megiser Avrupa'da Türkolojinin kurucusu olarak kabul edilmektedir.¹²⁰ Hieronymus Megiser bu dönemde Avrupa'da dilciler arasında dil kitaplarının farklı dillerde yazılmasının bir sebebi de *Tanrının Buyruğu* olarak kabul ettikleri Hristiyanlık öğretilerini olabildiğince fazla dilde yazmaktı. Hieronymus Megiser bu yaşadığı sürece öğrenebildiği kadar dilin gramer kurallarını öğrenmeye çalıştığı hatta İskandinav dilleri, Slav dilleri, Amerikan yerli dili ve Çince dâhil yaklaşık kırk dilin dağarcığını toplamaya çalıştığı ve toplayabildiklerini *Thesaurus Poyglottus (Diller Hazinesi)* adıyla yayınlamıştır.¹²¹

Hieronymus Megiser eserini her ne kadar "...bu barbar dilinin gramer kurallarını göstermek"¹²² amacıyla yazdığını belirtse de *Institutionum Linguae Turcicae Libri Quatuor* isimli eseri Türkçenin dil esaslarını ele almasının yanı sıra ayrıca iki özelliği ile daha Türk dili tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Birincisi, Hieronymus Megiser eserini Latin harfleri ile ele almıştır. Seçilen metinler Arap harfleri ile değil Latin harfleri ile verilmiştir. Bu açıdan eser tarihi ses bilgisi açısından oldukça önemlidir. XVII. yüzyıl Türkçesindeki ses özellikleri ve sözcüklerin telaffuzları Latin harfleri ile verildiğini için sözcüklerin tam olarak nasıl telaffuz edildiğini belirlemek daha kolaydır. Eserdeki Latince transkripsiyonlama çok güvenilir olmamakla birlikte sözcük telaffuzlarının saptanması açısından önem taşımaktadır. "Metnin filolojik çalışmasında bazı güçlüklerle karşılaşmıştır. Megiser'in Latince transkripsiyon sistemi heterojendir ve ilk bakışta anlaşılmamaktadır. Bazı kelimeler tanınamayacak derecede tahrif edilmiştir, buna ilâveten baskı hataları ve yazarın dikkatsiz çalışma tarzından ya da yetersiz dil bilgisinden kaynaklanan hatalar da vardır. Birçok durumda, grafik ve fonetik yazıyı açıkça birbirinden ayırt etmek mümkün değildir ve bu, özellikle transkripsiyonlu metinlerde küçümsenemeyecek bir meseledir."¹²³ Megiser'in eserinde o ve ü, u ve ü, ı ve i, s ve z sesleri arasında hiçbir ayırım yapmaması sesler arasındaki ayırımın belirlenmesinde zorluklara sebep olmaktadır.

Megiser'in kitabının gramere ayrılan bölümü 53 sayfadır. Kitabın dört bölümünden biri olan bu bölüm kitabın giriş bölümüdür. *Isagage Grammaticae Turcicae* isimli bölümde

¹²⁰ Dilaçar, A., agm., s. 128.

¹²¹ Edgar, N. (1990). *An encyclopaedia of language*. Londra: Routledge, s. 44.

¹²² Procházka-Eisl, G. (2010, 26-29 Mayıs). Viyana Üniversitesi'nde Türkçe öğretimi dünü-bugünü-yarını, Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Sempozyumu, s. 681-689.

¹²³ Stein, H. (2000). 17. Yüzyıla ait bir atasözü koleksiyonu (çev. V. Coşkun). *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 1(2), s. 263-293.

Arap harfleri Türk imlasının özellikleri verilmiştir. Kendi içinde altı bölüme ayrılan kitabın birinci alt bölümünde Türkçenin, Farsça ve Tatarcaya yakın ancak Arapçadan oldukça uzak olduğu belirtilmiştir. Arapça ve Türkçe arasındaki ses ve yazım farklılıkları eserin ikinci alt bölümünün konusudur. Bu bölümde yazım farklılıkları örnek kelimelerle detaylı olarak anlatılmıştır. Üçüncü bölümde vokaller konusu işlenmiş ve vokalleri belirten hareketler başlıklar hâlinde anlatılmıştır. Dördüncü bölümde harfler baştan sona Arap alfabesi sırasında hareketlendirilerek tablo hâlinde gösterilmiştir. Beşinci ve altıncı bölümlerde okuma alıştırmaları yapılmıştır. Beşinci bölümde Hristiyanlığa ait bir dini metin Arapça olarak verilmiş ve Latin harfleri ile okunuşu aktarılmıştır. Aynı şekilde altıncı bölümdeki okuma parçaları harekeli olarak Arap harfleri ile verildikten sonra Latince transkripsiyonlu olarak çeviri yazı hâlinde sunulduktan sonra Latince çevirileri yapılmıştır. Çeviri yazıdaki dikkatsizlik ve yukarıda belirttiğimiz üzere o ve ü, u ve ü, ı ve i, s ve z sesleri arasındaki belirsizlik buradaki temel eksikliklerdir. Eser üzerinde çalışmaları bulunan Agop Dilaçar ve Heidi Stein bu konu üzerinde özellikle durmuşlardır.¹²⁴ Eserin gramer yönünden sunuldukları temel yöntem üzerine saptamalarda bulunan Agop Dilaçar'a göre kelimelerin imlasın uygulanan klasik yöntem hecelemelerde hatalara sebep olmuştur. Eserde Arapça kelimeler Türkçe kalıplar içerisinde zorlanarak yazılmış ve dolayısıyla çeviri yazıda birçok hata ortaya çıkmıştır.¹²⁵

Eserin dört ana bölümünden ikincisinde ise gramer konuları, imlâdan bağımsız olarak sözcük türleri ve fiil çekimleri alt başlıklarında sunulmuştur. *De Etymologia* isimli bölümde günümüzde kullandığımız etimoloji anlamında bir etimoloji çalışması yapılmamış etimolojinin o dönem Rönesans'ında gramer anlamında kullanılmasından dolayı bu bölüme bu isim verilmiştir. Bu bölüm on dört alt başlıktan oluşup başlıkları sırasıyla şunlardır:

1. İsimlerin Çekimi
2. Sıfatların Dereceleri
3. İsim Türetimi
4. Sayı Adları
5. Zamirler
6. Fiil

¹²⁴ Dilaçar, A., (1970) agm., s. 203.

¹²⁵ Dilaçar, A., (1970) agm., s. 204.

7. Fiillerin çekimi
8. Edilgen Fiiller
9. Fiil Türetimi Üzerine Notlar
10. Ortaçlar
11. Zarflar
12. Edat veya Sontakılar
13. Bağlaçlar
14. Ünlemler

Eserin gerek içindekiler sınıflandırması gerek imlâ ve gramerin ele alınışı tamamen Avrupa'nın klasik gramer kalıplarına göre verilmiştir. Bol örneklerle sunulan gramer konuları Latince kalıplarına uyularak anlatılmıştır. İsimlerin tekil ve çoğul çekimlerinin örneklerinin yanı sıra bugün hâl ekleri olarak adlandırdığımız belirtme ekleri örneklendirilmiştir: “er, erun, ere, eri, ya er, erden.”¹²⁶ Burada eserde ünlülerin gösterilmesindeki düzensizlikler bazı sözcüklerle verilen örneklerde zorluklara sebep olmuştur: “ogulleru, ogullerden...” gibi. Sıfatların derecelendirmeleri şu örneklerle gösterilmiştir: “yeğ, yeğrek, gayet yeğ.” Burada en üstünlük zarfı Arapça gayet kelimesi ile gösterilmiştir. İsim türetiminde kullanılan şu ekler örneklerle gösterilmiştir: “-li, -ce, -lik, -ci, -cik, -iş.” Bu ekler sırasıyla "Osman-Osmanlı", "Türk-Türkçe", "er-erlik", "ekmek-ekmekci", "ev-evcik", "bak(mak)-bakış" örnekleri ile örneklendirildikten sonra sayı adları kısmında Türkçe sayılar verilmiş ve bunlardan türeyen sıra sayıları ve kat sayıları örneklendirilmiştir.

Fiil konusu kitapta oldukça geniş yer bulmuştur ancak sınıflandırmalar ve örneklendirmeler hatalıdır. Bu konuda Agop Dilaçar'ın verdiği örnekler çeviri yazı ve örneklendirmedeki hataları göstermesi açısından önemlidir: “Mastarlar -mak/-mek ekiyle bakmak, sev-mek; çekimleri, geniş zaman, -mak sınıfında -arem, urem (datmak- datarem, yatmak yatturem), -mek sınıfında da -erem, -urem (sevmek- severem, ugretmek- ugredurem). Çekim örneği: severem- seversen, sever; severdum, sevdum, sevmişdum; geleceklik diye gösterilen seveyim, sevesin, seve (-cek eki yok), emir diye gösterilen sevsen (sev! değil), bağımlı kip (subjunctivus) diye gösterilen sevem - sevesin - seve; seveidum, seveidu - seveidi,

¹²⁶ Kitabın aslından aldığımız bu örnekler, kitabın farklı sayfalarında yer aldığı için her birinin dipnotlarda yer alması karışıklığa sebep olacağından konuyla ilgili taramalar Hieronymus Megiser'in eseri üzerinden yapılabilir: bnz. Megiserus, Hieronymus, Institutionum Linguae Turcicae Libri Quatuor, 1612, Gent University Library.

mastar ve ulaçlar: sevmek, sevdup - sevecek. Olmak fiilinin çekimi diye şunlar gösterilmiştir: ben im, sen sin, ol dur, benidum, olmişidum, ben olurem (geleceklik), ol sen (=ol!) olam, olmişidum, bağımlı kip geleceklik diye gösterilen olacagum (burada -cak kullanılmıştır), ayrıca olmak, oldugumu, olacagum, olan, olacak. Olumsuzlardan sevmemek, olmamak, sevilmemek vb. Edilgen fiillerden sevelmek, çekimi: seveurem, sevildum, sevilicekim.”¹²⁷ Örneklerden de anlaşılacağı üzere sadece çeviri yazıda hata yapılmamış, kipler ve çekimler konusunda da bazı hatalar yapılmıştır. Eserde Türkçede bulunan bazı fiil kalıplarına yer verilmemiştir. Öyle görülüyor ki Latince karşılığı bulunmayan yapılar alınmamıştır. Ortaç konusunda yalnızca seven, sevecek, sevillecek, sevmiş ve sevilmiş kalıpları verilmiştir.¹²⁸

Zarf bölümü en azından fiil bölümü kadar önemlidir. Zarf görevinde bulunan deyim ve kelime grupları da zarf sayılarak aktarılmıştır. Bu bölümde zarflar da kendi arasında “yer zarfı, zaman zarfı, sayı zarfı, gerçekleştirme ve yadsıma zarfı, gösterme zarfı, özendirme zarfı, sıra zarfı, soru zarfı, benzetme zarfı, nitelik zarfı, nicelik zarfı, yaklaşma zarfı, şüphe zarfı, seslenme zarfı, soru-cevap zarfı, ayırma zarfı, yemin zarfı, katma zarfı, yemin zarfı, katma zarfı, toplama zarfı, sakındırma zarfı, onasma zarfı, rastlantı zarfı ve deneştirme zarfı gibi başlıklar altında ayrıca sınıflandırılmıştır.”¹²⁹ Bu başlıklar altında örneklendirilen zarflar incelendiğinde aslında zarfların anlamları temel alınarak bugün bazılarını edat olarak kabul ettiğimiz *gibi* sözcüğünün veya bağlaç olarak kabul ettiğimiz *ile* sözcüğünün hatta birer ünlem olarak kabul ettiğimiz *yahu*, *hey*, *haydi* sözcüklerinin de zarf olarak kabul edildiğini görmekteyiz. Buradan Megiser'in sözcükleri türlerine göre sınıflandırırken onların görevlerini öncelediğini anlamaktayız.

Edatlar bölümünde edatların eklere göre sınıflandığını görmekteyiz. Hal eklerine göre sıraladığı edatların çoğu bugün bilinen anlamda edat değildirler. Günümüz Türk dil bilgisi *edat* tanımına uymayan bu sözcükler hâl ekleri almışlardır. Günümüz dil bilgisi kurallarına göre bir edatın hâl eki alması olanaksızdır. Örneğin *baba* sözcüğü ile verilen örneklerden bazıları şunlardır: *babadan*, *babada*, *babaia*.¹³⁰ Edat bölümünde -siz ekiyle türetilmiş *sakalsız*, *ağaçsız* kelimeleri aynı zamanda *için*, *sonra*, *üzere*, *aşırı*, *yerine*, *ile*, *öteyaka*, *beriyaka*, *yakın*, *içerisi*, *dışarısı*, *aşağı* kelimeleri de örnek olarak verilmiştir.

Bağlaç bölümü detaylı tutulmuş ve edatlar birçok kelime ile de örneklendirilmiştir. Eserin 181 ve 183. sayfaları arasında verilen bağlaçlar şunlardır: *de*, *dahi*, *ya*, *ya*, *ne*, *ne*, *mi*,

¹²⁷ Dilaçar, A., (1970) agm., s. 205.

¹²⁸ Dilaçar, A., (1970) agm., s. 205.

¹²⁹ Dilaçar, A., (1970) agm., s. 205.

¹³⁰ Megiser H. (1612). *Institutionum linguae Turcicae libri quatuor*. Gent: Gent University Library, No. 8, s. 174.

ise, ile, eğer, zira, ama, ki, imdi. Megiser'in *ne ne* bağlacı için verdiği örnek cümle şöyledir: "Ne sen giderem ne ben gidersen".¹³¹ Bu bağlaçların yanı sıra *hemen, ne sebebeden, ötürü, ne için, kakikatde, andansonra* sözcüklerini de bağlaç bölümünde vermiştir. İkinci bölümün son alt başlığı olan ünlem konusu kısa tutulmuştur. Yaklaşık bir sayfa süren bölümde *ha ha, he, hey, vah vah, baka, baka, giora giora (göre göre) vah hui (vah hay)* gibi bağlaçlar örnek verilmiştir.¹³²

Eserin üçüncü bölümü metinlerin yer aldığı bölümdür. Bu bölümdeki metin örnekleri ise Hristiyanlığa ait bazı dini metinler ve sıralanmış ve Latince anlamları verilmiş olan atasözleridir. Bu bölümde beş adet dini metin verilmiştir. Verilen metinler sırasıyla şunlardır: *Oratio Dominica, Symbolum Apostolicum, Dacalogus, Septem Opera Misericordiae, Psalmus Li*. Hristiyanlığa ait olan ve XVII. yüzyıl Türkçesi hakkında oldukça değerli bilgiler veren bu metinler satır altı Latince tercümelemleri ile verilmiştir. Örneğin Latince tercümelemleri ile verilmiş olan *Septem Opera Misericordiae (Yedi Merhamet İşi)* isimli bölümde Hristiyanlığa göre hayır işi sayılan yedi eylem Türkçe ve Latince olarak verilmiştir. Türkçe verilen kısım

- parantez içinde günümüz Türkçeleri verilmiştir- şöyledir:

- "1. Atfch doidurmak (açları doyurmak)
2. Sufsi Kandurmak (susuzu kandırmak)
3. Tfchiplai donatmak (çıplağı donatmak)
4. Haftaleri giore uvarmak (hastaları göre varmak)
5. Tutfaglere tafeli vuermek (tutsaklara teselli vermek)
6. Vluleri giommek (ölüleri gömmek)

7. Conukleri conuklamak (konukları konuklamak)"¹³³ Bu ve bunun benzeri metinler, Megiser'in Türkçe sesleri Latin harflerine aktarması sırasında yaptığı hatalar dışında oldukça anlaşılır durumdadır. Kitabın 187. ve 243. sayfaları arasında yer alan bu bölüm barındırdığı atasözleri derlemesi ile, eseri gramer kitabı olma özelliğinin dışında de ayrıca değerli kılmaktadır. Kitapta XVII. yüzyıla ait numaralandırılmış 220 Türkçe atasözü bulunmaktadır. Aynı dönemde yazılan diğer gramer kitaplarında da atasözü örneklerine yer verilmesine rağmen hiçbirisi Megiser'in eserindeki kadar hacimli sunulmamıştır. Eser bu yönüyle de Türk

¹³¹ Hieronymus, M., age., s. 181.

¹³² Hieronymus, M., age., s. 183.

¹³³ Hieronymus, M., age., s. 192.

dil tarihi açısından oldukça önemlidir. Türkolog Heidi Stein'in bu atasözleri üzerine detaylı bir çalışması vardır.¹³⁴ Stein'in çalışması eserdeki tüm atasözlerinin sıralandığı kapsamlı bir makaledir. Agop Dilaçar'ın engin bir deniz olarak tanımladığı bu bölüm Türk dili yanı sıra Türk kültürü açısından oldukça önemlidir. İlk üç ve son üç atasözünü örneklendireceğimiz bu atasözlerin tam ve sıralı listesi Heidi Stein'in yukarıda adı geçen makalesinde verilmiştir. Eserde yazıldığı şekliyle -parantez içinde sözcüklerin günümüz Türkçesindeki hâlleri verilmiştir- ilk üç atasözü şu şekildedir:

"1. Tangeden gajiri Khimfeje dapmaşum. (Tanrıdan gayrı kimseye tapmam)

2. Bir Khim fekgi bildi genduşsini, indi tachkhick bildi Tengriş ini. (Her kim kendisini zeki bildi, şimdi tahkik bildi Tanrısını)

3. Adem tetbur eder Allah tala taçtur eder. (Adem tedbir eder Allah Teala taktir eder)¹³⁵

Son üç atasözü -parantez içinde sözcüklerin günümüz Türkçesindeki hâlleri verilmiştir- şu şekildedir:

"218. Iaramafile fen eii vuar. (Yaramaz ile sen iyi var / Kötü ile iyi ol)

219. Khanath tucken mes hafinedur. (Kanat tükenmez hazinedir.)

220. Iatanaslan gefem dilkhi jegdur. (Yatan aslan gezen tilki yeğdir / Gezen tilki yatan aslandan yeğdir)"¹³⁶

Kitabın dördüncü ve son bölümü sözlük bölümüdür. Toplam 111 sayfa olan kitabın bu kısmı iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde 2460 kelimelik Latince-Türkçe; ikinci bölümde ise 1440 kelimelik Türkçe-Latince sözlük yer alır. Sözlük bölümü de diğer bölümler gibi söyleyiş yanlışlıkları barındırmasına rağmen tarihi açıdan oldukça önemlidir. Söyleyiş farklılıklarının daha çok Rumeli söyleyişi özelliği taşıması yüzünden Agop Dilaçar sözlüğün yabancı kaynaklardan derlenmiş olabileceği ihtimalinden bahsetmektedir.¹³⁷

Meigser'in kitabı *Institutionum Linguae Turcicae Libri Quatuor*, Batıda yayınlanmış ilk gramer kitabı olma özelliğini taşımasının yanı sıra barındırdığı diğer özellikleri ile de oldukça değerli bir eserdir. Avrupa'nın gramer anlayışını yansıtan eser, bu anlayışın Türkçe üzerine uygulanmasının somut ve değerli bir örneğidir. Kendisi ile aynı dönem içinde

¹³⁴ Stein, H., Eine türkische Sprichsammlung des 17. Jahrhunderts, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Tomus XXXVIII (1-2), 1984, Leipzig, s. 55-104.

¹³⁵ Hieronymus, M., age., s. 197.

¹³⁶ Hieronymus, M., age., s. 242.

¹³⁷ Dilaçar, A. (1970), agm., s. 209.

yazılmış diğer gramer kitapları ile karşılaştırıldığında oldukça üstün olan eser izlediği yöntem açısından da önemlidir. Yazı sistemi her ne kadar sorunlu görünse de kendisinden önce kaleme alınmış olan Türkçe ile ilgili diğer kitaplarla karşılaştırıldığında yazı sisteminin onlardan daha üstün olduğu görülmektedir. Megiser'den önce Türkçe ile ilgili eser yazan Schiltberger, Filippo Argenti, Pietro Ferraguto, Gennadios ve Ferraguto'nun metnindeki çeviri yazıları karşılaştıran Agop Dilaçar, Megiser'in eserindeki Türkçe metinlerin fonetik açıdan en iyi durumda olan metinler olduğunu söylemektedir.¹³⁸ Eserleri karşılaştırırken *gök* ve *gün* sözcüklerinin metinlerdeki yazımlarını dikkate alan Dilaçar karşılaştırmalarını metinlerin yazıldığı tarihleri de içeren bir tablo ile sunmuştur:

"	GÖK	GÜN
1427 Schilberger	chok	gun
1456 Gennadios	gkiog	gkioun
1533 Argenti	gioch	ghiun
1544 Georgievits	gugh	ghun
1611 Ferraguto	jug	jun
1612 Megiser	giok	giun" ¹³⁹

Eserin dilinin Latince olması, Latincenin ö ve ü seslerini barındırmaması çeviri yazıda fonetik hatalara sebep olmuştur. Eserin geniş kapsamlı olması üzerinde diğer eserlerden daha çok durmamızı gerektirmiştir. Gerek tarihi önemi gerekse nitelikleri bakımından önemli olan eser yazarı Megiser'e ilk Türkolog unvanını kazandırmıştır.

Stuttgarthı Hieronymus Megiser'in yayınladığı Türkçe gramerden sonra sadece Türk dili ile ilgili olan eserler arka arkaya yayınlanmaya başlanmıştır. Pietro della Valle (1620), Andre Du Ryer (1630), Giovanni Molino (1641), Francesco M. Maggio (1643), Bernard de Paris vi Pierre d'Albeville (1667), Walter Seaman (1670) ve Johann D. Schieferdecker (1695) sırasıyla Türkçe gramerler yayınlamışlardır.

Pietro della Valle Rönesans dönemi Avrupalı gezginlerden olup 1614 yılında Venedik'ten yola çıkarak on iki yıl boyunca İstanbul, İskenderiye, Kudüs, Kahire, Şam, Bağdat, Şiraz, Kalküta, Basra ve Halep'i gezdi. Yolculuğu sırasında Türkçe ve Arapça

¹³⁸ Dilaçar, A., (1970) agm., s. 210.

¹³⁹ Dilaçar, A., (1970) agm., s. 210.

öğrenen İtalyan gezgin sırasıyla Türkiye, İran ve Hindistan gezilerini kaleme alarak yayınlamıştır. Türk dilini Avrupa'ya tanıtan gezginlerin başında gelen Peder Pietro della Valle Türk kültürüne ait birçok nesneyi Avrupa'ya tanıtmıştır. Avrupa'ya götürdüğü Ankara kedisinin Avrupa zooloji literatüründeki ismi *Angora Turco Pietre della Valle* olarak geçmektedir. Aynı zamanda İtalyan gezginin adı İran'da bir koleje verilmiştir. Tüm gezi notlarının Türkiye ile ilgili bölümlerini Roma'da 1650 yılında yayımlamıştır. Eser Türk kültürünü, Türk dilinin gramer özellikleri ile birlikte Avrupa'ya tanıtılması açısından önemlidir. Pietre della Valle'nin Türk dili açısından bir diğer önemli özelliği ise Bernard de Paris vi Pierre d'Albeville isimli İtalyan gezginin yazdığı *Vocavlarío “Söz kitab-i: Italiano-Turchesco”* isimli İtalyanca-Türkçe sözlüğü İtalyanca'ya çevirerek Roma'da yayımlamasıdır. 1661 yılında Paris'te kitabın yazarı Bernard de Paris vi Pierre d'Albeville -bazı kaynaklarda bu isim İtalyanca telaffuzu ile Bernardo da Parigi olarak geçmektedir- tarafından 3 cilt hâlinde yayınlanan kitap Roma'da tek cilt hâlinde 2458 sayfalık hacmi ile 1665 yılında yayınlanmıştır. Sözlükte İtalyanca kelimeler Latin harfleri ile Türkçe kelimeler ise Arap harfleri ile verilmiştir. Eser'de Arap harfleri ile verilen kelimelerin harekeli yazılması eseri 17. yüzyıl Türkçesinin ses bilgisi açısından oldukça önemli kılmaktadır. Eser üzerine imlâ incelemesi yapan Mehmet Gümüşkılıç eserin imlâsının klasik bir imlâ ile değil, konuşulan dilin ses sistemine uygun bir imlâ ile yazıldığını söylemektedir.¹⁴⁰

1630 yılına gelindiğinde André du Ryer isimli Fransız oryantalistin çalışmaları ile karşılaşmaktayız. Batıda yazılmış üçüncü Kuran tercümesi olan *L'al Coran de Mahomet Translaté*'nin de yazarı olan du Ryer aynı zamanda Sa'di-i Şirazî'nin *Gülîstan* adlı eserini de 1634 yılında Fransızcaya çevirmiştir. İyi derecede Arapça, Farsça ve Türkçe bilen André du Ryer'in çalışmamızı ilgilendiren eseri ise *Grammaire Turque* isimli Türkçe grameridir. Fransız elçilerle birlikte uzun yıllar Osmanlı topraklarında bulunan yazar Türk dili ve kültürünü iyi derecede gözlemleme fırsatı yakalamıştır. Bildiği diller arasında Fransızca, İtalyanca, Latince ve Yunanca da bulunan du Ryer bu dillerin gramerlerini karşılaştırma imkânı bulmuştur.¹⁴¹ 1630 yılında Paris'te basılan, tam adı *Rudimenta Grammatices Lingua Turcica* olan, eserde Türkçe kelimeler Arap harfleri ile verilerek temel gramer konuları işlenmiştir. Latince yazılmış olan 122 sayfalık kitap hacimli bir gramer kitabı değildir ve daha çok misyonerler, seyyahlar ve tüccarlar için hazırlanmıştır.

¹⁴⁰ Gümüşkılıç, M. (2008). Orta Osmanlıcada imlâ-telaffüz ilişkisi. *Turkish Studies*, 3(6), s. 291.

¹⁴¹ Hamilton, A.-Richard, F. (2004). *André du Ryer and oriental studies in seventeenth-century France*. Londra: The Arcadian Library Studies in the Arcadian Library, s. 17.

André dy Ryer'dan sonra Türk dili ile ilgili eser yayınlamış olan bir diğer yazar Giovanni Molino'dur. *Dittionario della Lingua Italiana-Turchesa* isimli küçük sözlük 1641 yılında Roma'da basılmıştır. Eserin ilk baskı yılı ve yeri 1607'dir.¹⁴² Eser İtalyanca olarak kaleme alınmış Türkçe-İtalyanca bir sözlüktür. Madde başları İtalyanca olarak verilmiştir. Türkçe kelimeler Latin harfleri ile karşılanmıştır. Arap harfleri sözlükte hiç kullanılmamıştır. Bu eser de yine XVII. yüzyıl Türkçesinin fonetik özelliklerinin saptanması bağlamında oldukça önemli bir eserdir.

Bu dönemde yayınlanan sözlükler daha çok bu coğrafyaya farklı amaçlarla gitmeyi düşünen misyonerler, bürokratlar, tüccarlar ve seyyahlar için yazılmıştır. Yine bu dönemde Batıda egemen ve ortak dilin Latince olması sözlüklerin daha çok Latince ya da Klasik Latinceye en yakın dil olan İtalyanca yazılmasına sebep olmuştur. Bu dönemde yazılan bir diğer sözlük Fransız seyyah M. Petis de la Croix tarafından yazılan *Dictionaire Manuscrit Français et Turc*'tur. Eser el yazması olarak yazılmıştır. Yazarın İstanbul'da 1666 yılında kaleme aldığı sözlüğü basılmamış, el yazması olarak kalmıştır. Uzun yıllar Tunus ve Fas'ta kalan Croix burada Arapçayı çok iyi öğrenmiştir. Kaynaklarda Arapçayı ve Türkçeyi çok iyi bildiği belirtilen yazar el yazması eserindeki Türkçe kelimeleri Arap harfleri ile kaleme almıştır.¹⁴³ Gulielmo Seamean'a ait Oxford'da Latince olarak basılan 1670 tarihli *Grammatica Lingua Turcica* isimli küçük gramer dışında François de Mesginen Meninski'ye ait Türkçe-Arapça-Farsça sözlük olan 3 ciltlik *Thresaurus Linguarum Orientalium Turcica, Arabica, Persica* isimli eser ve daha sonra genişleterek Latinceyi de dâhil ettiği yine 3 ciltlik *Complementum Thesauri Linguarum Orientalium seu Onamasticum Latina-TurcicaArabica-Persica* isimli eser de bu dönemde yazılmış diğer sözlüklerdir. Bu üç eserin ortak noktası Latince kaleme alınmış olmaları ve Latin harflerini kullanmalarıdır. Yalnız Meninski'nin hazırladığı sözlüklerde ayrıca gramer özetleri yer almaktadır. 1680'de tam adı *Linguarum Orientalium Turcica, Arabica, Persica, seu Grammatica Turcica* olarak Viyana'da basılan eser Adam Fr. Kllar tarafından 1756'da yeniden gözden geçirilerek yine Viyana'da *Institutiones Linguae Turcicae cum Rduimentis, Parallellis Linguarum Arabica et Persicae* adıyla ikinci baskı olarak çıkmıştır. Eser adının Türkçe anlamı Agop Dilaçar tarafından *Türk Dilinin Esasları, Arapça ile Farsçanın Özetleri ve Paralelleri ile Birlikte* olarak

¹⁴² Gümüşkılıç, M., agm., s. 293.

¹⁴³ Par J. ve M. Quérard. (1835). *La France Littéraire Ou Dictionnaire Bibliographique Des Savants*. (C. 7). Paris: Chez Firmin Didot Frères, s.85.

çevrilmiştir.¹⁴⁴ Eserde Türkçe gramer unsurları kısaca özetlenerek Arapça ve Farsça gramer kaideleri, özellikle tercüme metinler aracılığı ile anlatılmaya çalışılmıştır.¹⁴⁵

1672 yılına gelindiğinde Jakab Nagy de Harsany'ye ait *Colloquia Familiaria Turcico Latina* isimli Türkçe-Latince bir konuşma kitabı ile karşılaşmaktayız. Türkçe kelimeler Latin harfleri ile karşılanmıştır. Bu noktada eserin Türkçenin ses özelliklerini oldukça başarılı bir şekilde verdiğini söylemek mümkündür. Eser üzerine fonetik analizlerde bulunan Mehmet Gümüşkılıç eserden örnek olarak verdiği metin incelendiğinde Türkçe kelimelerin imlasının görece daha iyi aktarıldığını söylemek mümkündür: "Her hafta ve her gün (Çarşamba ve Cuma gününden mada) altı yoldaşları ile divanda oturup, ol biuk saltanet ehvalından, ne şekil onun hududlerini pekiştirmek, bozulmuş ya viran olmuş serhat kalelerini mamur itmek ve lazım olacak musteffizan kullarla doldurmak, sulh konşılarla ne şekil tutmak, yahod sefer bir millet üzerine başlamak ne şekil gerektür, gizli muşavere eder."¹⁴⁶ Kitap hakkında detaylı bir çalışma da Gorgy Hazai'ye aittir.¹⁴⁷ Bu yüzyılın ortalarından sonlarına kadar Türk dili alanında çalışmalar yapmış bir diğer kişi de Giovanni Battista Podestà'dır. Podestà'nın *Assertiones De Principiis Substantialibus, Accidentalibus Proximis & Remotis, Diversisque Differentiis Linguarum* (1669), *Dissertatio Academica Continens Specimen Triennialis Profectus In Linguis Orientalibus* (1677), *Elementa Calligraphiæ Arabico-Persico-Turcicæ* (1678), *And Cursus Grammaticalis Linguarum Orientalium* (1690) isimli eserleri Türk grameri üzerine yapılmış diğer çalışmalardandır. Eserlerini Latince veren Podestà, Viyana'daki Türkoloji çalışmalarının öncülerinden biri olarak kabul edilir. İstanbul'daki Venedik konsoloslukunda çevirmenlik yapan Podestà İtalya'ya dönüşlerinde yaptığı çeviri çalışmalarını yayınlarak bu kitapları oluşturmuştur. Bu çeviriler Avrupa'da Osmanlı kültürünün tanınmasında büyük rol oynamışlardır.¹⁴⁸

Batıda XVII. yüzyılda başlayan Türkçe gramer çalışmaları XVIII. yüzyılda da gelişerek devam etmiştir. Bu dönemde Türkçe gramer üzerine çalışan başlıca dilciler, Thomas Vaughan (1709), Luigi Antonelli (1724), Johann C. Clodius (1729), Jean Baptiste Holderman (1730), Bernardino Pianzola (1781), Joseph Preindle (1789) ve Cosimo C. De Carbognano (1790) gibi isimlerdir.

¹⁴⁴ Dilaçar, A., agm., s. 129.

¹⁴⁵ Astor Library. (1859). *Catalogue or alphabetical index of the Astor Library*. New York: Authors and Books, s. 1114.

¹⁴⁶ Gümüşkılıç, M., agm., s. 293.

¹⁴⁷ Hazai, G. (1973). *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert untersuchungen an den transkriptionstexten von Jakab Nagy De Harsan*. Budapeşte: Akademiai Kiado.

¹⁴⁸ Rothman, E. N., agm., s. 398-399.

Thomas Vaughan tarafından *Grammar of The Turish Language* isimli gramer kitabı 1709 yılında Londra'da basılmıştır. İngiliz tüccar Thomas Vaughan'ın kitabı, Türk dilinin gramer özelliklerini metinlerle örneklendiren 137 sayfalık küçük bir kılavuz kitaptır. Kitap Türkçenin fonetik özelliklerinden bahsettikten sonra sözcük türlerini anlatır. Kitabın üçüncü bölümü metinlere ayrılmış olup Arap harfleri ile harekesiz olarak verilen metinler Latin harfleri ile çeviri yazı şeklinde verilmiştir. İngiliz fonetiği esas alınarak çeviri yazısı yapılan metinlerde telaffuz hataları bulunmaktadır. Özellikle ünlülerin Latin harflerine aktarımı yanlışlıklarla doludur ancak kendinden önceki metinlerle karşılaştırıldığında XVIII. yüzyıl Türkçesinin fonetik özelliklerini yansıtmaya açısından önemlidir. Örneğin Kitabın 37. sayfasındaki çeviri yazı şu şekildedir:

"Ege tahriri huruf bu dur ke Ingehliz Bazirgandan ber karzy Sherai bing Uch yuz grufla eftikraz ailedim taiky del afil nezde alté yuz elly gruflı ider meblaghy merkumy hala Izmirde Gumruc Eminy olan Izetlu oglum Muftafy Aga Vufuk Emifucde otuz bir gun mururunde merkuming Izmirde Sherriky olan Pilkinton nam Bazirgane Eda ve teqlim ailemec uzra vajibul eda ve lazimul kaza dainim dur. Vadlekki hululinde meblaghy merkum vege meşhruhy uzra tamamen eda ve teqlim olunducte işhbu Temifukimiz yeddindan akhiz ve hefiz olune. Tahriran 2 Nun Senna 1109

El Hakir el hadgé Mahmet,

Eminy Gumruchala."¹⁴⁹

Kitabın tamamında Arap harfli ve Latin harfli çeviri yazılar bu şekilde devam etmektedir. Kapsamlı bir gramer kitabı olmaktan uzak İngiliz tüccarlara rehberlik etmesi amacıyla yazılmış olan eser bu yüzyılın ilk gramer kitaplarından biridir.

Arapça ve Farsça gramer kitapları da kaleme almış olan oryantalist Johann C. Clodius'a ait *Specimen Ex Historia Literaria Orientali De Nonnullis Historicis Ac Geographis Arabicis, Persicis, Turcicis...* isimli eser 1729 yılında yayınlanmış bir kitaptır. Kitap tam anlamıyla bir gramer kitabı olmaktan uzaktır ve daha çok Araplar, Türkler ve Farslar hakkındaki bilgileri içerir. Bu bilgiler arasında dil özellikleri de yer aldığı için kitapta Türkçenin gramerine de kısaca değinilmiş ve Arap harfli örnek metinler Latin harfleri ile çevrilerek okuyuculara sunulmuştur.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Vaughan, T. (1709). *Grammar of the turkish language*. Londra: Princeton University Catalogue, s. 37.

¹⁵⁰ Marsden, M. (1827). *Catalogue of boooks and manuscripts*. Londra: King's College (University of London) Library, s. 153.

Bernardino Pianzola'ya ait *Dizionario, Grammatiche E Dialohi Per Apprendere Le Lingue Italiana, Latina, Greca-Bolgare, E Turca* isimli eser de yine bu yüzyılın önemli bir gramer kitabıdır. İtalyanca yazılan 1781 tarihli eser Türkçe adına önemli bir eserdir. Henüz ülkemizde üzerine herhangi bir çalışma yapılmayan eser Batı dünyasında büyük ilgi görmüştür. Bernardino Pianzola İtalyan bir misyonerdir ve ömrünün 20 yılını Ortadoğu'da geçirmiştir. İtalya'ya döndükten sonra gramarik ve leksiografik çalışmalar yapmıştır. Bu sözlük döneminde 3 kez basılmıştır. Eser daha sonra 1789 yılında Venedik'te Pianzola tarafından 3 cilt hâlinde tekrar basılmıştır. Son baskısı yine Venedikte bu kez sözlük ekiyle birlikte 4 cilt olarak basılmıştır. Eserin gramer bölümleri daha çok Meninski'nin *Complementum Thesauri Linguarum Orientalium seu Onomasticum Latina-TurcicaArabica-Persica* isimli eserine dayandırılarak hazırlanmıştır.¹⁵¹

XVIII. yüzyılda yazılmış bir başka önemli gramer kitabı Jean Baptiste Holderman'ın *Grammaire Turque*'udur. Bu kitabın bir başka önemli özelliği de 1730 yılında İbrahim Müteferrika Matbaası'nda basılmış olmasıdır. İnceleme şansı bulduğumuz eserde, geçen Türkçe kelimeler hem Latin harfleri hem de Arap harfleriyle yazılmıştır. Arap harfli kısım ortada Latin harfli kısım solda ve İtalyanca çevirisi sağdadır. Eser yedi ana bölümden oluşmakta ve her bölüm de kendi içindi sayılı alt bölümlere ayrılmaktadır. Eserde 20 sayfalık bir giriş bölümünden sonra önce Arap alfabesi ve bunun çeşitli yazı tipleri anlatılmıştır.¹⁵² Daha sonra ise alfabenin ses karşılıkları verildikten sonra fonetik farklılıklar verilmiştir. ve sonrasında isim konusu ve diğer sözcük türleri anlatılmaktadır. Eseri farklı kılan özelliği ise sentaks konusunu detaylı olarak anlatmasıdır.¹⁵³ Eserde tematik bir sözlük bulunmakta ve kelimeler türlerine göre listelenmektedir. Eserin 159. sayfasından sonra örnek deyimlerin yer aldığı 17 sayfalık bir liste ve sonrasında da hazır diyalogların bulunduğu 50 sayfalık uzun bir metinler bölümünden sonra eser tamamlanmaktadır. Bölüm isimleri şu şekildedir -Türkçe çevirileri parantez içinde verilmiştir-:¹⁵⁴

"1. De Lorthographe (Yazım)

2. Des Noms & Des Pronoms (İsimler ve Zamirler)

3. De Verbe (Fiil)

¹⁵¹ Rocchi, L. (2014). *The importance of Bernardino Pianzola's work for Turkish lexicography*. Krakov: Jagiellonian University Press, s.95.

¹⁵² Baptiste, H. J. (1730). *Grammaire Turque, ou méthode courte & facile*, İstanbul: Pour Apprendre La Langue Turque, s. 30.

¹⁵³ Jean Baptiste, H., age., s. 93.

¹⁵⁴ Türkçe çeviriler tarafımızdan yapılmış olup Latince asıllarına sadık kalınmaya çalışılmıştır.

4. De la Formation des Adverbes (Zarfların Dizilimleri)

5. De La Syntaxe (Söz Dizimi)

6. Recveil Des Noms & Des Verbes Les Manieres de Parler Les Plyvs necessaires
(Konuşma İçin Gerekli İsimler ve Fiillerin Listeleri)

7. Des Dialogves (Diyaloglar)»¹⁵⁵ Holdermann'ın kitabı maalesef ülkemizde henüz ilgi görmemiştir. Ancak hem gramer konularını detaylı olarak işlemesi hem de barındırdığı kelime hazinesi bakımından özellikle Türkçe kelimeleri hem Arap harfli hem de Latin harfli olarak vermesi yönünden oldukça önemli bir eserdir.

XVIII. yüzyılın önemli bir diğer eseri Cosimo C. De Carbognano tarafından yazılmıştır. İstanbul'da dünyaya gelmiş Cosimo C. De Carbognano, uzun yıllar da İstanbul'da kalmış bir Tercümandır. Napoli ve İspanyol krallıklarının tercümanlığını yapan yazar Latinceye ve Türkçeye hâkimdir. Türkiye'de 1793 tarihli İstanbul seyahatnamesi oldukça ünlüdür. Ülkemizde gezgin kimliği ile tanınan Cosimo C. De Carbognano aynı zamanda Türkçe bir gramer de kaleme almıştır. Gramer kitabının adı *Grammatica Turca*'dır ve 12+730 sayfadır. Eser misyonerler için kaleme alınmış ve Filistin başpiskoposu Luigi Antonelli'ye sunulmuştur. Batıda bazı kaynaklarda eserin müellifi olarak Antonelli geçmektedir. Benzer bir hataya Agop Dilaçar da düşmüştür.¹⁵⁶ Hacimli bu gramer kitabının tam adı *Primi Principi Della Gramatica Turca*'dır. Ülkemizde Musa Duman'ın üzerine detaylı bir çalışma¹⁵⁷ yaptığı eser en az Meninski'nin eseri kadar ilgiyi hak etmektedir. Eser, Roma'da 1794 yılında basılmıştır. Kitabın önsözünde eserin 1790 yılında İstanbul'da tamamlandığı yazmaktadır.¹⁵⁸ Eserde Türk alfabesi ve Türkçenin fonetik özelliklerinden başlanarak, sözcük türleri, kipler, çatılar gibi çeşitli gramer konuları örnek metinlerle sunulmuştur. Eser dört ana bölüm hâlinde düzenlenmiştir. Konuların anlatıldığı bölümlerden sonra hikâyelerin anlatıldığı ve diyalogların verildiği iki ilave bölüm daha bulunmaktadır. Eserin en önemli yanı kullandığı fonetik sistemdir. “Carbognano'nun Grammatica Turca adlı eseri, Türkçe'nin XVIII. yüzyıl gramer yapısını açık ve öğretici bir üslupla ele alan ve uyguladığı çeviri yazı (transkripsiyon) sistemiyle Türkiye Türkçesinin ses düzeninin tarihi gelişmesini, özellikle de ses uyumlarını

¹⁵⁵ Jean Baptiste, H., age., s. 227-232.

¹⁵⁶ Dilaçar, A., agm., s.130.

¹⁵⁷ Duman, M. (1995). Türkiye Türkçesinin tarihi kaynaklarından Carbognano'nun grameri ve imlâ-teleffuz ilişkisi bakımından önemi. *İlmî Araştırmalar*, 1, 95-106, s. 95-106.

¹⁵⁸ Antonelli, L. (1794). *Primi Principi Della Gramatica Turca ad Uso Dei Misionari Apostolici di la Sandinofoli*. Roma, s. 10.

doğru bir şekilde öğrenmemizi sağlayan önemli bir eserdir.”¹⁵⁹ Eserin fonetik yapıyı sunmadaki başarısı bir başka araştırmacı Mehmet Gümüşkılıç tarafından da vurgulanmıştır.¹⁶⁰

XIX. yüzyıl Türkçe gramer çalışmaları açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde hem Batıda hem Doğuda Türkçenin grameri hakkında önemli çalışmalar yapılmıştır. Batıda yapılan çalışmalar, Batıda gramer ve dil bilgisi üzerine yapılan diğer çalışmaların gelişmesi ve çeşitlenmesi ile gerçekleşmiştir. Özellikle yüzyılın ikinci yarısından sonra dil konusundaki gelişmelerle birlikte çeşitli dillerin detaylı gramerleri hazırlanmıştır. Çalışmamızın birinci bölümünde belirttiğimiz dil bilgisi çalışmalarının Avrupa'daki seyri Türkçe gramerlerin ortaya çıkışında ve gelişmesinde oldukça etkilidir. Türkçe gramer çalışmalarının Batıdaki kaderini çizen olgular aslında Avrupa'da çağdaş gramer biliminin ortaya çıkması ve gelişmesini sağlayan olgularla aynıdır. Gerek Latincenin gücünü kaybetmesinin etkisi gerek Rönesans'ın etkisi gerekse Avrupa'da dil okullarının yavaş yavaş kurumsallaşmaya başlaması başlıca saymamız gereken etmenlerdir. Karşılaştırmalı dilbilimin doğuşu ve dil ailelerinin saptanması bütün bu etmenlerin arasından Türkçe gramer çalışmalarını doğrudan etkileyen etmenler olarak sıyrılmaktadırlar. Alman bilgin Wilhelm von Humboldt'un XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden çalışmaları ve dilleri karşılaştırmalı olarak ele alması aynı dil ailesinde oldukları düşünülen diller üzerine detaylı çalışmalar yapılmasına olanak sağlamıştır. Çalışmamızın birinci bölümünde çalışmaları hakkında daha detaylı bilgi verilen Almanya'da İndogermanizm'in kurucusu olan Rasmus Rask; Franz Bopp, bir dönem Bab-ı Ali Tercüme Bürosu'nda çalışmış olan Sir James Redhouse; Jakob Grimm, Johan K. Zeuss, Friederich Diez, Carl Brockelmann, Wilhelm von Humboldt ve Franz Miklosich gibi isimler Avrupa'da ilk kez karşılaştırmalı gramerler hazırlamışlardır. Bu çalışmalar başlarda Hint-Avrupa dil ailesi ile sınırlı kalsa da daha sonra diğer dil ailelerine mensup dillerin de gramerleri yazılmaya başlanmıştır. Özellikle Berthold Derbrück, Antonie Meillet ve Hermann Hirt Hint-Avrupa dil ailesi ile ilgili önemli çalışmalara imza atmışlardır. Türkçenin mensup olduğu Ural-Altay dil ailesi üzerine çalışanların başında ise Gottfried von Leibniz gelmektedir. Samuel Gyarmathi ve Janos Sajnovics ise Fin-Ugor dil ailesi üzerine çalışmışlardır.

XIX. yüzyıl ortalarına kadar bir önceki yüzyılda verilen gramer eserlerine benzer nitelikte eserler yayınlamıştır. Bu dönemde dil aileleri üzerine yapılan ve temelleri XVIII. yüzyılın ortalarında atılan karşılaştırmalı gramer çalışmaları ve dil aileleri üzerine yapılan çalışmalar daha özel çalışmalara doğru kaymıştır. 1839'de Kazanlı Mehmet Ali Kazım Beg

¹⁵⁹ Duman, M., agm., s. 99.

¹⁶⁰ Gümüşkılıç, M., agm., s. 296.

Rusça olarak Türk-Tatar dilinin genel gramerini (*Obşçaya Grammatika Turetsko-Tatarskago Yazıka*) yayınlamıştır. 1848 ve 1851 yılında Otto von Böhtling Yakut Türkçesinin bilimsel gramerini iki cilt hâlinde yayınlamıştır. Bu eser Türk dili gramerciliği için bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir.¹⁶¹ *Über die Sprache Jakuten* isimli eser özellikle Türkçenin Yakut lehçesinin ünlüleri hakkında içerdiği bilgilerle çok önemli bir eser olma özelliğini taşımaktadır. Böhtlingk'in Yakutçada kısa ve uzun ünlüleri göstermesi Ana Türkçede uzun ünlü olup olmadığı hakkında yeni araştırmalar yapılmasını sağlamış ve çalışmaların ufkunu genişletmiştir.¹⁶² Bu eser bugün bile Yakutça ve Çuvaşça ile ilgili çalışmaların tamamında ana kaynaklardan biri olma özelliği taşımaktadır.

Bu sırada James Williams Redhouse, Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye isimli eserini 1842 tamamlayarak İstanbul'da 1853 yılında bastırmıştır. Eseri kendi adını koymadan basan J. W. Redhouse daha sonra aynı eseri genişleterek 1872 yılında tekrar basmıştır. Dilimize de çevrilmiş olan eser¹⁶³, Osmanlı Türkçesindeki Arapça ve Farsça kelimeler için hazırlanmış bir sözlüktür. J. W. Redhouse'in çalışmamızı ilgilendiren eseri ise 1846 yılında yayınladığı *Grammaire Raisonnée de la Langue Ottomane* adlı eseridir. Eser o güne kadar Avrupa'da yayımlanan gramerlerde görülmeyen sesli uyumunu sistematik bir şekilde ortaya koyması açısından önemlidir.¹⁶⁴

Il'ya Nikolaevich Berezin'in 1848 ve 1853 yılları arasında Kazan'da yayınladığı *Türk Dili Diyalektlerinin Sistemleri*¹⁶⁵ isimli iki ciltlik eseri önemli bir eserdir. Eserin ilk cildinin birinci bölümü Türk lehçelerine ayrılmıştır. Kazan Üniversitesi'nde Türkçe öğretmeni olan Berezin aynı zamanda Saint Petesburg Üniversitesi Türkoloji kürsüsünde profesördür. Daha çok Ortadoğu'ya yaptığı geziler ve Asya'da konuşulan Türk dili lehçelerini karşılaştırması sonucu elde ettiği bilgileri paylaştığı eser dışında Türklerin kültürleri ile ilgili kitaplar da yayınlamıştır.¹⁶⁶ Bu çalışmadan kısa bir zaman sonra 1857 yılında Finli Alexander Castren Koybal-Karagas Türkçesinin gramerini yayınlamıştır.

Türk lehçelerini karşılaştırmalı olarak inceleyen şu ana kadar saydığımız eserler arasında özellikle Kazanlı Mehmet Ali Kazım Beg (Batıda bilinen ismi Kazembek'tir) ve Berezin'in çalışmaları ayrı bir yere sahiptir ancak Böhtlingk ve Wilhelm Radloff'un eserleri bu

¹⁶¹ Dilaçar, A., agm., s.130.

¹⁶² Lajos, L. (1942). Türkçe'de uzun vokaller (çev. T. Gökbilgin). *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 7, s. 83.

¹⁶³ Redhouse, James W. (2009). *Müntehabât-ı lugât-ı Osmâniyye* (Haz. R. Toparlı, B. Eyövgö Yılmaz, Y. Yılmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

¹⁶⁴ Findley, C.F. (2007). Sir James William Redhouse, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 34). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 370.

¹⁶⁵ Berezin, N. (1849-1854). *I: Systeme des dialectes Turcs; II: Recherches sur les dialectes Persans*, 2. *Biblioteka vostochnykh İstorikov*. Kazan: Şark tarihçileri Kitaplığı.

¹⁶⁶ Columbia University. (1973). *Encyclopedia Iranica*. IV (2). New York: Columbia University, s. 164.

eserler arasında ayrı bir yere sahiptir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar yapılan çalışmalar büyük ölçüde karşılaştırmalı çalışmalardır. Böhtlingk ve Friederich Wilhelm Radloff'a -Asya'da Vasiliy Vasilyevic Radloff olarak anılmaktadır- ait eserler en kapsamlı ve ayrıntılı eserler olarak diğerlerinden ayrılmaktadırlar. Radloff'un XX. yüzyılın başında yaptığı çalışma karşılaştırmalı çalışmaların en yetkinydi ve bu alanda yeni bir çığır açmıştır. "Hemen hemen bütün Türk lehçelerini kapsayan mukayeseli tarihî araştırmalar, birçok Türk lehçesi ve ağzı ile ilgili materyaller toplayan ve bu materyalleri ses bilgisi, dil bilgisi ve kelime hazinesi üzerine yaptığı özel araştırmalarda genelleştiren V.V. Radloff'un kapsamlı çalışmalarıyla başlamıştır."¹⁶⁷ Alman asıllı olan Friederich Wilhelm Radloff Saint Petersburg Üniversitesi Türkoloji profesörlerindendir. Bugün çadaş Türkolojinin kurucularından sayılan Radloff'un bu sıfatı almasında bu alanda verdiği yaklaşık 150 eserin büyük payı vardır. 1883 yayınladığı karşılaştırmalı gramer kitabı *Vergleichende Grammatik der Nördlichen Türksprachen*'i birkaç cilt olarak düşünmüş ancak yalnızca ilk cildini kaleme alabilmiştir. Leipzig'de basılan eser Kuzey Türkçesi'ne ait ses bilgisi ile ilgilidir. Bu arada *Kutadgu Bilig* ve *Rebabname* (*Kudatku Bilik*, *Facsimile der Uigurischen Handschrift der K. K.Hofbibliothek in Wien* (St. Petersburg 1890); *Das Kudatku Bilik des Jusut Chass-Hadschib aus Biilasagun* (HI, St Petersburg 1891-1900); *Über alttürkische Dialekte: Die Seldschukische Verse im Rebâbnâmeh* (*Melanges Asiatiques* içinde, III. [St. Petersburg 1889]. s. 17-77)) gibi önemli eserlerin tıpkıbasımlarını yayınlayan Radloff aynı zamanda Türk boylarının kültürleri ile ilgili önemli bilgiler içeren, dilimize de çevrilmiş olan Sibiryâ ve Türkistan gezi notlarını *Aus Sibirien*¹⁶⁸ adıyla yayınlamıştır. Bu gezilerde elde ettiği metinleri ayrıca 10 cilt hâlinde 1866-1907 yılları arasında *Proben der Volkslitteratur der Türkisehen Stamme Süd-Sibiriens* adıyla Saint Petersburg'ta yayınlanmıştır. I. Cilt (1866) Kuzey ve Güney Altay ağızları, Şorküi ve Tuva ağızı, II. Cilt (1868) Hakas ağızı, III. Cilt (1870) Kazak ağızları; IV. Cilt (1872) Barbara Batı Sibiryâ ağızları, V. Cilt (1885), Kara Kırgız ağızları, VI. Cilt (1886) Tarancı, Kazan Tatareası ağızları, VII. Cilt (1896): Kırım ağızları, VIII. Cilt (1899) Osmanlı sahası, IX. Cilt (1907) Abakan Tatarları ve Karagas ağızları ve 10. Cilt (1904) Basarabya Gagauzları'nın ağızları ile ilgili metinleri içermektedir. Radloff derlediği metinlerde yer alan kelimeleri içeren bir sözlük de hazırlamıştır.¹⁶⁹ Kuşkusuz bilim insanlarının Türkoloji'yi "Radloff'tan önce" ve "Radloff'tan sonra olarak ikiye ayırmalarının sebebi bu eşsiz çalışmalardır. Naskarov bu konuda "A.M. Kazembek, O.N. Bötling, İ.N. Berezin. N.İ. İlminskiy, V.V. Radloffve V.D. Smirnov'un vb. çalışmalarıyla bilimsel Türkoloji'nin temeli atılmış ve herhangi bir abartıya

¹⁶⁷ Baskakov, N.A. (2009). Türk Lehçelerinin Mukayeseli Tarihi Araştırmalarına Kısa Bir Bakış (çev. U. D. Aşçı). *Tarihin Peşinde*, 2, s.255.

¹⁶⁸ Temir A. (1954-1956). *Sibiryâ'dan I-II*. İstanbul.

¹⁶⁹ Radloff, W. (1893-1911). *Versuch eines wörterbuches der Türk-dialecte I-IV*. St. Petersbrug.

yer vermeksizin 20. Asır, Türkoloji ile alakalı bilgilerin geliştirme yolu ile bütün dünya ilminde kendiliğinden tespit edildiği asır olmuştur.” demektedir.¹⁷⁰ Kazan Türkçesi üzerine yapılan çalışmaları anarken Gabor Balint'ı da unutmamak gerekmektedir. Kendisini 1875 ve 1877 yıllarında Kazan Türkçesi gramerini kaleme almıştır. *Kazanitatâr Nyelvtanulmanyok*¹⁷¹ isimli 3 bölümden oluşan önemli bir gramer kitabıdır. W. Radloff'un çalışmamızın asıl konusu olan *Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türk-Sprachen*¹⁷² isimli eseri ise kendinden önceki çalışmalardan farklı bir karşılaştırmalı gramer kitabıdır. Radloff'un bu çalışmada izlediği yöntem daha sonra gerçekleştirilen karşılaştırmalı dil bilgisi çalışmalarında oldukça etkili olmuştur. Radloff'un Türk grameri açısından asıl önemli de işte bu kapsamlı, detaylı ve sistematik çalışma metodudur.

XX. yüzyılın başlarında bir başka önemli Türkolog Daimarkalı Vilhelm Peter Grönbech tarafından yayınlanan *Forstudier Til Tyrisk Lydhistorie* eser Kopenhag'da 1902'de basılmıştır. Çuvaşçanın fonetik sistemini anlattığı bu eserle Türk dili çalışmalarında Rus Türkolojisi ekolünün ve Saint Petersburg Üniversitesinin çalışmalarının yanında kıta Avrupası'nda da Tohmsen'in önderliğindeki Kopenhag Üniversitesi Türk grameri ile ilgili önemli çalışmalar yapıldığını görmekteyiz. Aynı Şekilde oğlu Kaare Grönbech tarafından *Der Türkische Sprachbau* isimli kitap yine Kopenhag'da basılmıştır. Kıta Avrupası ve Rusya'da yapılan çalışmaların başlıcaları şunlardır: “N. K. Dmitriev, *Stroy Turetskogo Yazıka*, Moskova 1939, *Turetskiy Yazıka*, Moskova 1960, *Stroy Tyurskili, Yazıkov*, Moskova 1962; *Vvedeniye v Izucenie Tyurkskih Yazıkov*, Moskova 1962, 2. bas. 1969; A. Zajaczkowski: *K Voprosu o Strukture Kornya v Tyurkskih, Yazıka*, ("Voprosi Yazıkoznaniya", No. 2, 1961); Moskova'daki Sovyetler Bilimler Akademisinin kolektif yayını olarak *İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatika Tyurkskih Yazıkov*, I, *Fonetika*, 1955; II. *Morfologiya*, 1956; III. *Sintaksis*, 1961; IV. *Leksika*, 1962; ve *Tyurkskie Yazıki "Yazıki Narodov SSSR"*, cilt 2, Moskova 1966; Türkiye'de ve Çin'de konuşulan Türk dil ve lehçeleri bunda yoktur.¹⁷³

Yukarıda andığımız çalışmaların yanı sıra çalışmalarını Türkiye Türkçesi üzerine yoğunlaştırmış olan Fransız filolog Jean Deny'nin 1920 yılında Anadolu Türkçesi üzerine yaptığı çalışma oldukça büyük önem taşımaktadır. *Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanli)*¹⁷⁴ isimli bu çalışma oldukça hacimli 1218 sayfalık bir eserdir. Türkiye Türkçesi'nin bugüne kadar meydana getirilen en zengin ve en etraflı grameri olduğu düşünülen kitap

¹⁷⁰ Baskakov, N.A., agm., s.255.

¹⁷¹ Balint, G. (1875). *Kazanitatâr nyelvtanulmanyok*. Budapeşte: A Magyar Tudományos Akademia.

¹⁷² Radloff, W. (1906). *Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türk-Sprachen. VIII (VII/7)*. Zapiski Imperatorskoy Akademii Nauk.

¹⁷³ Dilaçar, A., agm., s.130.

¹⁷⁴ Deny, J. (1921). *Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmani)*. Paris.

çoğunlukla yazılı metinlerden alınan malzemeye dayanmaktadır.¹⁷⁵ Eser Ali Ulvi Elöve tarafından çeşitli açıklayıcı eklemeler yapılarak Türkçeye çevrilmiştir. Ali Ulvi Elöve eseri çevirirken bazı noktalarda eleştirmekten çekinmemiştir.¹⁷⁶ Bu konuda Jean Deny, Elöve'nin eleştirilerinde kısmen haklı olduğu noktalar olduğunu da belirtmiştir.¹⁷⁷ 1941 yılında Türkçeye çevrildikten sonra dikkatleri üzerine çeken eser geniş kitleler tarafından tanınmış ve Türk gramerciliği açısından bir dönüm noktası olmuştur. Kitapta Türkçenin bir Hint-Avrupa dili olmadığı bu sebeple bu dil ailesindeki dillerden farklı yönleri ile ayrıldığı ve farklı ve kendine özgü bir yöntemle incelenmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.¹⁷⁸ Kitap Türkçe kelime türlerini Arap üçlü sistemine sadık kalarak isim, sıfat ve edat olarak ayrılmıştır.

Türkçe yazılmış diğer eserlere devam etmeden önce Türk gramerciliğini derinden etkilemiş Jean Deny'nin eserlerinden daha uzun söz etmek yararlı olacaktır. Jean Deny irili ufaklı onlarca çalışmasıyla Avrupa'da Türkoloji adına önemli çalışmalara imza atmıştır. Çok sayıdaki değerli bu eserler arasında, iki eser oldukça önemlidir. Bunlardan birincisi 1921 tarihli *Grammaire de la Langue (Dialecte Osmanli)* isimli eser, ikincisi ise 1951 tarihli *Jean Deny, Principes de Grammaire Turque ("Turk" de Turquie)* isimli eserdir. Jean Deny'nin özellikle birinci eseri dilimiz gramerciliğinde oldukça önemli etkilere sahiptir. Zeynep Korkmaz'a göre özellikle Jean Deny'nin birinci eseri ve Tahsin Banguoğlu'nun aşağıda anacağımız eseri özellikle okul gramerleri üzerinde çok etkili olmuşlar ve bu kitapları içerik ve içeriklerin sınıflandırılması konularında etki altında bırakmışlardır.¹⁷⁹ Jean Deny eserini oluştururken Arap gramerciliğinin kelime sınıflandırmada kullandığı üçlü tasnife uymuş ancak eserini Batı gramerciliği esasları çerçevesinde oluşturmuştur.

Bu yöntemi açmak için ikinci kitabın içindekiler bölümünü aktarmak yerinde olacaktır. Zira eserin içindekiler kısmına baktığımızda günümüzde özellikle yükseköğretim aşaması için kaleme alınan çoğu eserde bu yöntemin kitapların ana iskeletini oluşturduğunu göreceğiz. Oytun Şahin tarafından dilimize kazandırılan eserin içindekiler şeması şu şekildedir: **“Önsöz**

Giriş

I- Türk Dilleri

II- Türk Dillerinin Şekil Özellikleri

¹⁷⁵ Tütün, Ö. F. (1994). Jean Deny, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 9). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 119.

¹⁷⁶ Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri Osmanlı Lehçesi* (çev. A. U. Elöve). İstanbul: Maarif Matbaası.

¹⁷⁷ Hatiboğlu (Kılıçoğlu) V. (1955). Profesör Jean Deny'nin konferansı, *Türk Dili*, IV(40), s. 217.

¹⁷⁸ Korkmaz, Z. (2000). Batı dilleri ve Türk dili Grameri üzerindeki etkileri. *TDAY Belleten*, s.50.

¹⁷⁹ Korkmaz, Z., agm., s. CXIV.

III- Alfabe

Birinci Bölüm: Sesler

I-Ünlüler

II- Ünsüzler

A- Ünsüzlerin Özellikleri

1. Dudak Ünsüzleri
2. Diş Ünsüzleri
3. Diş-Damak Ünsüzleri
4. Gırtlak Ünsüzleri

B- Tonlu Ünsüzleri

III- Türkiye Türkçesindeki Ünlü ve Ünsüzler Tablosu

IV- Arapçadan Türkiye Türkçesine Geçmiş Kelimelerin Telaffuzu

İkinci Bölüm: Kelime

Fonetik Unsurları Açısından Türkçe Kelime

I- (Ek almış veya almamış) Kelimede Fonetik

II- Eklerde Fonetik

III- Ek Almış Kelimelerin Fonetik

Türkçede Morfolojik Unsurları Bakımından Kelime

Ek I- Ünlülerle İlgili Çalışmaların Tamamlanması

Ek II- F Sesi ile İlgili Çalışmaların Tamamlanması

Ek III- Kelime Başındaki B ve P Sesleri Konusunda¹⁸⁰

Jean Deny'nin eseri her ne kadar sadece fonetik üzerine yoğunlaşmış olsa da ekleşme konusunu öncelemesi yönüyle de kendisinden sonraki gramerler üzerinde etkili olmuştur. Jean Deny ile birlikte, Hüseyin Cahid'in 1908 tarihli eserine kadar hem biçim hem yöntem hem de içerik yönüyle sadık kalınan Arap gramer geleneği evresinden artık Batı gramerinin etkisinin daha görünür bir şekilde hissedildiği yeni bir evreye geçiş gerçekleşmiştir. Gerek Tanzimat

¹⁸⁰ Deny, J. (1995) *Türk dilinin temel kuralları (Türkiye Türkçesi)* (çev. O. Şahin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

gramerleri gerekse Tanzimat sonrasında II. Meşrutiyetin ilanına kadar geçen süre içerisinde kaleme alınmış yukarıda isimlerini andığımız eserler Türk gramerciliğine yenilikler getirmiş olsalar da Arap gramerinden kopamamışlardır. Jean Deny'nin kapsamlı eseri yazıldıktan yaklaşık yirmi yıl sonra dilimize çevrildiği için eserin etkileri arada kalan 20 boyunca çok yaygın olmamakla birlikte eserin Avrupa'da uyandırdığı yankı ve kazandığı ün konu ile ilgili dilciler tarafından bilinmekteydi. Eserin Ali Ulvi Elöve tarafından dilimize kazandırılması ve Milli Eğitim Bakanlığınca yayınlanması etki alanının genişlemesini sağlamıştır. Jean Deny'nin 1200 sayfalık bu görkemli eseri ile Türkçenin Fransızca kalıplarına uydurularak anlatılması gerçekleşmiştir. Böylece Türkçeyi bir Batı dili çerçevesine sokarak eğitici bir kitap oluşturan Jean Deny aynı zamanda Türk gramerciliği için de yeni bir evrenin başlangıcını vermiştir.¹⁸¹ Türk dilini Batı dilleri kalıplarına sokarak aktarmak bir gelenek hâline gelmiş ve adını aşağıda anacağımız sayılı birkaç eser dışında bu yöntem yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

1995 yılında aktarılan kitap, gerçekte *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)*¹⁸² adıyla 1951 yılında Paris'te yayınlanan Osmanlı Lehçesi'ni detaylı olarak incelendiği; bir önceki kitabın üzerinden uzun zaman geçmesi ve yeni bir kitaba gereksinim duyulduğu düşüncesinin ürünüdür. Jean Deny'nin kitabı önceki kitabın genişletilmiş ve yeniden konularına ayrılmış hâli olarak tasarlanmıştır.¹⁸³ Jean Deny bu durumu kitabının önsözünde şu şekilde belirtmektedir: *Türk Dilinin Grameri (Osmanlı Diyaleği)* adlı çalışmamız 30 yıllık oldu ve mevcudu tükendi. Türkoloji ile ilgilenen veya çalışma yapmak isteyen birçok kimse bizden bu eserin yeniden yayınlanmasını istedi. Biz reddettik. Çünkü o zaman konu üzerindeki fikirlerimizin değişmediğini ve bazı eksiklikleri fark etmediğimizi kabul ederek kendi kendimize haksızlık etmiş olurduk.”¹⁸⁴ Jean Deny bu eserini daha sonra yapılacak morfoloji çalışmaları için kaynaklık etmesi amacı ile yazdığını belirtmiştir. Bu sebeple eserde daha çok ses bilgisine ağırlık verilmiştir.

Türk grameri ile ilgili çalışmalar XVIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık bir yüzyıl boyunca lehçeler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Türkiye Türkçesi ile ilgili çalışmalar daha çok Osmanlı Türkçesi çalışmaları ve sonrasında Cumhuriyetin kurulması ile doğrudan "Türkçe" çalışmaları olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Avrupa'da Rus, Macar, İskandinav ve Fransız ekollerinin yürüttüğü bu

¹⁸¹ Zeynep Korkmaz "Batı Dilleri ve Türk Dili Grameri Üzerindeki Etkileri" isimli makalesinde Jean Deny'nin yarattığı etkiyi şu şekilde özetlemektedir: "1920 yılında Paris'te yayınlanmış olan Jean Deny'nin Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanli) adlı eseri, konuların ele alınış ve işleniş bakımından bir dönüm noktası oluşturur." (agm. 50)

¹⁸² Deny, J. (1951). Principes de grammaire Turque ("Turk" de Turquie). Paris.

¹⁸³ Tütün, Ö. F., agm., s. 120.

¹⁸⁴ Deny, J., age., Ön..

çalışmalar biriken materyalin zenginleşmesi ile yeni bir evreye girmiştir. Cumhuriyetin kurulması ve Dil Encümeninin çalışmalarını başlatması ve yabancı Türkologların davet edilmesi, Türk Türkologlar ile yabancı Türkologlar arasında iletişimin güçlenmesini sağlamıştır. Bütün bu gelişmeler yurtdışında Türk dili ve lehçeleri üzerine kollektif çalışmaların yapılmasını kolaylaştırmıştır. Türk dili ve lehçeleri gramerleri özetler hâlinde çeşitli eserlerde yer almıştır. Bu eserlerin önemlileri şunlardır: “M. Räsänen: *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1949; *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1949; C.F. Voegelin. -M.E. Ellinghausen., *Turkish Structure*¹⁸⁵, Journal of the American Oriental Society, XCIII/1; T. Kowalski: *Proba charakterystyki języków tureckich*, Mysl Karaimska, XXIII, 1946; J. Deny, *Structure de la Langue Turque*, Conferences de l'Institut de Linguistique de l'Universite de Paris, IX, 1950; L. Bazin, *Structure et Tendances Communes des Langues Turques*, Philologiae Turcicae Fundamenta, I.; C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasien*, Leiden, 1954; N.A. Baskakov, *Tyurkskie Yazıki*, Moskova 1960; *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I., Wiesbaden. 1959; *Turkologie*, Handbuch der Orientalistik, I. küme, 5. cilt, I. bölüm, Leiden/Köln., 1963., K.H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples, An Introduction to Turkic Studies* (Wiesbaden, 1968), A.M. Şçerbak, *Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov*, Leningrad, 1970.”¹⁸⁶ Bu eserler arasında Menges'in çalışması oldukça önem arz etmektedir. Eserde Türk dili ve lehçeleri gramerlerini toplu olarak karşılaştırılmıştır. Eser Türk dili çalışmalarının başlıca kaynaklarından biri olmakla beraber Karl Heinrich Menges'in tarihi Türk şiveleri üzerine birçok makalesi yer almaktadır. Yazarın Amerika Birleşik Devletler'inde kaleme aldığı bu eseri önceki çalışmalarının genel bir özeti sayılabilir. Eserin örnekleri üzerine A. M. Şçerbak tarafından yapılan fonetik inceleme 1970 yılında Leningrad'da *Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov* ismiyle yayımlanmıştır. C. Brockelmann'ın *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasien* isimli eseri Eski Türkçe ile ilgili önemli bir eserdir. Eser Hollanda'da basılmış Orta Asya edebi dillerine ait bir Doğu Türkçesi grameridir. Çalışmalarını daha çok Tatarca ve Teremişçe üzerine yoğunlaştıran Finlandiyalı Türkolog Martti Räsänen'in *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen* isimli eseri ise Türk lehçelerinin karşılaştırmalı morfoloji incelemelerinde benzerlikleri temel alan ilk eserdir.¹⁸⁷ Eski Türk Dil ve Lehçeleri ilgili yazılmış olan diğer karşılaştırmalı gramer eserleri ise şunlardır: W. Bang, *Studien zur Vergleichenden Grammatik der Türksprachen*, I ve II, Sitzungsberichte der Berliner

¹⁸⁵ Voegelin, C.F ve Ellinghausen M.E. (1945). Türkçenin yapısı (çev. S. Korkut ve V. Kılıçoğlu). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III(5), 553-564.

¹⁸⁶ Dilaçar, A., agm., s.62.

¹⁸⁷ Durmuş, O. (2007). Martti Räsänen. *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 34). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 229.

Akademie der Wissenschaften, 1916, 1917; *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*, 4 bölüm, Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften, 1917-1921; Kök-Türkçe ve Uygur Türkçesi için: A.v. Gabain: *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, 2. bas. Wiesbaden, 1950; Çağatay Türkçesi için: A.M. Şçerbak, *Grammatika Starouzbekskogo Yazıka*, Moskova-Leningrad 1962; J. Eckmann, *Chagatay Manual*, Bloomington- Den-Haag, 1966.

Çağatay dönemi Türkçesi ya da Çağatay Türkçesi üzerine çalışmış olan bir diğer önemli bilim insanı da Macar dilci Ignacz Kunos'tur. 1905 yılında Ignacz Kunos tarafından bir Oszman-török Şeyh Süleyman Efendi'nin Çağatay Türkçesi-Osmanlı Türkçesi lügatini de Almancaya çevirmiş olan Kunos öncü Türkologlardandır. Türk halk kültürüne ait sayısız derlemeye imza atan Kunos ömrünün tamamını Türkolojiye adamıştır ve çağdaş Türkolojiyi derinden etkilemiştir. Türk halk edebiyatının sözlü ürünlerinin derlenmesinde büyük emek harcayan Kunos Anadolu'da 5 yıl boyunca derleme yapmış ve bunları düzenli olarak Macar İlimler Akademisi'ne göndermiştir. Çalışmaları daha çok halk edebiyatı ürünlerine dönük olsa da sözlük ve gramer çalışmaları da yapmıştır. Yukarıda saydığımız yazarlar arasında hacmi 2000 sayfadan fazla olan çalışmalarıyla Altayistik kolunun önemli temsilcilerinden ve Uyguroloji olan Willy Kaup-Bang'ın *Studien zur Vergleichenden Grammatik der Türk Sprachen* isimli iki ciltlik eserini kaleme almadan önce Almanya'da mukayeseli Türk dili araştırmalarını hâli hazırda bizzat başlatmış bir Türkologtur. Eserde Göktürkçe ve Uygurcanın gramer özelliklerini detaylı bir şekilde anlatmıştı. Onun çalışmalarını devam ettiren Annemarie von Gabain ünlü eseri *Alttürkische Grammatik*'te Bang'ın bu eserinden alıntılar yapmıştır. Annemarie von Gabain'in eseri *Eski Türkçenin Grameri*¹⁸⁸ adıyla Türkçe olarak da yayınlanmıştır. Dilimizin Eski Türkçe olarak adlandırılan evresine ait bu iki eserden ikincisi olan *Alttürkische Grammatik* Eski Türk gramerinin en önemli kaynak kitaplarından biridir. Kitapta, son olarak 1974 baskısında, kitabın basıldığı yıla kadar yapılmış Eski Türkçe grameri çalışmaları bir araya getirilmiştir. Macar Türkolog Janos Eckmann'a ait *Chagatay Manual* isimli eser ise Türkçenin Orta Türkçe olarak adlandırılan döneminin Çağataycası ile ilgili bir eserdir. 1966 tarihli eser Çağatayca ya da Çağatay Türkçesi grameri ve modern Orta Asya Türk dilleri üzerine önemli bir kaynak kitaptır. Kitap; Çağatay dili, grameri, kaynaklar, ses olayları, kelime yapısı, cümle yapısı ve indeks bölümlerinden oluşmaktadır.

Türk gramerciliği ile ilgili Avrupa'da gerçekleştirilen çalışmaların sayısı XXI. yüzyılın son çeyreğinde yüzleri bulacak derecede artmıştır. Günümüzde kaleme alınan eserlerin çoğu Türk dil bilgisini bütünüyle ele almaktan çok, yalnız bir kolu üzerine

¹⁸⁸ Gabain, A. (2000). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

yoğunlaşmaktadır. Çalışmamızda şu ana kadar aktardığımız eserler alanlarında en önemli ve en çok iz bırakan eserler olmakla birlikte günümüzde dünyanın çoğu ülkesinde Üniversite programlarında bulunan Türk Filolojisi bölümlerinde okutulmak üzere onlarca farklı dilde eserler yazılmaktadır. Ancak bu eserlerin beslendikleri kaynak yukarıda bahsettiğimiz eserlerdir.

2.2. Türklerde Gramer Yazıcılığı

2.2.1. 11. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Kadar Türklerde Gramer Yazıcılığı

Dünyada gramerin gelişimi ve Avrupa'da Türk dili üzerine yapılan gramer çalışmaları hakkında bilgi verdikten sonra Osmanlı sahasına geçmeden önce Türkistan'da kaleme alınmış ve tarihi açıdan oldukça önemli olan iki eserden söz etmemiz gerekmektedir. Bunlardan birincisi Kaşgarlı Mahmud'a ait *Divânü Lügat-İt-Türk* isimli eserdir ki bu eser yalnızca Türk gramerciliği açısından değil dünya gramerciliği açısından da oldukça önemli bir eserdir. Kitabın yazılış tarihi ile ilgili farklı görüşler olsa da¹⁸⁹, Kaşgarlı Mahmud tarafından 1072 yılında yazılmaya başlanan eser 1074 yılında Bağdat'ta tamamlanarak Halife Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Ebü'l-Kâsım Abdullah'a takdim edilmiştir. Türk dilinin temel kaynaklarından biri olan eser İslam dini ile birlikte yoğun bir ilişki ağı kurulan Araplara Türk dilini tanıtmak amacıyla yazılmıştır. Eğer Arapçayı diğer Müslüman milletlerin kullandığı uluslararası dil olarak kabul edersek, eserin Türkçe bilmeyenlere Türkçeyi öğretmek amacıyla yazıldığını söyleyebiliriz. Burada Kaşgarlı Mahmud'un aynı zamanda Türkçenin en az dönemin gözde dili olan Arapça kadar zengin olduğunu kanıtlama amacında olduğunu eserden anlamaktayız. “Kâşgarlı'nın oldukça ustaca uyguladığı motivasyon ve ikna yöntemleri kolaylıkla fark edilmez. Ancak, farklı ve dikkatli bir gözle bakıldığında, metinler arası ilişkilerde kullanılan yöntemlerle incelendiğinde anlaşılabilir. Burada Kâşgarlı'nın amacını hedef kitle üzerinde gerçekleştirebilmek için belli başlı propaganda araçlarına da başvurduğu görülmektedir.”¹⁹⁰

Eser yaklaşık 8000 Türkçe kelime içeren ansiklopedik manzum bir sözlük ve aynı zamanda bir edebiyat antolojisi olma özelliklerini taşır. Kitapta XIV. yüzyıla ait kişi, yer ve boy adları, halk şiirleri, deyimler ve atasözleri gibi tarihi, coğrafi ve folklorik bilgilerin yanı

¹⁸⁹ I. Mustafa S. Kaçalin (1994) eserin I. Cemâziyelevvel 464'te (25 Ocak 1072) yazmaya başladığını ve birkaç defa gözden geçirip yeni ilaveler yaptıktan sonra 12 Cemâziyelâhir 466'da (12 Şubat 1074) tamamladığını aktarmaktadır. (s. 448.)

II. Kaşgarlı Mahmud'un kendisi kitabının son sözünde eserin tamamlanış tarihini 25 Ocak 1074 olarak vermektedir. (Bozkurt (2012, s.771)

III. Kilisli Rifat Bilge de Fuat Bozkurt ile aynı görüşte olarak eserin bitirildiği tarihi 1074 olarak kabul etmektedir. (Türkiyat Mecmuası, VI (1939), s. 359); aynı şekilde Şükrü Haluk Akalın (2008) da bu tarihi anmaktadır. (s. 9)

IV. Zeki Velidi Togan eserin bitiriliş tarihini 1077 olarak kabul etmektedir (Atsız Mecmua, II/16 (1932) s. 77-78); aynı şekilde Ahmet Caferoğlu (Türk Dili Tarihi, II, s. 20) ve Ahmet Bican Ercilasun da 1077 olarak kabul edenlerdendir (Büyük Türk Klasikleri, I, s. 118).

Çiftçi M. ve Yıldırım T. (2012) Kâşgarlı Mahmud'un kullandığı temel propaganda teknikleri. *TÜBAR*, XXXII (34), s. 34.

sıra dönemin tıp bilimi ile ilgili bilgiler dahi yer almaktadır. Eserin taşıdığı bu özelliklerin yanı sıra içerdiği kısa gramer açıklamaları, sözcüklerin kullanımındaki lehçe farklılıklarının belirtilmesi ve sözcüklerle fonetik yapıları ile ilgili aktardığı bilgiler sebebiyle kısmen gramer kitabı olarak da değerlendirilebilir. Bizi özellikle ilgilendiren kısmı çalışmamızın başlıca konusu olan Türkiye Türkçesinin türediği Oğuzca veya Oğuz Türkçesinin eserin öncelikli iki lehçesinden birini oluşturmasıdır. Bir diğer ise Karahanlı sahasının ve Kaşgarlı Mahmud'un lehçesi olan Hakaniye lehçesidir ki bu lehçe kitaba hâkim olan lehçedir. Kitabın elimizde bulunan tek nüshası Ali Emiri tarafından 1914 yılında İstanbul'da tesadüfen bulunan nüshasıdır. Büyük boy bu nüsha Muhammed b. Ebü Bekir b. Ebü'l-Feth es-Savi isimli bir müstensihne ait olmakla birlikte 319 varaktır ve 1 Temmuz 1266 tarihlidir.¹⁹¹ Kitap nüshası bulunduktan sonra birçok çalışmanın konusu olmuş, birçok dile çevrilmiştir.¹⁹²

Divânü Lügat-it-Türk'ün Türk tarihi, Türk coğrafyası gibi konumuzun dışında kalan birçok alan için önemli bilgiler içerdiği kuşkusuzdur. Eserde Türkçe sözcüklerin daha iyi anlaşılması için deyimler, atasözleri ve yer yer de halk şiirlerinden örnekler verilmiştir. Dağınık hâlde bulunan yaklaşık 250 atasözü üzerine de birçok çalışma yapılmıştır.¹⁹³ Eserde bulunan ve toplam 764 mısraya ulaşan halk şiirleri de yine birçok çalışmaya konu olmuştur.¹⁹⁴ Eser Balasagun kentini merkez alan ilk Türk dünyası haritasının yanı sıra dağınık ve düzensiz bir biçimde birçok farklı konu hakkında bilgi içermektedir. Bu konuların bu kadar çok ve çeşitli olması, eserin seslendiği kitleye sadece Türkçeyi değil her yönüyle Türk toplumunu ve Türk kültürünü tanıtmayı eserin birinci maksadı sayan Kaşgarlı Mahmud'un uzun gezi ve gözlemlerinin sonucudur. Çalışmamızı ilgilendiren eserin gramer özelliği de yine eserin çok sesli bu yönüyle ilgilidir. Özellikle Oğuzca kelimeler ve lehçeler arası fonetik değişimler ve

¹⁹¹ Kaçalın, M. S., agm., s. 449.

¹⁹² Doğrudan *Divânü Lügati't Türk*'ün çevirisini ya da indeksini içeren başlıca çalışmalar kronolojik olarak şu şekildedir:

I. Kilisli Rifat Bilge. (1915-1917) *Divânü lügati't Türk, I-III*. İstanbul.

II. Dilçin, D. (1957). *Arap alfabesine göre Divânü Lügati't-Türk dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

III. Muttalibov, S. (1960-1967). *Mahmud Kaşgariy: Türkiy Sözlör Devani, I-IV*. Taşkent.

IV. Çiçekli, A. (1970). *Divan ü Lügati't-Türk*, İstanbul: May Yayınları.

V. Caferoğlu, A. (1972). *Divânü Lügati't-Türk dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VI. Muttalibov, S. (1981). *Türki tiller divan*. Urumçi.

VII. Dankoff, R. K. J. (1982-1985). *Compendium of The Turkic Dialect (Divanu Lügat-it-Türk). I-III*. Duxbury: Harvard Üniversitesi Basım Evi.

VIII. Atalay, B. (1985). *Divânü Lügati't Türk tercümesi. I-III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

IX. Atalay, B. (1986). *Divânü Lügati't Türk dizini "Endeks" (IV)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

X. Kurt, Ş. (2008). *Kitâbu Dîvân-ı Lügâti't-Türk*. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

XI. Akalın, Ş. H. (2008). *Bin yıl önce bin yıl sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lügati't-Türk*. Ankara: T.D.K Yayınları.

XII. ƏskƏri, R. (2006-2008). *Mahmud Kaşğari ve onun Divanü Ligat-it-Türk isimli ƏsƏri. I-V*. Bakü: MBM MƏtbƏƏsi.

XII. Bozkurt, F. (2012). *Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lügat-it-Türk*. Konya: Eğitim Yayınevi.

¹⁹³ I. Brockelmann, C. (1920). *Alttürkestanische volksweisheit*. Berlin: Ostasiatische Zeitschrift.

II. Necib Asım. (1920). Eski savlar. İstanbul: DEFM.

III. Galanti, A. (1921). Eski savların eskiliği. İstanbul. DEFM, 11/6.

IV. Ferit Birtok, F. (1944). *Dîvânü Lügati't-Türk'ten Derlemeler 1: En Eski Türk Savları*, Ankara 1944

¹⁹⁴ I. Brockelmann, C. (1928). *Mitteltürkischer Wortschatz*. Budapest-Leipzig.

II. Elöve, A. U. (1936). *Divanü Lügati't- Türk'teki halk şiirleri*. Bursa.

III. Stebleva, I. V. (1971). *Razuitie Tyurkskih poetičeskih form u XI veke*. Moskova.

sözcüklerin sadece sessel değil aynı zamanda yapısal özelliklerinin de kısa notlar hâlinde aktarılması eseri bulunmaz bir hazine hâline getirmiştir. Bu notların kelime açıklamalarının içinde dağınık bir hâlde bulunması ve eserde kelimelerin de aynı zamanda herhangi bir tema çerçevesinde işlenmemiş olması aktardığımız onlarca çalışmanın temel noktası olmuştur. Bu çalışmaların çoğu eserde dağınık olarak yer alan bu bilgileri derlemeye yönelik olmuştur.

Çalışmamızın ilk bölümünde dünyada gramer çalışmalarının seyrini aktarırken kendisi ve çalışmaları hakkında detaylı bilgi aktardığımız Arap dil bilginleri Ebu Hayyan ünlü eseri *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrak* isimli eserinde *Divânü Lügat-İt-Türk*'den bahsetmektedir. Bununla birlikte İbn Muhammed, Bedreddin el Aynî ve Sabahaddin Ahmed'in de bu kitaptan bahsetmeleri eserin bir anlamda amacına ulaştığını ve eserin Arap dilcilerin dikkatini çektiğini göstermektedir. Aynı şekilde Kaşgarlı Mahmud'un da Halil bin Ahmed'den bahsetmesi ve kitabını onun ünlü kitabı *Kitabü'l-Ayn*'a göre düzenlediğini söylemesi¹⁹⁵ bu dönemde Kaşgarlı Mahmud'un da Arap dil okullarından haberdar olduğunu göstermektedir. Kitabın gramer noktalarına değinmeden önce biçimsel özelliklerini sıralamak gerekirse elimizde bulunan nüshanın hacimli bir kitap olduğunu söyleyebiliriz. Kitapta bulunan söz varlığı aynı çağda Avrupa'da yazılan birçok gramer kitabının söz varlığından fazladır. Kitabında kullanmayı uygun gördüğü sözcükleri seçerken özenli davranan Kaşgarlı Mahmud kullanımda olmayan sözcükleri almayı yeğlemiştir. Bu durum kitabın yazılış amacı ile doğrudan bağlantılıdır. Zira Araplara Türkçeyi öğretme amacı taşıyan kitapta daha çok Türkçenin günlük kullanımı dolayısıyla yaşayan sözcüklere yer verilmiştir. Türkçeyi yabancı bir dil olarak öğretmeyi amaçlayan ve *Divânü Lügat-it-Türk*'den yaklaşık 500 yıl sonra Avrupa'da kaleme alınan kitapları incelediğimizde bu kitapların daha çok misyonerler ve tüccarlara yönelik kitaplar olduğunu söylemiştik. Bu kitapların yazılışlarının temel amaçları her ne kadar *Divânü Lügat-it-Türk* ile uyuşsa da hiçbirisi barındırdıkları söz varlığı açısından bu denli zengin değildirler. Avrupa'da yazılan kitaplar uzun gezilerin sonucunda yazılmışlardır ancak Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lügat-it-Türk*'ün barındırdığı lehçe çeşitliliğini barındırmamaktadırlar.

Kaşgarlı Mahmud yaşadığı dönemde kullanımdan düşen eski sözcükleri almamayı yeğlemekle beraber eserine aldığı sözcüklerin kullanımda olup olmadığını ayrıca ürettiği tablolardan bir kesit Tablo 1'de gösterilmiştir.

¹⁹⁵ Bozkurt, F., age., s.20.

Tablo 2.1 Divânü Lügat-it-Türk'te Bulunan Kelime Çizelgesinden Bir Kesit.¹⁹⁶

-raq azuq aquz qozı qīz zıqı zıyıq	(fazlalık bildiren ek) Azık Akuz Kuzu Kız Zıkı Zık	Kullanılan Kullanılan Bırakılan Kullanılan Kullanılan Kullanılan Bırakılan
--	--	--

Bu yöntem daha önce çalışmamızın birinci bölümünde anlattığımız Halil bin Ahmed tarafından *Kitabu'l-Ayn*'da uygulanmıştır. Kaşgarlı kitabında bu durumu "Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye Halil'in Kitabü'l-ayn'ında yaptığı gibi, kullanılmakta olan kelimelerle bırakılmış bulunan kelimeleri bu kitapta birlikte yazmak ara sıra yüreğime doğar dururdu."¹⁹⁷ diyerek belirtmiştir. Kaşgarlının bu yöntemi seçmesinin sebebi olarak, Halil bin Ahmed'in kitabının o dönemde muteber bir kitap olması ve Arapların bu yöneme alışık olmaları gösterilebilir.

Kaşgarlı Mahmud kitabını kaleme alırken her boydan örnek kelime almaya özen göstermiştir. Kelime seçiminde sözcük köklerini aldığını ancak türevleri almadığını, bunun sebebinin ise türevlerin "dallanıp budaklanacağını" dolayısıyla kitabın sadeliğinden ve amacından uzaklaşacağını düşünmüştür.

Divânü Lügat-it-Türk'ün gramer açısından bir başka önemli yönü verdiği fonetik bilgilerdir. Avrupa'da yazılmış Türkçe gramer kitaplarının öncülerinden biri sayılan Megiser'in ünlü eseri *Institutionum Linguae Turcicae Libri Quatuor*'da dahi Türkçenin fonetiği tutarlı olarak verilememiş, Latin harflerine dönüştürülen metinlerde seslerin karşılıkları tutarlı bir biçimde aktarılamamıştır. Özellikle ünlülerin gösteriminde yapılan hatalar XIX. yüzyıla kadar yazılan Türkçe gramer kitaplarında da var olmaya devam etmişken *Divânü Lügat-it-Türk*'te Türkçe fonetiğinin daha keskin olarak verilmiş olması onu bir başka açıdan daha önemli kılmaktadır. Bu durumun gerçekleşmesinde, eserin yazarının gerek Türkçe ve Arapçaya hâkim bir bilim insanı olması oldukça etkilidir. Kaşgarlı eserinin giriş

¹⁹⁶ Bozkurt, F., age., s.20-21.

¹⁹⁷ Bozkurt, F., age., s. 22.

bölümünde Türkçede bulunan ancak Arapçada bulunmayan sesleri ve Arapçada bulunan ancak Türkçede bulunmayan sesleri belirtmiştir.

Divânü Lügat-it-Türk'te Türkçenin fonetiği sadece seslerin betimlenmesi ile sınırlı kalmamış aynı zamanda temel ses olayları ve söyleyiş farklılıkları da belirtilmiştir. Bu aşamada vurgu konusuna da değinen Kaşgarlı bu konuları yeri geldiğinde hatırlatarak örneklerle pekiştirmiştir.

Eserin biçimsel özellikleri onun daha çok dil öğretmeye dönük sözlük olduğunu gösteriyor. Bunun yanı sıra alışlagelmiş sözlüklerden farklı olarak eserde verilen geniş ve detaylı açıklamalar ona aynı zamanda bir ansiklopedi kimliği kazandırmaktadır. Eser iki ana bölümden meydana gelmektedir. Eserin birinci bölümü dibace olarak adlandırabileceğimiz bir giriş bölümüdür. Bu bölümde Tanrı'ya ve Hz. Muhammed'e yapılan övgülerden hemen sonra alışılmışın dışında Türkler ve Türklüğün övgüsü yer almaktadır ve Türkçe öğrenmenin gerekliliği hadislere dayandırılarak anlatılmıştır.¹⁹⁸ Daha sonra kitabın sistematigi hakkında bilgi veren Kaşgarlı; Türklerin yaşadığı yerler, dil ve ağız farklılıkları hakkında kısa bilgi verdikten sonra yirmi yedi sayfalık giriş bölümünü sona erdirmektedir. Giriş bölümünden hemen sonra sözcük türlerinden bahseden Kaşgarlı Mahmud kökler ve kökler üzerine gelen ekleri listeleyerek aktardığı konuları anlatmaya çalışmıştır. Eylemler ve eylem ekleri üzerine kısa birkaç gramer bilgisi aktaran Kaşgarlı eserinin yazı sisteminden bahsettikten sonra eserine almadığı sıfat ve fiiller anlatmıştır. Türk boyları ve lehçeleri üzerine bilgiler veren Kaşgarlı daha sonrasında eserinin asıl bölümüne olan sözlük bölümüne geçmiştir. *Divânü Lügat-it-Türk*'ü değerli kılan en önemli özelliklerinden biri de Türk boyları ve lehçeleri hakkında verdiği bu yaşamsal bilgilerdir. Özellikle lehçe ayrılıkları üzerine aktardığı Lehçeler arası ses değişimleri gibi bilgiler dünya gramerinde karşılaştırmalı dil bilgisinin öncü güzel örneklerindendir.

Başlangıçtan sonraki bölüm sözlük bölümüdür. Yirmi sekizinci sayfada başlayan bu bölüm fiiller ve isimler olarak bölümlenmiştir. Sözlük bölümünde sözcükler harf sayıları ve niteliklerine göre sıralanmışlardır. Sözcüklerin karşılıkları Arapça olarak verilmiş aynı zamanda ek açıklamalar da Arapça verilmiştir.

Bütün bu niteliklerine rağmen *Divânü Lügat-it-Türk*'ü bağımsız bir gramer kitabı olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır. Eserde bulunan gramer notları eserin sözlük maddelerinin daha iyi anlaşılması için yapılmış pekiştirmelerdir. Dolayısıyla Kaşgarlı

¹⁹⁸ Akalın, Ş. H., age., s.51.

Mahmud eserini doğrudan bir Türkçe grameri olarak hazırlamamıştır. Buna rağmen eserde her sözcüğün daha iyi anlaşılması amacıyla bazen bağımsız bir cümle, bazen bir atasözü ya da bir şiirle örneklendirilmesi dönemin Türkçesi hakkında yaşamsal bilgiler vermektedir. Sahip olduğu bu özellikler ile eser Göktürk, Uygur ve Karahanlı dönemi dil araştırmalarının en temel eseri durumundadır.¹⁹⁹ Bu durumun gerçekleşmesinin en önemli sebebi Kaşgarlı Mahmud'a ait, aslında varlığından haberdar olduğumuz ancak aslına ulaşamadığımız, önemli bir eserin daha olmasıdır. Kaşgarlı Mahmud'a ait kitabın varlığı kendisi tarafından *Divânü Lügat-it-Türk*'te belirtilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'a ait bu gramer kitabının ismi *Kitabu Cevâhirü'n-Nahf fi Lügat'it Türk'tür*.²⁰⁰ Adından üzere Arapça nahv ekolününden olduğu anlaşılabilecek kitapta muhtemelen çok daha kapsamlı gramer bilgileri yer almaktadır. Bu kitap yitik olduğundan ne yazık ki ortaya çıkıncaya dek üzerinde yapılabilecek yorumlar bu kadardır.

Divânü Lügat-İt-Türk'ün yazıldığı tarihe çok yakın bir tarihte kaleme alınmış bir başka Türkçe sözlük de Zemahşerî'ye ait *Mukaddimet'ül-Edeb* isimli çok dilli sözlüktür. 1156 tarihinde²⁰¹ Fars asıllı Ebü'l Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî tarafından yazılmış olan eser *Divânü Lügat-İt-Türk* gibi dil öğretimine yönelik bir eserdir. Arapça öğrenmek isteyen Harzemşah hükümdarı Atsız b. Muhammed için yazılmış olan eser Arapça kısa cümleler ve kelimelerden oluşan bir sözlüktür. Eserin dünya kütüphanelerinde çok fazla nüshası olmasına rağmen Zemahşerî'nin kendisi tarafından yazılmış olan nüshası bulunamamaktadır.²⁰² Bununla birlikte eserin nüshaları arasında satır altı çevirilerin dilleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu sebeple bazıları eserin en eski nüshalarının satır altı tercümelerinin Türkçe veya Farsça olması sebebiyle eseri Farsça-Arapça sözlük olarak kabul etmektedir.²⁰³ Nuri Yüce tarafından eserin çeşitli nüshaları üzerinde çalışmalar yapılarak günümüz Türkçesinde yayınlanan eserin en eski nüshalarında bulunan Türkçe satır altı tercümeler eserin Arapça-Türkçe bir sözlük olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Dahası eserin sunulduğu kişi olan Atsız b. Muhammed'in anadilinin Türkçe olması bu ihtimali daha da kuvvetlendirmektedir. Nuri Yüce Şuster Nüshası'nı temel alarak Türkiye Türkçesine yaptığı çeviride, bu nüshayı seçmesinin sebeplerini; Şuster Nüshası'nın Orta Türkçenin özelliklerini iyi yansıtması, Farsça çevirinin de anlamı daha iyi kestirebilmesi ve Arapça bazı

¹⁹⁹ Ercilasun, A.B. (2002). İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat, *Türkler ansiklopedisi* (C. 5). İstanbul: Yeni Küre Yayınları, s. 1485.

²⁰⁰ Bozkurt, F., age., s. 6.

²⁰¹ Muhtar, C. (1986). İslamda sözlük çalışmaları II. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, s. 348.

²⁰² İlmamedov, R. (2011). Zemahşerî'nin Mukaddimet'ül-Edeb'inde Kur'an'la ilgili terimler, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 194.

²⁰³ J. G. Wetzstein ve Brockelmann kitabı Arapça-Farsça sözlük olarak kabul ederken Zeki Velidi Togan Türkçeyi dikkate almaktadır. (Yüce, 2000, s. 120.)

kelimelerin Türkçe karşılıklarının diğer nüshalarda boş bırakılmasına rağmen bu nüshada mutlak suretle gösterilmesi olduğunu belirtmektedir.²⁰⁴

Eser içerik olarak gramer kaidelerini Divânü Lügat-İt-Türk'te olduğu gibi kısa notlar hâlinde vermektedir. Eser beş ana bölüme ayrılmaktadır. Bu bölümler sırası ile isimler, fiiller, harfler, isim çekimi ve fiil çekimidir. İsimler bölümü tematik olarak gruplandırılmış isimlerin tekil ve çoğul durumları ile bunların satır altı tercümelerini içermektedir. Konularına göre ayrılan isimler şu başlıklarda verilmiştir: zaman kavramları; gökyüzü, yeryüzü, madenler, yollar ve yolculuklar; su ve sulara yaşayan varlıklar; bitkiler, çiçekler, tarım, meyve ve sebzeler, yerleşim birimleri, canlı varlıklar ve çeşitli soyut kavramlar, dini terimler, zanaatlar, meslekler ve bunlarla ilgili aletler, eczane ve bakkaliye nesneleri, yemekler, giyim kuşam, sayılar, at ve silahlar, evcil ve yabani hayvanlar, kuşlar, renk isimleri. Zamirler, zarflar, ünlemler ve diğer bazı gramer unsurları da bu bölümde incelenmiştir.²⁰⁵ Hacim olarak daha fazla olan fiiller bölümü ise Arapça kalıplarına göre ayrılmış fiilleri ve bu fiillerin bazılarının geniş zamana göre çekimlerini içermektedir. Son iki bölümde ise isim ve fiil çekimleri yer almaktadır. Bu fiil çekimlerinin Arapça metinleri sabit olmakla birlikte her bir nüshanın satır altı tercümeleri birbirinden farklıdır. Farsça, Kıpçakça, Harezmi Türkçesi, Çağatayca, Altınordu, Hârizmce ve Moğolca satır altı tercümeler mevcuttur. Çoğunlukla bu satır altı çeviriler Farsça sabit olmak üzere üçüncü dil değişmektedir. Bu sebeple Zemahşerî'nin yalnız Türklere değil İranlılara da Arapça öğretme amacıyla olduğu düşünülmektedir.²⁰⁶

Kitabın ilk Türkçe çevirisi ile birlikte birçok farklı nüshasının tıpkıbasımları yayınlanmıştır.²⁰⁷ Kitabı tamamen bir gramer kitabı olarak tanımlamak doğru değildir. Bunun yanı sıra eserin Arapça gramerini incelemesi onu Türkçe bir gramer olarak tanımlamamamızı engellemektedir. Eserin tarihsel önemi daha çok Harezmi Türkçesinin söz varlığını içermesinden kaynaklanmaktadır. Türkçenin değişik şivelerine ait deyim, terim ve kültürel

²⁰⁴ Zemahşerî. (1993). *Mukaddimet'ül-edeb* (Haz. N. Yüce). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 10.

²⁰⁵ Yüce, N., age., s. 119.

²⁰⁶ Sönmez, S. (2009). Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in didaktik değeri. Erzurum: *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, s. 157.

²⁰⁷ Doğrudan Mukaddimetü'l-Edeb'in çevirisini ya da indeksini içeren başlıca çalışmalar kronolojik olarak şu şekildedir:

I. J.G. Wetstein, J. G. (1844-1850). *Samachscharii lexicon Arabicum Persicum*. I-XI. Leipzig.

II. Güzelhisarlı İshak Hoca. (1313). *Aksâ'l-ereb fi terceme-i Mukkadimeti'l-Edeb*. İstanbul: Dâru't-tibâti'l-Âmire.

III. Titret, A. (1938-1939). *Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al-adab, I-III*. Moskova-Leningrad.

IV. Togan, Z. V. (1951). *Harezmi tercümeli Muqaddimat al-adab*. İstanbul.

V. Benzing, J. (1968). *Das chwaremische sprachmaterial einer handschrift der Muqaddimatü al-adab von Zamaxsarî*. Wiesbaden.

VI. Benzing, J. (1983). *Chwaremischer wortindex. Mit einer Einleitung von H. Humbach*. Wiesbaden: Herausgegeben von Zamaxsarî Taraf.

VII. İmâm, M. K. (1963-1965). *Pişrev-i Edeb yâ Mukaddimetü'l-Edeb. I-III*. Tahran.

VIII. Yüce, N. (1988, 1993). *Mukaddimetü'l-edeb* [Zemahşerî, Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuhter Nüshası, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

kelimeleri içermesi onu oldukça önemli kılmaktadır. Kitap; özellikle Kıpçak ve Harezmi Türkçesinin en önemli kaynak eserlerinden biridir. *Zira Divânü Lügat-İt-Türk'ten* sonra en zengin kelime hazînesine sahip kitap *Mukaddimet'ül-Edeb'tir*.

Düvanü Lügat-it-Türk ve Mukaddimet'ül-Edeb'ten sonra yazılan Türkçe gramerleri incelediğimizde Mısır ve Suriye dolaylarında hâlihazırda Arap gramer okullarının da etkisi ve Kelâm ilminin ilerlemesi ile Arap gramerlerin yanı sıra Mısır-Suriye Kıpçak Türkçesi üzerine de çeşitli eserlerin yazıldığını görüyoruz. Kıpçak Türkçesi ile ilgili bu sahada yazılan kitapların çoğu lügat özelliğindedirler. Bu eserler her ne kadar sözlük biçiminde olsalar da hemen hepsinde gramere değinilmiştir.²⁰⁸ Mısır Suriye Kıpçakçası olarak da adlandırılan bu lehçe üzerine yazılmış eserlerin en eskisi yazarı bilinmeyen bir eser olan *Tercüman-ı Türki ve Arabi* isimli kitaptır. 1245 tarihli kitabın yazarı bilinmemekle birlikte İsimleri, filleri, edatları, isim ve fiil çekimlerini ayrı ayrı göstermiştir.²⁰⁹ Eser üzerine en detaylı Çalışmayı Hollandalı Şarkiyatçı Martinus Theodorus Houtsma gerçekleştirmiştir.²¹⁰

Kıpçak sahasında kaleme alınmış eserler içerisinde sıyrılan en önemli eser *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk'tir*. 1312 tarihinde tamamlanan eserin yazarı Arap dilci Ebu Hayyan'dır. Çalışmamızın birinci bölümünde adını andığımız Ebu Hayyan sadece Arap gramerciliğinde değil yaptığı bu çalışma ile Türk gramerciliğinde de önemli bir yer edinmiştir. Ebu Hayyan eserini Kahire'de tamamlamıştır. Arapçanın nahiv ekolünün önemli temsilcisi olan Ebu Hayyan yazdığı Türkçe gramerde de Türkçe gramerini Arap gramerciliğinin kuralları üzerine kurmuştur. Bu dönem Arap gramer kitaplarında rastladığımız ve grameri sarf, nahiv ve tasrif olarak ele alan düzen bu kitapta da kendini korumaktadır. Kitap yukarıda andığımız düzen üzerinde üç ana bölümden meydana gelmektedir. Eserin elimizde üç nüshası bulunmaktadır. Bu üç nüshanın ikisi Bayezid Umumî Kütüphanesi ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde biri ise Kahire Dârü'l-Kütüb Kütüphanesinde yer almaktadır. Ülkemizde üzerine birçok kez çalışılmış²¹¹ olan eser ile ilgili ilk çalışma Selanikli Mustafa Efendi tarafından 1895 yılında yayınlanmıştır. Eser özellikle Kıpçak Türkçesi araştırmalarının en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* bu sahada yazılmış diğer kitaplar gibi sözlük olarak nitelenebilecek bir kitap olmakla birlikte gramer açısından daha fazla bilgi barındırması özelliği ile ön plana çıkmaktadır. Bu durumun en büyük sebebi Kaşgarlı

²⁰⁸ Dilaçar, A., agm., s. 125.

²⁰⁹ Dilaçar, A., agm., s. 125.

²¹⁰ Houtsma, M.T. (1894). *Ein Türkisch-Arabisches glossar*. Leiden.

²¹¹ I. Caferoğlu, A. (1931). *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*. İstanbul.

II. İzbudak, V. (1936). *El-İdrâk haşiyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

III. Özyetgin, M. (2001). *Ebu Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, fiil: Tarihî karşılaştırmalı bir sözlük ve gramer denemesi*, Ankara: KÖKSAV.

Mahmud'un Düvanü Lügat-it-Türk eserinde olduğu gibi, eserin yazarının ayrıca bir gramer kitabı yazmış olmalarıdır. Aynı şekilde Ebu Hayyan'ın da ayrıca bir Türkçe gramer yazmış olması bu eseri ise sözlük olarak oluşturmaya ve gramer ile ilgili bilgileri kısıtlı tutmasına neden olmuştur. Ebu Hayyan'ın Türkçe ile ilgili gramer kitabı *Zahr-ü'l-Mülk fî-Mahvi't-Türk* bugün yitık kitaplar arasındadır²¹² Buna rağmen yapı olarak dil bilgisini içermesi açısından kitap bir sözlük olmanın biraz ötesindedir. Dönemin diğer eserleri gibi Türkçe dil bilgisini açıklarken Arapça dil bilgisi kurallarını temel alan Ebu Hayyan'ın *Kitabu'l-İdrak*'ının sözlük dışında kalan gramer ile ilgili kısımları şu başlıklar altında toplanmıştır: 1. Tasrif, 2. Müfred Kelimelerin Hükümleri, 3. Tasgir, 4. Nispet, 5. Cemi, 6. İsm-i Fail, 7. Mübalegalı İsm-i Fail, 8. İsm-i Tafdil, 9. İsm-i Mef'ul, 10. Master, 11. İsm-i Mekan, 12. İsm-i Alet, 13. Hey'et, 14. Edat, 15. Nakil ve Ta'diye Harfi, 16. Harf-i Mutavaat, 17. İttihaz Harfi, 18. Müşareket Harfi, 19. Müzaraat Harfi, 20. Mazi Harfi, 21. Harflerin Ziyade Edilmesi ve Mahalleri, 22. Harf-i Bedel ve Hazf, 23. Harekenin Nakli ve Teşdid, 24. Mürekkep Kelimelerin Ahkâmı, 25. Nekire ve Ma'rife, 26. Alem, 27. İşaret İsimleri, 28. Mevsul, 29. Müzaf, 30. Fiil, 31. Mübteda ve Haber Bahsi, 32. Nevasih Bahsi, 33. Keşke ve Ehevatı, 34. Oranladı, Sağındı ve Bildi Kelimeleri, 35. Fiil-i Nefi, 36. İstifham, 37. Fiil-i Nehi, 38. Meçhul Fiilin İ'rap Cihetinden Faili, 39. Fiilin Müteallakatı, 40. Master, 41. Zarf-ı Zaman, 42. Zarf-ı Mekan, 43. Hal, 44. Mef'ul Bih, 45. İsm-i Failin Fail ve Mef'ule Tallûku, 46. İsm-i Mef'ulun Meful Bihe Taallûku (Ta'diyesi), 47. Masterın Mef'ul Bihe Taallûku (Ta'diyesi), 48. Mef'ul Leh, 49. Mef'ul Ma', 50. Müstesna Bahsi, 51. Temyiz, 52. Tenazü', 53. İzafet, 54. Ant, 55. Harfsiz İzafet, 56. Tevabi', 57. 'Atf, 58. Te'kid, 59. Bedel, 60. Şart Bahsi, 61. Hikayet, 62. Harfler.²¹³

Ebu Hayyan'a ait bir başka eser de yine Türkçeyi Araplara öğretmek amacıyla kaleme aldığı *Ed-Dürretü'l-Mudiyyetü fî'l-Lugati't-Türkiyyeti* isimli eserdir. Tamamiyle Arapça-Türkçe bir sözlük olan eserin Polonyalı Türkolog Ananiasz Zajaczowski tarafından bilim dünyasına tanıtılan²¹⁴ tek nüshası Floransa Medicae Biblioteca Laurenziana'da yer almaktadır. Eser üzerine Recep Toparlı'nın bir çalışması bulunmaktadır.²¹⁵ 24 bölümden oluşan eserin il 23 bölümü başlıklar hâlinde sözcüklere ayrılmış olmakla birlikte son bölüm konuşma cümlelerini içermektedir.²¹⁶

Bu sahada yazılmış bir başka önemli eser de Kitâb-ı Mecnû-ı Tercümân-ı Türkîve 'Acemî ve Muğalî'dir. 1345 tarihinde Halil bin Muhammed bin Yusuf el-Konevî adlı bir Türk

²¹² Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri, şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. CXV.

²¹³ Baskın, S. (). Memlûk dönemi Türkçe sözlüklerin yapısı. *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1(25), s.25.

²¹⁴ Zajaczowski, A. (1954-1958). *Słownik Arabsko-Kipczacki Z okresu państwa Mameluckiego*. Dwie Części.

²¹⁵ Toparlı, R. (2003). *Ed-diirretü'l mudiyye fî'l-lügati't-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

²¹⁶ Baskın, S., agm., s.28.

tarafından yazılan eserin tek nüshası bulunmaktadır.²¹⁷ Tıpkıbasımı ile birlikte Türkiye Türkçesine de aktarılan²¹⁸ eserin en önemli özelliği ekler konusunda detaylı bilgiler vermesi ve sözlük kısmının sözcük türlerine göre sınıflandırılmasıdır. Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Arapça-Türkçe sözlük bulunmaktadır ve bu kısım 63 yapraktır. 13 yapraklık ikinci kısımda ise Moğolca-Farsça küçük bir sözlük yer almaktadır. Eserin birinci bölümünde isimler, fiiller ve cümle kuralları yer almaktadır. Fiiller kısmında fiillerin mastar hâlleri ve emir çekimleri ile birlikte zamana göre çekimleri de örneklendirilmiştir. İsimler bölümü tematik olarak sıralanmış 26 bölümden oluşmaktadır. Bu eserde de sözcüklerin sıralanma düzenlerini Arap alfabesinin harf sırası eserin belirlemiştir.

Bu alanda yazılan diğer sözlük-gramerlerden günümüze ulaşabilmiş eserlerden *Tuhfetü'z-Zekiyye* Mısır'da 1425 yılında kaleme alınmıştır.²¹⁹ Yazarı bilinmeyen eserin tek nüshası İstanbul Bazyezid Umumi Kütüphanesinde yer almaktadır. Eser gramer ve sözlük olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Şekilbilgisine ve dil ayrıntılarına yer veren eserin sözlük yönü ağır basmaktadır. Atalay kitabın eserin Türk gramerciliği açısından oldukça önemli olduğunu ve diğer eserlerde gösterilmeyen birçok gramer kuralının ve başka diyalektlerde yer almayan kimi sözcüklerin bu eserde yer aldığını belirtir.²²⁰ Eser iki bölümden oluşmakla birlikte birinci bölümde sözcük türleri isim ve fiil olmak üzere ikiye ayrılarak fiil çekimleri verilmiş ve isimler tematik olarak sıralanmıştır. İkinci bölüm olan sözlük bölümünde ise Arap alfabesinin harf sıralamasının temel alındığı sıralamayla Türkçe sözcükler harekeli olarak şu sıralama ile verilmiştir: a) Sözlük, b) Dil bilgisi, 1. Belirtisiz (nekre) ve belirtili (marife), 2. Zamirler, 3. İşaret isimleri, 4. Mevsul, 5. Küçültme, 6. İsmi fail, 7. Edilgen ve ismi meful, 8. Yer ismi, 9. Aygıt ismi, 10. Kurul (heyet), 11. Mastar, 12. Emir, 13. Nehiy (uyarı), 14. Olumsuzluk, 15. Geçmiş zaman, 16. Hal kipi, 17. Gelecek zaman, 18. Geçişli fiil, 19. Soru, 20. Çoğul, 21. Edilim (naibi fail), 22. Edişim (Müfa'ale), 23. Sonu değişmeyenler (mebni), 24. Oranlar, 25. Şart edatı ve onunla ilgili olanlar, 26. Söz birleştirme (terkibi kelam), 27. Bölücükler (nevasih), 28. Fiil cümlesi, 29. Önözne (müpteda) ve yüklem (haber), 30. Fiil ve fail, 31. Fiilin fazlalardan gereği olan şeyler (mastar, zaman zarfı, hal, düz tümleç, içinli tümle vb.), 32. Bağlaç, 33. Pekitme (tekit), 34. Bedel, 35. Sokunca (idgam), 36. Muhatap, 37. Hikaye, 38. Atma (hazif), 39. İsimden fiil türetme, 40.

²¹⁷ Demirci, J. (2003). Cumhuriyetin 80. Yılında Türkiye'de Memlük-Kıpçak Türkçesi Çalışmaları. Ankara: DTCF Türkoloji Dergisi, 16(2), s. 55.

²¹⁸ Toparlı R., Çöngenli M. S., Yanık N. (2000). *Kitâb-ı mecmû-ı tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 95.

²¹⁹ Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul.

²²⁰ Atalay, B., age., s. XI.

Ünlem, 41. Şaşalama (taaccüp), 42. İyi ve kötü olma, 43. Yardımsama (istigase), 44. Çoğulun çoğulu, 45. Tutar (cezim), 46. Zamirler ve zamir ekleri.²²¹

Mısır Memlûk sahasında yazılmış ve sözlük bölümü bulunmayan önemli bir eser de XV. yüzyıl başlarında yazıldığı düşünülen *El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye* isimli eserdir. Eserin tek nüshası İstanbul Kütüphanesi Şehit Ali Paşa Bölümündedir.²²² Eser Türkçenin Arapça yazılmış bir grameridir. Arapça dil kurallarına göre yazılan eserin tıpkıbasımı ilk olarak Kilisli Rıfat Bile tarafından yayınlanmıştır.²²³ Arap gramerine göre düzenlenen eserin gramatikal dizini ise düzenlenerek çevirisi ile birlikte Recep Toparlı, Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık tarafından düzenlenerek yayınlanmıştır.²²⁴ Kitabın bölümleri şu şekildedir: a) Fiil kip ve ekleri, 1. Geçmiş Zaman, 2. Geniş Zaman, 3. Nehiy (Olumsuzluk) Üzerine Birkaç Söz, 4. Soru Hakkında Birkaç Söz, 5. Dua Üzerine Birkaç Söz, 6. Temenni, 7. Tereci (Ümit), 8. Fiile bağlı olanlar: mastarlar, ism-i fail, ism-i mef'ul, ism-i tafdil, şekil, alet, zaman ve yer isimleri, b) İsim ve Ona Bağlı Olanlar, 1. Fail (özne), 2. Naib-i Fail, 3. Üçüncü ve dördüncüsü müpteda (isim cümlesinin öznesi), 4. Mansûbat (tümleçler) ve diğerleri: mef'ul (nesne) ve ona benzeyenler, 5. Cerli Kelimeler, 6. Mebni: zamirler, ism-i işaret, mevsul, sayı ismi, ism-i fail, bazı, zarflar... 7. İsmi ve ona katılanları anlatan tamamlayıcı bölüm: ism-i fail, nispet, küçültme, çoğul ve ikil, somut isimler, yüce adlar, değersiz adlar, insan ile ilgili kavram ve sıfatlar, hayvanlar, meyveler, renkler, sayılar... c) Harfler (ekler), 1. geçişlilik eki, 2. ortaklık eki, 3. cevap edatı, 4. geniş zaman eki, 5. geçmiş zaman eki, 6. Olumsuzluk ve nehiy eki, 7. Soru eki, 8. Emir eki, 9. Şart eki, 10. Mastar edatı, 11. Neden bildiren edat, 12. Temenni edatı, 13. Uyarı edatı, d. Hatime (Sonuç).²²⁵ Eserin sözlük içermemesi, eseri incelediğimiz diğer kitaplardan ayırmaktadır. Eser oldukça küçük hacimli bir eser olmasının yanında daha çok Araplara günlük Türkçeyi öğretme amacındadır.

Bu dönemin eserlerinin en belirgin özelliği sözlük yönlerinin ağır basmasıdır. Bu eserler içerisinde sözlük ve dil bilgisi kısımları gerek ayrı bölümler hâlinde gerekse sözlük bölümü içerisinde kısa notlar hâlinde yer almıştır. Yukarıda andığımız eserler içerisinde sadece sözlük olan *Bulgatü'l-Müştak fî Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak* isimli eser dışındaki eserlerin tamamında gramer özelliğine rastlanmaktadır. Bu eserlerden *Ettuhfetü'z-Zekiyye* ve *Kitabü'l-İdrâk'ta* gramer bölümleri ve sözlük bölümleri ayrı olarak ele alınmışlardır. Tamamen bir gramer

²²¹ Sami Baskın, S., agm., s.30-32.

²²² Demirci, J., agm., s. 56.

²²³ Kilisli Rıfat Bilge. (1928). *El-kavânnü'l-küllîyye li zabti'l-lûgati't-Türkiyye*. İstanbul.

²²⁴ Toparlı R., Çögenli M. S., Yanık N.(1999). *El-kavânînü'l-küllîyye li-zabti'l-lûgati't-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

²²⁵ Baskın, S., age., s.34-35.

kitabı olarak değerlendireceğimiz tek eser *El-Kavaninu'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye* isimli eserdir. Bu kitapta sözlük bölümü bulunmamakla birlikte geniş isim listeleri yer almaktadır. Eserde dil bilgisi konuları özenle işlenmiş, özellikle fiiller konusu çok ayrıntılı olarak aktarılmıştır. Bu durumun gerçekleşmesinde Arap gramerciliğinin eylemler konusuna diğerlerinden daha fazla önem göstermesinin etkisi düşünülebilir.

Andığımız bu eserler bugün Kıpçak Türkçesini farklı yönlerden alan birçok çalışmanın kaynak kitabı konumundadırlar. Memlukların Mısırda egemen olmaları Arapların Kıpçakça çalışmaları üzerinde doğrudan etkili olmuştur.²²⁶ Bu dönemde yazılan eserlerin çoğu sözlük özellikleri ön plana çıkan eserler olmakla birlikte Arap gramerciliğinin güçlü olduğu bir bölgede Türkçenin detaylı ve doyurucu bir gramerinin yazılmış olması ihtimali de güçlüdür. Yitik kitaplar arasında Ebu Hayyan'a ait *Zahr-ü'l-Mülk fi-Mahvi't-Türk* isimli eser adaylar arasındadır. Bunun yanı sıra yine Ebu Hayyan'a ait ve Türkçenin fiillerini inceleyen *Kitabü'l-Ef'al* isimli eser de yitik kitaplardandır. Aynı şekilde Alaeddin Beylik el-Kıfçaki'nin yazmış olduğu *El-Envârü'l-Mudie* adlı yapıt da yitiktir. Bu dönemde kaleme alınmış olan *Bulgatü'l-Müşâk fi Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak* isimli eser sadece sözlük olduğundan dikkate alınmamıştır. Bugün elimize ulaşan kitaplar içerisinde gramer bilgilerinin en çok yer aldığı eserler Houtsma'nın çalıştığı *Tercüman-i Türki ve Arabi*, Caferoğlu 'nun çalıştığı *Kitabü'l-İdrâk*, Atalay'ın çalıştığı *Ettuhfetü'z-Zekiyye*'dir.²²⁷ Bu eserlerden *Kitabü'l-İdrâk li-Lisani'l-Etrak ve Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Mugali* eserleri Türkçeden Arapçaya sözlük olmaları sebebiyle aktardıkları gramer bilgilerini yine Arap gramerinden örnekleyerek vermişlerdir. Tüm bu özelliklerine rağmen andığımız bu eserler tam anlamıyla bir gramer kitabı olmaktan çok birer sözlüktürler. Bunun yanı sıra eserleri hazırlayan kişilerin anadillerinin Türkçe olmaması eserlerin içerdiği sözcüklerden bazılarının, Memluk devletinden Oğuz diyalekti olan Türkmencenin de önceden beri var olduğunun saptanması ile birlikte, Kıpçakçaya mı yoksa Oğuz Türkçesine mi ait olduğu konusunda araştırmacıları düşündürmektedir.²²⁸

Anadolu'da ve daha çok Osmanlı sahasında yapılan çalışmalara geçmeden önce Memlûk sonrası Suriye ve Mısır'da yayınlanmış önemli iki eserden daha söz etmek yerinde olacaktır. Bu eserlerden ilki *İbni Mühennâ Lûgati* olarak da bilinen Cemaleddin İbni Mühennâ'ya ait olan ve XIV. yüzyılda yazıldığı düşünülen *Kitâb Hilyetü'l-insân ve Helbetü'l-Lisân* isimli eser ve Mısır'da 1619 tarihinde Molla İbni Muhammed Salih tarafından yazılmış

²²⁶ Ölmez, M. (1994). *Türk dillerinin sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü, uygulamalı dilbilim açısından Türkçenin görünümü*. Ankara: Dil Derneği Yayınları, s. 88.

²²⁷ Ölmez, M., agm., s. 90.

²²⁸ Kun, T. H. (2013). Memlûk-Kıpçak dil araştırmaları ve İstanbul'daki el yazmaları (çev. Hayriye G. ve Musa S.). *Dil Araştırmaları Dergisi*, 13, s. 156.

Eş-şüzürü'z-Zehebiyye ve'l Kıtai'l-Ahmediyye Fi Lûgati't-Türkiyye isimli olan ünlü gramer kitabıdır. Bu eserlerden ilki olan *Hilyetü'l-insân ve Helbetü'l-Lisân* ya da bilinen adıyla *İbni Muhenna Lûgati* bir sözlük olmasına rağmen oldukça önemlidir. Önemi Türkçe bölümünde verdiği bilgilerden alır. Eserin XIII. yüzyıl sonlarında ya da XIV. yüzyıl başlarında yazıldığı düşünülmektedir.²²⁹ Bazı kaynaklarda eserin XIII. yüzyıl ortalarında yazıldığı aktarılmaktadır.²³⁰ Altı adet nüshası bulunan eser Türk dilinin en kapsamlı sözlüklerindendir. Eser Arapça yazılmış ve üç bölüme ayrılmış bir sözlüktür. Bu bölümler Farsça, Türkçe ve Moğolca bölümleridir. Arapça bölümde yaklaşık 1300 kelimenin Arapça Farsça karşılıklarını verdikten sonra, Türkçeye ayrılan ikinci bölümde Türk dili iki ayrı yönüyle incelenmiştir. İlk bölümde fonetik ve morfolojik kısa özetlerin yanı sıra etimoloji hakkında da kısa bilgiler yer almaktadır. İbni Mühennânın verdiği fonetik bilgiler arasında en önemlisi ekleşme sonucu ortaya çıkan ses değişimleridir.²³¹ Bunun yanı sıra b/m çatışması olarak adlandırılan dudak ünsüzlerinin yer değiştirmesi durumundan da bahseden İbni Mühennâ Türk dili diyalektleri arasındaki temel ses değişimlerini de vermiştir. Bunların yanı sıra Türk dilinin yapısal özelliklerine değinen İbni Mühennâ fiil eklerinden de ve çekim eklerinden de kısaca bahsetmiştir.²³² Eserin Türkçeye ayrılan ikinci bölümünde ise Türkçe sözlük yer almaktadır. Buradaki kelime sayısı 2191'dir.²³³ Eser halk dilinden derlediği kelimeler açısından oldukça önemlidir. Sadece Türk dili çalışmalarının değil aynı zamanda Moğolcanın da ana kaynaklarından biri olan eser tam anlamıyla bir gramer kitabı olmasa da içerdiği kısa ama öz gramer notları açısından da büyük öneme sahiptir.

*Eş-şüzürü'z-Zehebiyye ve'l Kıtai'l-Ahmediyye Fi Lûgati't-Türkiyyede'*den söz eden ancak detaylı bilgi aktarmayan Agop Dilaçar'ın aktardığına göre eser Kıpçak Türkçesinin fiil çekimini, nesne ve kavram gruplarına göre isimlerini, zamir, sayı adı ve edatlarını incelemiştir.²³⁴ Eser'in Londra British Library'de XIX. yüzyıl tarihli bir yazma nüshası bulunmaktadır. Arapça yazılmış bir gramer kitabı olan eser 57 varaktan oluşmaktadır. Bir el kitabı olarak tasarlanan eser; Mukaddime, Rükün I, Rükün II, Rükün III ve Hatime isimli 5 bölümden oluşmaktadır. Mukaddime bölümünde Türkçe yazılmış mektuplar yer almaktadır. Rükün I bölümü fiil konusuna ayrılmıştır. Masterlar, emirler, yasaklar, geçmiş zaman, şimdiki zaman, sıfatlar, olumsuzluk ve çoğullar konularının işlendiği bu bölümden sonra isimlerin anlatıldığı Rükün II bölümü gelmektedir. İsimlerin anlatıldığı Rükün bölümü ayrıca küçük bir

²²⁹ Battal, A. (1934). *İbni-Mühennâ lûgati*. İstanbul: Maarif Vekâleti Devlet Matbaası, s.1.

²³⁰ Erkan, M. (1999). İbn Mühennâ, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 20). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 218.

²³¹ Gül, B. (2010). İbni Mühennâ Lûgati'nin Türk ve Moğol dil araştırmalarındaki yeri ve önemi. *Türkbilig*, 19, s. 89

²³² Gül, B., agm., s. 91.

²³³ Erkan, m., agm., s. 218.

²³⁴ Dilaçar, A., agm., s. 126.

sözlük içermektedir. Rükün III bölümünde zamirler, edatlar ve sayılar konuları aktarılmıştır. Son bölüm olan Hatime bölümünde ise Arapça-Türkçe örnek cümleler verilmiş ve kısa diyaloglar işlenmiştir.²³⁵ Tam anlamıyla bir gramer kitabı olarak değerlendirilebileceğimiz eser, Türkçe gramerini Memlûk sahasında yazılmış olan sözlük-gramer kitaplarından çok daha sistematik bir şekilde ele almıştır.

Kıpçak sahasında ve Türkistan'da kaleme alınan dil kitaplarını andıktan sonra çalışmamızın asıl son bölümünün konusu olan Batı Türkçesi ile kaleme alınmış dil kitaplarının incelenmesi Türk gramerciliğinin tarih içerisinde geldiği noktayı daha iyi anlamak açısından faydalı olacaktır. Bu açıdan Batı Türkçesi ile yazılmış ilk Türkçe gramer kitabı olarak kabul edilen *Müeyyessiretü'l-Ulûm* isimli eser oldukça büyük önem arz etmektedir. Bergamalı Kadri tarafından 1530 yılında sadrazam İbrahim Paşa'ya sunulmak için yazılan *Müeyyessiretü'l-Ulûm*, Türkçe yazılmış olması sebebiyle kendinden önce yazılmış olan tüm gramer kitaplarından ayrılmaktadır. Günümüze ulaşabilmiş gramer kitapları içerisinde Türkçenin kurallarını, Türkçe ile aktaran ilk eser olması yönüyle *Müeyyessiretü'l-Ulûm*, Batı Türkçesi gramerciliğinin başlangıç eseridir. Osmanlı'da medrese dilinin Arapça olduğu düşünülürse Bergamalı Kadri tarafından yazılan eserin bir özveri ile kaleme alındığı anlaşılabılır. Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı olan İbrahim Paşa'ya sunulan eser ilk olarak Kâzım Nami Duru tarafından 1912 yılında Türk Yurdu dergisinde tanıtılmıştır.²³⁶ Eserin tek nüshası kayıptır. Eserin elimizde bulunan tıpkıbasımı ise eserin tek nüshasını bulan Bursalı Mehmet Tahir'in çektiği fotoğraflardan oluşturulmuştur.²³⁷ Daha sonra eser hakkında daha detaylı bir yazı yayınlayan Bursalı Mehmet Tahir'in²³⁸ fotoğraflarından oluşturulan tıpkıbasım günümüzdeki *Müeyyessiretü'l-Ulûm* Türk dili grameri çalışmalarının kaynak metnini oluşturmaktadır. Eser Fuat Köprülü tarafından da tanıtılmış²³⁹ ve daha sonra Besim Atalay tarafından eserin çeviri yazılı metnini, tıpkıbasımını ve terimler sözlüğünü içeren bir çalışma ile yayınlanmıştır.²⁴⁰ Eserin Esra Karabacak tarafından yeniden incelenmesi ile ortaya çıkan ikinci yayın ise metin, sözlük, terimler dizini ve tıpkıbasım bölümlerinden oluşmaktadır.²⁴¹

Bergamalı Kadri'nin eserinin bilimsel ve tarihi değeri tartışılmazdır. Eserin Batı Türkçesi ile yazılmış ilk Türkçe grameri olması onu başlı başına önemli bir noktaya taşırken, barındırdığı kelime dağarcığı da XVI. yüzyıl dönemi Türkçesi, bir başka deyişle Eski

²³⁵ Tergip, A. (2011). British Library'deki muhtelif Türkçe yazmalar. *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(17), s.169.

²³⁶ Duru, K. N. (1912). İlk Türk grameri, Türkçe sarfın mevcudu. *Türk Yurdu*, 1(24), 748-754.

²³⁷ Bergamalı Kadri. (2002). *Müeyyessiretü'l-ulûm* (Haz. E. Karabacak). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.VIII.

²³⁸ Tahir, B. M. (1914). *Müeyyessiretü'l-Ulûm*, *Bilgi Mecmuası*, 6, 658-660.

²³⁹ Köprülü, F. (1933, 27 Mart). On altıncı asırda yazılmış Türkçe Türk grameri, *Cumhuriyet Gazetesi*.

²⁴⁰ Bergamalı Kadri. (1946). *Müeyyessiretü'l-Ulûm* (Haz. Besim Atalay). İstanbul.

²⁴¹ Bergamalı Kadri. (2002). *Müeyyessiretü'l-ulûm* (Haz. E. Karabacak). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Anadolu Türkçesi hakkında benzersiz bilgiler taşımaktadır. Bergamalı'nın eseri dört ana bölümden oluşmaktadır.²⁴² Birinci kısımda kelimelerin sınıflandırılması gerçekleştirilmiştir. Bu bölümde daha çok fiil üzerinde durulmuş aynı zamanda fiil çekimleri ve diğer sözcük türleri örnekleri ile aktarılmıştır. İkinci bölüm on yedi alt bölümden oluşmaktadır ve özel ve cins isimler ile birlikte Türk dilinin morfolojisi ve sentaksı hakkında bilgiler içermektedir.

Eser tam anlamıyla bir gramer kitabı olmasına rağmen Arap gramerinin kalıpları üzerine oturtulmuştur. Burada esas Arap gramerinde olduğu gibi üç sözcük türüdür: isim, fiil ve harf. Bu durum XIX. yüzyıla değin tüm gramer eserlerinde bu şekilde ele alınmıştır.²⁴³

Bergamalı Kadri'nin Müyessiretü'l-Ulûm isimli eseri temelde Batı Türkçesi ile kaleme alınmış ilk eser olması yönüyle önemlidir. Gürer Gülsevin'e göre eserin ilk olmasının yanı sıra Bergamalı Kadri'nin eserinde tespit ettiği bazı gramer kurallarıdır.²⁴⁴ Gülsevin Türkçeye özgü bu gramer özelliklerini bazı örnekleri ile belirtmiştir. Bunlardan en önemlisi bugün "zamir n'si" olarak adlandırılan ve 3. teklik şahıs iyelik ekini ilgilendiren özelliktir. Bergamalı Kadri bu durumu tespit ederek okuyucuya şu bilgileri aktarmıştır: ".... ve dahı 'şuncugaz, buncugaz' diyeydük, tasgîrine gelicek artukluğu bir 'nûn'la getürdiler cevâb virüp dirüz ki 'şu' kelimesinin aslı 'şun' idi, 'bu' kelimesinin aslı 'bun' idi lakin tekribinde hiffet için hazf itdiler tasgîrine gelicek ol 'nûn'ı getürdiler"²⁴⁵ Bunun yanı sıra Bergamalı'nın emir kipi ile ilgili tespitleri de Gülsevin'in dikkat çektiği bir diğer konu olmuştur.²⁴⁶ Bergamalı emir kipini birden fazla başlık altında inceleyerek bu konuya özenle yaklaşmıştır. Eserde emir kipi konusu 35 ve 51. sayfalar arası tam 16 sayfa boyunca işlenmiştir.²⁴⁷

Bergamalı Kadri'nin eseri günümüzde Eski Anadolu Türkçesi çalışmalarının başlıca kaynağı durumundadır. Eserde her ne kadar Anadolu ağızlarının "ağız malzemesi" olarak değerlendirilen halk söyleyiş özelliklerine dair bilgi bulunmamakta ise de²⁴⁸ aktardığı gramer konuları dönemin Türkçesine ışık tutmaktadır. Nitekim Bergamalı Kadri'nin eserinden sonra ne yazık ki Anadolu sahasında Türkçe yazılmış yeni bir Türkçe gramer kitabına ancak yaklaşık 300 yıl sonra rastlamaktayız.

Müyessiretü'l-Ulûm eseri Arap gramerciliği ekolünün üzerine oturtulmuş ve konu başlıkların tamamı Arap gramer konularına göre seçilmiştir. Burada verilen Türkçe gramer

²⁴² Korkmaz, K., age., s. CX.

²⁴³ Korkmaz, K., age., s. CX.

²⁴⁴ Gülsevin, G. (1990). Bergamalı Kadri ve eseri üzerine. *Türk Dili*, 461, s. 212.

²⁴⁵ Gülsevin, Besim Atalay'ın yayınladığı tıpkıbasımda alıntının kaynağı olarak "sayfa 70, satır 9, 10, 11,12; sayfa 71 satır 1, 2, 3, 4"ü göstermiştir.(Gülsevin, 1990, s.213)

²⁴⁶ Gülsevin, G., agm., s. 213.

²⁴⁷ Karabacak, E., (2002), agm., s. 18-24.

²⁴⁸ Karahan, L. (2011). Anadolu ve Rumeli ağızlarının en eski kaynaklarından biri: Gramer kitapları. *Turkish Studies*, 6, s. 35.

kaideleri genel olarak Arapçada bilinen gramer kaidelerinin Türkçedeki durumlarıdır. Bu açıdan eser Türkçe yazılmış olmasının rağmen *Divanü Lugati't-Türk* ya da *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de olduğu gibi Arapçanın ağır bir etkisi altında kaleme alınmıştır. Kuşkusuz bu durumun ortaya çıkmasında Arapça gramerinin "örnek gramer" olmasının büyük payı vardır.

2.2.3. Tanzimat Dönemi Türk Gramer Yazıcılığı

Bergamalı Kadri'nin eseri ile Anadolu'da başlayan Türkçe gramer yazımı uzun bir aradan sonra Abdurrahman Fevzi Efendi'nin *Mikyasu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan* isimli eseri ile devam etmiştir. Sonraki döneminde gramer kitaplarının sayıları artmış, Cumhuriyet'in ilanı gramer yazıcılığı ile ivme kazanarak sayıları yüzleri bulan Türkçe gramer eserlerinin oluşması sağlanmıştır. Anadolu sahasında uzun bir ara verilen Türkçe gramer yazıcılığı süreci Abdurrahman Fevzi Efendi'nin eserini 1882'de yayınlaması ile yeniden başlamıştır. Abdurrahman Fevzi Efendi *Mikyasu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan*'ı 1847 yılında yazmaya başlamış ve 1851 yılında bitirmiştir.²⁴⁹ Kitabın basımı ise eserin Meclis-i Maârifin komisyonu tarafından incelenmesi ve onaylanması ile 1882 yılında gerçekleşmiştir.²⁵⁰ Eser Darüşşafaka adına İstanbul'da basılmıştır. Eserin *Müeyyiretü'l-Ulûm*'den sonra yazılmış ilk eser olarak kabul edilmesinin sebebi yazılış tarihi olan 1847 yılıdır. Basılması çok sonra gerçekleşen bu eserden daha önce basılmış Türkçe gramerler mevcuttur. *Müeyyiretü'l-Ulûm*'den sonra basılan ilk gramer kitabı olan 1851 tarihli Keçecizade Mehmet Fuat ve Ahmet Cevdet Efendi'nin kaleme aldıkları *Kavâid-i Osmaniyye* her ne kadar *Mikyasu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan*'dan 37 yıl önce basılmış ise de *Mikyasu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan*, *Kavâid-i Osmaniyye*'nin basılmasından daha önce tamamlandığı için ilk eser olarak kabul edilmektedir.

Eser 207 sayfadan oluşmakla birlikte gramere ayrılan kısım 177 sayfadır. Eserin geri kalan kısımları giriş, içindekiler ve en sonda bulunan 22 sayfalık "Hata ve Sevâb" cetvelidir.²⁵¹ Eser besmele ile başladıktan sonra bir önsöz, bir sebebi telif bölümünden sonra dil bilgisi bölümü gelmektedir. Eserde fiillerin incelenmesi konusu da kendinden önceki ve kendinden sonraki gramer kitaplarından farklı bir üslupla gerçekleştirilmiştir. Abdurrahman Fevzi Efendi fiilleri üç ayrı açıdan incelemekte ve fiilin yapısı ile ilgili bu üçlü durumu "maânî-i selâse" olarak adlandırmaktadır. Bu adlandırma "zaman, hades ve nisbet" üçlüsünü içermektedir. Zaman fiilin zamanını, hades hareketini ve nisbet de fiilin ek almasıyla oluşan durumu göstermektedir.²⁵² Bunun yanı sıra isimler konusu da detaylı olarak işlenmiş ancak Arap

²⁴⁹ Adaklı, E. (2011). Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi (1802-1864)'nin *Mikyasu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan* adlı eseri üzerine bir inceleme. *Turkish Studies*, 6(3), s. 2018.

²⁵⁰ Erdem İ. (2007). *Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân*'daki dil bilgisi terimleri, *Turkish Studies*, 2(2), s. 195.

²⁵¹ Abdurrahman Fevzi Efendi. (1882). *Mikyâsu'l-Lisan Kıstâsu'l-Beyan*. İstanbul: Mahmud Beg Matbaası.

²⁵² Erdem İ., agm., s. 196.

gramerindeki üslup uygulanarak aktarılmıştır. İsim konusu şu başlıklar altında ele alınmıştır: esma, esmâ-i a'dâd, esmâ-i ef âl, esmâ-i emkine, esmâ-i esvât, esmâ-i istifham, esmâ-i işârât, esmâ-i kenviyye, esmâ-i mensûbe, esmâ-i müştakk, esmâ-i s ifat, esmâ-i s ifat- ı sâbite, esmâ-i ezmine.²⁵³ İsimler konusu da Arapça grameri etkisi altında hazırlanmış, Türkçeye özgü pekiştirmeli isimler ve türemiş isimler konusu oldukça güzel örneklerle aktarılmıştır isim türeten ekler örneklendirilerek verilmiştir.

Eser başlık seçimleri ve konunun ele alınışı biçimiyle Arap grameri etkisindedir. Bu açıdan kendisinden bir önceki eser olan Bergamalı Kadri'nin *Müyessiretü'l-Ulûm*'da izlenen yolu izlemiştir. Eserde en kapsayıcı başlık maksatlardır. Maksat başlığı altında bâblar, bâblar başlıklarının altında nevler, kısımlar ve sınıflar yer almaktadır. Ancak Abdurrahman Fevzi Efendi konu başlıklarının adlandırılması konusunda geçerli olan başlıkları kullanmamış bunlar yerine yeni isimlendirmelere gitmiştir. Eserin konu isimlendirilmesinde özgünlük söz konusudur. Bu özgünlük eser üzerine çalışmış gibi Agop Dilaçar²⁵⁴, Emre Adaklı²⁵⁵ ve İlhan Erdem²⁵⁶ gibi araştırmacıların eser hakkında özellikle dikkat çektikleri bir özelliktir.

Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân, gerek uzun bir aradan sonra kaleme alınmış bir Türkçe gramer kitabı olması gerekse özgün terimler sunması açısından oldukça önemli bir eserdir. Tüm bunlara rağmen eser Arap gramerinin yoğun etkisi altında yazılmıştır. Bunun yanı sıra eserin yazarı Abdurrahman Fevzi Efendi'nin Türkçe gramer yazma konusundaki hassasiyeti takdire şayandır. Eserinin sebep-i telif bölümünde söyledikleri kendisinden yaklaşık 800 yıl önce yaşamış olan Kaşgarlı Mahmud'un söyledikleri ile paraleldir: “Türk dili büyük bir dildir. Ancak yine de Arap diline her yönden eş ve denk bir dil yoktur, Arapça diğer dillerden üstündür, kurallıdır, istisnaları yoktur. Türkçenin Arapçanın kalıplarından çıkarılarak kendi özelliklerine göre incelenmesi gerekir.”²⁵⁷

Çalışmamızda her ne kadar eserler kronolojik bir sıra ile incelendiğinden basım yılı itibari aşağıda anacağımız eserlerden daha sonra yayınlanmış olan *Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân*'ın yazılış tarihini esas aldığımızdan bu eseri 1851 yılından *Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-*

²⁵³ Abdurrahman Fevzi Efendi, age., s. 1-15.

²⁵⁴ Dilaçar eserin özgünlüğü hakkında şunları ifade etmektedir: " yazar Türk dilini orijinal bir şekilde çözümleyerek incelemiş ve yeni terimler kullanmıştır." (Dilaçar, 1970, s. 131.)

²⁵⁵ Emre Adaklı bu durumu şu şekilde örneklendirmektedir: "Mesela, görülen geçmiş zaman için o dönem gramerlerinde mazi-i şuhûdî, öğrenilen geçmiş zaman için mazi-i nakli terimleri kullanılırken Mikyasu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan'da mazi-i mahsusu'n-nisbe, mazi-i menkûlu'n-nisbe terimleri kullanılmaktadır." (Adaklı, 2011, s. 2021.)

²⁵⁶ İlhan Erdem bu konuda şu saptamayı yapmıştır: "Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân adlı eserin en önemli özelliklerinden biri, orijinal terimlerin kullanılmasıdır. Yazarın kullandığı terimler, ne kendisinden önce yazılmış Müyessiretü'l Ulûm'daki ne de daha sonra yazılmış gramerlerdeki terimlere benzemektedir." (Erdem, 2007, s. 196.)

²⁵⁷ Adaklı, A., agm., s. 2021.

Beyân'ın basıldığı tarih olan 1882 yılına kadar geçen zaman içerisinde basılmış eserlerden önce anlatmayı uygun gördük.

1851 yılına gelindiğinde Keçeci Mehmet Fuat Efendi ve Ahmet Cevdet Efendilerin kaleme aldıkları *Kavâid-i Osmâniye*²⁵⁸ ile karşılamaktayız. Ahmed Cevdet Efendi ve Mehmed Fuad Efendilerin yayınladıkları *Kavâid-i Osmâniye* eseri Ahmed Cevdet'in Darü'l-Muallim müdürlüğü görevindeyken Mehmed Fuad Efendi ile birlikte Bursa kaplıcalarına yaptıkları yolculuk sırasında şekillenmiştir. Aslında tarihçi kişiliği ile tanınan Ahmed Cevdet eserin gördüğü büyük ilgi sonrası ardı ardına eserin farklı biçimlerini okuyuculara sunmuştur.

Kitap basıldığı dönemde öylesine büyük bir ilgi ile karşılaşmıştır ki basıldıktan kısa bir süre sonra Almancaya da çevrilmiştir.²⁵⁹ Eser o dönemde okullarda Türkçe dil derslerinin de okutulmasıyla bir ders kitabı olarak tüm okullarda yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bunun yanı sıra eserin ilkokullar için *Medhal-i Kavâid*²⁶⁰ isminde basitleştirilmiş bir şekilde yayımlandıktan sonra bu hâlinin de henüz ilkokullar için istenen basitlikte olmadığı yönündeki şikâyetlerden sonra *Kavâid-i Türkiye*²⁶¹ adıyla farklı bir biçimi dahi yayınlanmıştır.²⁶² Taş basması olarak yayınlanan bu kitapların ilki 143, ikincisi 55 ve üçüncüsü de 45 sayfadır.

Eseri incelemeden önce, eserin okullarda okutulmak üzere kaleme alındığını belirtmekte fayda vardır. Bunun yanında eğitim amaçlı yazılan bu kitabın kendisinden sonra yazılmış gramer kitapları üzerinde büyük etkisi olmuştur. *Kavâid-i Osmâniye*'yi ve aynı zamanda *Medhal-i Kavâid*'i yeni harflerle yayına hazırlayan Prof. Dr. Nevzat Özkan eserin kendisinden sonraki 150 yıl boyunca yazılmış olan eğitici gramer kitapları üzerinde yönlendirici bir etkiye sahip olduğunu belirtir.²⁶³

Eserin başlangıcında, aynı şekilde *Medhal-ı Kavâid*'de de, giriş bölümünden sonra kitabı derste kullanacak olan öğretmene seslenilerek öğrencilere bilgiler aktarılırken karşılaşılabilecek muhtemel zorluklardan bahsedilmiş ve bazı tavsiyelerde bulunulmuştur. Bunun yanı sıra Türk dili tanımlanırken ondan Osmanlıca olarak bahsedilmiş ve içeriğinin Arapça, Farsça ve Türkçe unsurlardan oluştuğu bilgisi verilmiştir.²⁶⁴ Dili "Osmanlıca" olarak tanımlayan tutum Tanzimat sonrası yazılan gramerlerin çoğunda bu şekildedir. Bunun sebebi

²⁵⁸ Ahmed Cevdet ve Mehmed Fuad Efendi. (2000). *Kavâid-i Osmâniye* (Haz. Nevzat Özkan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

²⁵⁹ Kellgren, H. (1855). *Grammatik der Osmanischen sprache*. Helsinki.

²⁶⁰ Ahmed Cevdet Efendi. (2000). *Medhal-ı Kavâid* (Haz. Nevzat Özkan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

²⁶¹ Ahmed Cevdet Paşa. (1875). *Kavâid-i Türkiye*. İstanbul.

²⁶² Polat, N. H. (2003). Türkçenin öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 13, s. 450.

²⁶³ Özkan, N. (2000), age, s. 7.

²⁶⁴ Ahmed Cevdet ve Mehmed Fuad Efendi, age., s. 3-4.

siyasal birliği korumak için uydurulmuş olan millet-i Osmaniye deyimine uygun olarak lisan-ı Osmani ya da Osmanlıca terimini kullanılmalıdır.²⁶⁵

Eser yedi ana bölümden oluşmaktadır:

1. Takrîz

2. Mukaddime

3. İsim

4. Sıfat

5. Kinâyât

6. Fiil

7. Edevât

Bu bölümlemede Arapçanın etkisi hissedilmektedir. Eserin basız noktalarda Fransız nazariyelerinden etkilendiği ifade edilse de konu başlıklarının isimlendirmelerinde Arap gramerciliğinin üçlü tasnifi ve Arapça terimler tercih edilmiştir.²⁶⁶ Her bölüm kendi içinde bölümlere ayrılmakla birlikte, anlatılan konunun Arapça, Farsça ve Türkçeye göre kurallarını veren üç ana fasıl bulunmaktadır. *Kavâid-i Osmâniye*, *Medhal-ı Kavâid* ve *Kavâid-i Osmâniye* aynı üslupla yazılmışlardır. İlk kitap rüştiye sınıfları için yazılmışken sonraki iki kitap daha alt seviyedeki eğitim kurumlarında kullanılmak üzere daha basitleştirilmiş bir üslupla kaleme alınmışlardır. Son kitap olan *Kavâid-i Osmâniye*'den sonra tüm bu çalışmaların en olgun hâli olarak 1886 yılında *Tertib-i Cedîd Kavâid-i Osmaniyye*²⁶⁷ isimli kitap yayınlanmıştır. Bu kitap önceki eserlere yapılan eleştiriler doğrultusunda düzenlenmiştir ancak eserin oturduğu Arapça grameri temeli değişmemiştir hatta Türk dilinin tanımlanması da önceki eserlerle paralel bir şekilde Osmanlıca olarak verilmiştir.²⁶⁸ Eserin başlık sayısı önceki eserlerden farklıdır. Eserlerin ana başlıklarındaki değişim aşağıdaki Tablo 2'de verilmiştir. Bir eserde yer alan ancak sonra yazılan başka bir eserde yer almayan başlıklar için

²⁶⁵ Korkmaz, Z., (2003), age., s. CXIII-CXIV.

²⁶⁶ Bu konuda İbrahim Necmi Dilmen'in Tarih-i Edebiyat Dersleri isimli ünlü kitabında bu konuyla ilgili bilgi bulunmaktadır. Nazım Hikmet Polat buradaki bilgilere dayanarak şunları ifade etmektedir: "Eserin ilk şeklinde muhtemelen Fuat Paşa'nın nüfuz ve tercihiyle, kelime çeşitleri ve kuralların izahı gibi bazı konuların Fransız nazariyelerine uyularak kaleme alındığı, Türkçenin söz dizimi ve çekimini işleyen basılmış ilk kitap olduğu, o zamanlara kadar okuma sahasında bulunmayan Osmanlıca hakkında böyle bir eser yapılabilir ve okutulabilir kanaatini verip, sonraları yapılanlara yol açtığı kabul edilir." (Polat, 2003, s. 449.)

²⁶⁷ Ahmed Cevdet. (1303/1886). *Tertib-i cedîd Kavâid-i Osmâniye*. İstanbul: Dikran Karabetyan Matbaası.

²⁶⁸ Ahmed Cevdet önceki eserlerde olduğu gibi bu eserde de Türk dilini Osmanlıca olarak tanımladıktan sonra onu şu şekilde tarif eder: "Osmanlı lisanının aslı Türkçedir. Fakat Farisiden ve Arabiden pek çok lafızlar alıp üç lisandan mürekkebe bir lisan olmuştur." (Ahmed Cevdet, 1886, s. 5)

diğer esere göndermeler yapılmıştır. Örneğin *Medhal-i Kavâid* basitleştirilmiş olduğundan Arapça ve Farsça kurallara detaylı olarak yer verilmediği için detaylı bilgi edinilmesi için yer yer *Kavâid-i Osmâniye*'ye göndermelerde bulunulmuştur.²⁶⁹

Kavâid-i Osmâniye, *Medhal-ı Kavâid* ve *Kavâid-i Osmâniye* ve daha sonrasında basılan *Tertib-i Cedîd Kavâid-i Osmaniyye* kendilerinden önce yazılmış olan kitaplardan önemli bir noktada ayrılır. Bu da doğrudan doğruya Türkçe tedrisat amacı ile yazılmış olmalarıdır. Bugünkü tanımlaması ile birer ders kitabı özelliği taşırlar. Öyle ki *Medhal-i Kavâid* kitabında giriş bölümünden hemen önce öğretmenlere tavsiyeler yer almaktadır. Mukaddimeden önceki bu bölümde Arap harflerinin Türkçedeki ünlüleri göstermede yetersiz kaldığından bahsetmiş ve bunun için bazı imla önerilerinde bulunmuştur.²⁷⁰

Tablo 2.2. *Kavâid-i Osmâniye'nin Konu Başlıklarının Diğer Eserlerdeki Değişimi.*²⁷¹

Kavâid-i Osmâniye	Medhal-i Kavâid	Kavâid-i Türkiye
1- Takrîz 2- Mukaddime 3- İsim 4- Sıfat 5- Kinâyât (zamirler) 6- Fiil 7- Edevât (edatlar)	1- Muallimlere lâzım olan malûmat 2- Mukaddime 3- İsim 4- S ıfat 5- Zamir 6- Masdar 7- Fiil 8- Fer'î Fiil(ortaç, participle) 9- Edevât 10- Hatime.	1- Mukaddime 2- İsim 3- S ıfat 4- Zamir 5- İsm-i işaret 6- Mübhemat (belgisiz sıfatlar, zamirler, edatlar) 7- Mastar 8- Fiiller 9- Fer'î fiil 10- Edevât.

1851 yılında *Kavâid-i Osmaniyye*'nin yayınlanması ile başlayan serüven ardı ardına yayınlanan onlarca kitapla devam etmiştir. Nazım Hikmet Polat bu konuya özellikle dikkat çekerken eserin amacının öğrenciyi eğitmek olduğunu ve bu doğrultuda verilen örneklerin akılda kalıcı olmasına özen gösterildiği, öğrenciyi Türkçe zevki kazandırmaya dönük açık bir Türkçe ifade ile yazıldığını söylemiştir.²⁷² *Kavâid-i Osmaniyye* her ne kadar Arap grameri temeli üzerine oturtulmuş olsa da Türkçe ile ilgili hususlar özgün bir şekilde işlenmiştir. Aynı şekilde *Medhal-i Kavâid*'te telaffuz konusu ile ilgili sık sık açıklamalar yapılmıştır.

²⁶⁹ Ahmed Cevdet Efendi. *Medhal-ı Kavâid* (Haz. Nevzat Özkan), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 12.

²⁷⁰ Ahmed Cevdet Efendi, agm., s. 23.

²⁷¹ Konu başlıkları Çimen Özçam'ın bibliyografya denemesinden derlenmiştir. (Çimen Özçam, Türkiye Türkçesi ile İlgili Gramer Çalışmaları-Bibliyografya Denemesi-, Türk Dünyası Araştırmaları, Ekim 1997, s. 116-117.)

²⁷² Polat, N. H., agm., s. 451.

Abdullah Ramiz Paşa'nın kaleme aldığı *Emsile-i Türkiyye* isimli eseri de dönemin önemli gramer kitaplarından. Yeni harflere çevrilerek de yayınlanmış²⁷³ olan eserin tam adı *Lisân-ı Osmânî'nin Kavâidini Hâvî Emsile-i Türkî*'dir. Kitap 1866 yılında İstanbul'da basılmıştır. 199 sayfalık eser Arap grameri sınıflamasına göre düzenlenmiştir. Eser mukaddime ve hatime bölümleri dışında, üç ana başlıktan oluşmaktadır. Burada dikkati çeken birinci başlığı isim, isimlere lâhik edatlar, sıfat ve buna mütelâhik edatlar ve zamirler oluştururken, fiiller bölümü başlı başına eserin ikinci bölümünü oluşturmaktadır.²⁷⁴ Fiil konusunun oldukça geniş bir biçimde işlendiği eserde fiiller *sûret-i ihbâriyye* ve *sûret-i inşâiyye* olarak ikiye ayrılmıştır.²⁷⁵ Bu bölümlendirme metodu günümüzde yayınlanan Türkçe gramerlerde yaygın olarak izlenen fiilleri haber ve dilek kipleri olarak ayırma metodudur. Eserde imla kuralları ile ilgili ayrıca bir açıklama yapılmamıştır.²⁷⁶

Ahmet Cevdet Paşa'nın gramerleri özellikle *Kavâid-i Osmaniyye* Türkçe gramerler için bir milat olmuştur. Kitabın bir ders kitabı olarak hazırlanmış olması ve barındırdığı öğretim metotları kendisinden sonra yazılan gramerler için *Öğretici bir dil bilgisi kitabı nasıl olmalıdır?* sorusunun yanıtı olmuştur. Bu gramer kitapları tarz olarak Batı okullarında okutulan dil bilgisi kitaplarına benzese de içerik olarak Arap gramerciliğinin etkisi altında yazılmışlardır. Öyle ki Türkçede bulunmayan dizinler Arap gramerinin etkisi ile kitaplarda yer bulmuştur.

Ahmet Cevdet Paşa ve Abdullah Ramiz Paşa'nın eserleri sonrası Osmanlı mektepleri için birçok Türkçe gramer yayınlanmıştır. Bu eserler temelde *Kavâid-i Osmaniyye* çizgisini devam ettirmişlerdir. 1908 yılında ikinci meşrutiyetin ilanına kadar olan süreçte yazılan bu gramer kitapları Tanzimat gramerleri olarak da adlandırılmaktadırlar. Aşağıda tekrar anacağımız yine Ahmet Cevdet Paşa'ya ait *Belâgat-ı Osmâniyye* dışında kalan onlarca kitap birkaç farklılık dışında birbirlerine benzerdir. 1908 yılına kadar yayınlanmış gramer kitapları şunlardır²⁷⁷: Süleyman Hüsnü Paşa, *İlm-i Sarf-ı Türkî*, İstanbul 1875 (II. baskı 1878; 1891?); Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, İstanbul 1880; Selim Sâbit, *Nahv-ı Osmânî*, İstanbul 1881; Selim Sâbit, *Sarf-ı Osmânî*, İstanbul 1881; Ali Nazîmâ, *Lisân-ı Osmânî*, İstanbul, 1884 (1888 ?); Mehmed Rıfat, *Külliyât-ı Kavâid-i Osmâniye*, İstanbul 1885; Mihrî, *Mutavvel Sarf-ı Osmânî*, İstanbul 1888; Şemseddin Samî, *Nev Usûl Sarf-ı Türkî*, İstanbul 1892; Tâhir Kenan, *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*, İzmir 1892; B. Zeki, *İlaveli Sarf-ı Osmânî*,

²⁷³ Abdullah Ramiz Paşa, *Emsile-i Türkiyye*, (Haz. Emir İçhem İdben), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

²⁷⁴ Dilaçar, A., agm., s. 132.

²⁷⁵ Korkmaz, Z., age., s. CXVI.

Kartallıoğlu, Y. (2007). Tanzimat gramerlerinde bazı eklerin imlâsı ve dudak uyumu ile ilgili uyarılar, *Bilig*, 43, s. 88.

²⁷⁷ Adımı verdiğimiz gramer kitapları Çimen Özçam'ın adı geçen makalesinde verdiği sıra ile aktarılmıştır.

İstanbul 1310 (1893-1894?); Ferâizcizâde Mehmed Şakir Efendi, *Perseng-i Sarf-ı Lisân-ı Âdemî ve Şükûfenisâr-ı Zebân-ı Umûmî ve Osmânî* 1894; Manastırlı Mehmed Rıfat, *Hâce-i Lisân-ı Osmânî*, İstanbul 1894 -1895, 3 Kısım; Necip Âsım, *Osmanlı Sarfı*, İstanbul 1894; Ömer Sıdkı, *Mükemmel Kavâid-i Lisân-ı Osmânî*, İstanbul 1894, 2 Cilt; Mehmed Sadık, *Üss-ü Lisân-ı Türkî*, İstanbul 1897; Yanyalı Ali Rıza Efendi, *Okuma Yazma Bitiği*, yazılışı 1898, (basımı Kastamonu 1909); Şeyh Ali Vasfî Efendi, *Mufasssal Yeni Sarf-ı Osmânî*, İstanbul 1900; Şeyh Ali Vasfî Efendi, *Mufasssal Nahv-ı Osmânî*, İstanbul 1900; Mehmed İhsan, *Hülâsa-i Lisân-ı Türkî*, İstanbul 1902; Ahmed Rasim, *Amelî ve Nazarî Talim-i Lisân-ı Osmânî*, İstanbul 1890 (III. baskı 1906); Salih İhsan, *Osmanlı Lisânı*, İstanbul 1323 (1906-1907).

Bu dönemde yazılan eserlerin isimlerine baktığımızda dilimizin ismin kimi yazarlarca Osmânî kimilerince de Türkî olarak alındığını görüyoruz. Bahsedilen dönemde bu konuda karşılıklı tartışmalar olmuşsa da galip gelen adlandırma "lisân-ı Türkî" şeklinde olmuştur. Zeynep Korkmaz son tahlilde Türkiye Türkçesi Gramer Şekil Bilgisi isimli eserinde bu konuda Şemsettin Sami'nin görüşlerini aktarır: "Osmanlı bir devletin adıdır, dilin adı ise Türkçedir. Türkçe Osmanlı devletinden önce de vardır ve kendi yapısına özgü kuralları bulunmaktadır. O hâlde, bu dil, kendi kuralları ile ortaya konmalıdır."²⁷⁸

Andığımız bu eserler içerisinde Süleyman Hüsnü Paşa'nın *İlm-i Sarf-ı Türkî*²⁷⁹ isimli eseri 1875 tarihinde İstanbul'da yayınlanmış olup Arapçadaki üçlü tasnif üzerine kurulu bir kitaptır. Kitap askeri mektepler için basılmış ve kitapta kelime türlerinin sayısı 9 olarak gösterilmiştir. Bu kelime çeşitleri şunlardır: 1. emsile, sigalar, 2. ism-i fâil, ism-i mefûl, 3. ism-i mekân, 4. mübalâğa ile ism-i fâil, 5. ism-i tafdil, 6. sülâsi bablar, rubaîler, humasîler, südasîler, mezidünfihler, 7. hareke, harf-i illet, 8. harfler, 9. kelimeler: mutell, cevî, nakıs, mehmuz, lefîf, muzaf, sahih.²⁸⁰ Görüldüğü gibi Arapçadaki üçlü tasnif detaylandırılarak kelime türü sayısı diğer eserlerde olduğu gibi artırılmıştır.

Süleyman Hilmi Paşa'nın eserinden sonra Ahmet Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmâniyye*²⁸¹'si gelir. Ahmet Cevdet Paşa, 1880 yılında basılan eseri çok önceden *Kavâid-i Osmaniyye*'de haber vermiştir. İleride böyle bir eser yayınlayacağını *Kavâid-i Osmaniyye*'nin

²⁷⁸ Korkmaz, Z., age., s. CXVII.

²⁷⁹ Süleyman Hüsnü Paşa. (1875). *İlm-i Sarf-ı Türkî*. İstanbul.

²⁸⁰ Dilaçar, A., agm., s. 131.

²⁸¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, İstanbul 1880. Turgut Karabey ve Mehmet Atalay tarafından yeni harflere aktarılan hali 1999 yılında Akçağ yayınları tarafından basılmıştır: Ahmet Cevdet Paşa. (2000). *Belâgat-ı Osmâniyye (Haz. Turgut Karabey ve Mehmet Atalay)*. Ankara: Akçağ Basım Yayım.

cümle bölümünde haber vermiştir.²⁸² Kitap daha çok Türkçenin nasıl güzel ve etkili kullanılacağına dair ifade bilgileri veren bir belâgat kitabıdır. Kitap daha çok belagat ilmiyle ilgili olsa da bugün dilbilimin alt başlığı olan anlambilim çerçevesinde değerlendirilebilir.

1886 yılında alay mekteplerinde okutulmak üzere kaleme alınan *Kavâid-i Lisân-ı Türki*²⁸³ ise küçük hacimli öğretici bir gramer kitabıdır. Halit Ziya Bey tarafından kaleme alınan kitabın uzun süre yazar Halit Ziya (Uşaklıgil)'e ait olduğu düşünülmüş, ancak yapılan son çalışmalar sonucunda Seraskerlik Süvari Dairesi Başkâtibi Halit Ziya tarafından yazıldığı anlaşılmıştır.²⁸⁴

Kitap dokuz ana başlıktan oluşmaktadır. *Muallim Efendilere İhtar* başlıklı bir sayfalık bir uyarı ile başlayan kitabın bu sayfasında Türkçe kelimelerin yazılışları ile söylenişleri arasındaki farka dikkat çekilerek okunuşun daha dikkatli yapılması ve bu konuda İstanbul Türkçesinin örnek alınması tavsiye edilmiştir. Kitabın dokuz ana başlığı sırasıyla şunlardır: isim, sıfat, zamir, fiil, fer'-i fiil, ta'dil-i fiil, edat-ı rabt, edat-sıla, edat-ı nida. Bu ana başlıklar dışında Farsça terkiplerin işlendiği *Acemce Terkib-i İzafi ve Vasfi* ve imla ve noktalama işaretlerinin anlatıldığı *İmla* ve *Tenkid* bölümleri yer almaktadır. Kitapta kelime türleri 9 başlık altında toplanmış olsa da temelde isim, sıfat, zamir, fiil ve edat türleri dikkate alınmıştır. Bu sınıflandırma yöntemi dönemin Türkçe gramer kitaplarında yaygın olan yöntemdir ve Arapçanın kelime çeşitlerini sınıflandırması temeline dayanmaktadır. Kitap bu açıdan kendisinden bir yıl önce kaleme alınan Mehmet Fuat ve Ahmed Cevdet'in *Kavâid-i Osmaniyye*'sinene benzemektedir. Türkçeyi öğretmeyi hedefleyen dönemin diğer ders kitaplarında olduğu gibi bu kitapta da zarf fiil konusu oldukça detaylı işlenmiş hediye sözcük türlerine oranla daha kapsamlı anlatılmıştır. Arap gramerciliğinin bir etkisi olarak da düşünebilecek bu durum 77 sayfalık bu küçük gramer kitabının yaklaşık 40 sayfasının fiil konusu ayrılmasından anlaşılabilmektedir. Kitap her yazıldığı dönemde kaleme alınan diğer kitaplardan çok farklı bir içeriğe ve yöntemle sahip değildir ancak onu değerli kılan özelliği verilen unsurlarının kısa, öz ve anlaşılabilir bir biçimde aktarılmış olmasıdır.²⁸⁵

1908 tarihi Türk gramerciliği için bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten Cumhuriyetin ilanına kadar olan dönemde yazılan Türkçe gramerlerde Arap gramerciliği yöntemi esas alınırken bu tarihten sonra yazılan gramerler her ne kadar Arap gramerciliğinin etkilerini hâlâ

²⁸² Ahmet Cevdet Paşa, *Kavâid-i Osmaniyye*'nin son sayfası olan 106. sayfada şunları söyler: "Sâ'ir mütemmimâtın takdim ve te'hîrinde dahi bu misilli mezâyâ pek çoktur. Fakat onlar inşâ'allah bundan sonra te'lifve tertibi musamman olan fenn-i belâgatta beyân olunacaktır."

²⁸³ Halit Ziya Bey. (1999). *Kavâid-i Lisân-ı Türki* (Haz. Kaya Türker). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

²⁸⁴ Halit Ziya Bey, age., s.VIII.

²⁸⁵ Halit Ziya Bey, age., s.6.

taşıyılar da Batı gramerlerini örnek olarak almışlardır. Çalışmamızın birinci bölümünde bahsettiğimiz Latince'nin etkisini yitirmesi konusunda Avrupa'da dışında öğretimde kullanılacak gramer kitaplarının Latince ilk kez Fransızca yazıldığını aktarmıştık. Bu durum Avrupa'da Batı gramerciliğini Fransızca gramerlerin temsil etmesine sebep olmuştur. Tanzimat sonrası Türk gramerciliğinde de Arap dilinin etkisi devam etse de ölçü olarak Fransızcanın öncülük ettiği Batı dillerinin gramer kalıpları kullanılmaya başlamıştır.²⁸⁶

1908 tarihinden sonra yayın hayatında görülen hareketlilik ders kitaplarına da ve dolayısıyla dil bilgisi kitaplarına da yansır. Hüseyin Cahid'in 1908 tarihli ünlü eseri *Türkçe Sarf ve Nahiv*²⁸⁷ adlı eseri yine ders kitabı olarak hazırlanmış önceki eserlere göre oldukça hacimli bir kitaptır. 4 kitap hâlinde temel alınan eser aslında her bir eğitim düzeyi için ayrı birer cilt olarak basılmıştır.²⁸⁸ Bu kitaplar arasında en hacimli "Üçüncü Sene" üst başlığı ile lise düzeyindeki mekteplerde kullanılmak için yayınlanmış olanıdır. Bu eser diğer 3 kitaptan daha önce basılmıştır. Rüştîyelerin bir ve ikinci sınıf için hazırlanmış olanları 1910 basılmış; yine aynı yıl yeni başlayanlar için yayınlanan kitap bu dizinin dördüncü ve son kitabı olmuştur. Rüştîyeler için basılan kitaplardan birinci sene için olanı 85, ikinci sene için olanı 128 sayfa, yeni başlayanlar için yazılan son kitap ise 88 sayfadır. En kapsamlı olduğunu söylediğimiz üçüncü sene kitabı 334 sayfadır ve eserin kapağında şu ifade yer almaktadır: "İdâdî mekteplerinin birinci senesinde tedris edilmek üzere tertîb olunmuştur."²⁸⁹ *Türkçe Sarf ve Nahiv*, yazıldığı dönemde Osmanlı okullarında yaygın olarak kullanılan *Kavâid-i Osmaniyye* ile birlikte dönemin en çok okunan dil bilgisi kitaplarından biri olmuştur. Kitabın başlığında *Kavâid-i Osmaniyye*'de olduğu gibi hem sarf ve hem de nahiv konularını içerdiğinin altı çizilmek istenmiştir. Dil konusunda sadeleşme taraftarı olan Hüseyin Cahid Tanzimat dönemi gramerleri olarak andığımız yukarıdaki eserlerde Türk dilini Osmanlıca olarak tanımlayan görüşe karşı olan aydınlardan biridir.²⁹⁰ Hatta o dönem okullarda yaygın olarak kullanılan Ahmet Cevdet Paşa'nın *Kavâid-i Osmaniyye*'sini oldukça eleştirmektedir. Eleştirisinin çıkış noktası ise bu kitabın Arapçanın etkisi altında olduğudur.²⁹¹ Hüseyin Cahid *Edebi Hatıralar* isimli eserinde kitabı yazma amacını belirtirken bu eleştirilerini özetlemektedir:

²⁸⁶ Korkmaz, Z. (2000). Batı dilleri ve Türk dili Grameri üzerindeki etkileri. *TDAY Belleten*, s. 50.

²⁸⁷ Hüseyin Cahid. (1908). *Türkçe sarf ve nahiv*. İstanbul: Der-i Sa'âdet Matba'a-i Ahmed İhsan.

²⁸⁸ Korkmaz, Z., agm., s. CXVIII.

²⁸⁹ Hüseyin Cahid. (2000). *Türkçe Sarf ve Nahiv* (Haz. D. Ergönenç Akbaba, L. Karahan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.2.

²⁹⁰ Korkmaz, Z., agm., s. CXVIII.

²⁹¹ Kerimoğlu, C. (2008). Hüseyin Cahid Yalçın (1875-1957)'ın dil ile ilgili görüşleri, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII(16-17), s113.

"Siyasiyattaki kapütilyasyonlar lisanımızda da vardı. Türk devleti siyasî istiklâline mâlik olmadığı gibi Türk dili de millî istiklâlinden mahrûm bulunuyordu. Çünkü Türkçenin içinde ecnebi lisanların kanunları hüküm sürüyordu. Türkçemiz ismini bile kaybetmişti. Mekteplerde bile "Kavâid-i Osmaniyye" okutuyorlardı. Ortada "Türkçe" yoktu, "Osmanlıca" vardı ve buna "Arapça, Acemce ve Türkçeen mürekkep" bir lisan diyorlardı. İşte bu cereyana karşı içimde kuvvetli bir aksülâmel uyanmıştı. Müstakil bir Türkçenin varlığını meydana koymak ve Türkçe tahsil etmek için ayrıca Arap ve Acem lisanlarını öğrenmek mecburiyetine nihayet çekmek icap ediyordu. Bunun için, iptida bir gramer yazmağa karar verdim."²⁹²

Hüseyin Cahid'in Türkçe Sarf ve Nahiv adlı eserinde gramerciliğimize getirdiği yenilik Türkçe kelime çeşitlerini Arap gramerciliği boyunduruğundan kurtarmaya çalışmasıyla olmuştur. Hüseyin Cahid yine Edebi Hatıralarım adlı eserinde *Türkçe Sarf ve Nahiv* isimli kitabında Türkçe kelime çeşitlerini Türkçenin bünyesinden çıkartarak yaptığını aktarır.²⁹³

Türkçe Sarf ve Nahiv kitabı Türkçedeki ünlü uyumundan bahsedilen *Aheng-i Telaffuz* bölümü ile başlamaktadır. Bu bölümü imla ve tenkit konuları izlemektedir. Dilbilgisine geçmeden hemen önce *Elsine* isimli bölümde dünya dillerinden kısaca bahsedildikten sonra *Kelimelerin Enva'ı* başlığında kelime türleri sıralanır. Hüseyin Cahid eserinde kelime türlerini isim, sıfat, zamir, fiil, edat, zarf ve nidâ olmak üzere yediye ayırmaktadır. Günümüz dil bilgisi kitaplarında da bu sınıflandırma küçük değişikliklerle devam ettirilmiştir. Hatta bu konuda Hüseyin Cahid bu sınıflandırmanın kendisine ait olduğu hâlde yeni kitaplarda kendisinin ismi anılmadan bu sınıflandırmanın aynen kullanılmasından rahatsız olduğunu belirtmiştir.²⁹⁴ Eser bu noktadan sonra iki ana başlık üzerine kuruludur. İlk başlık nahiv kısmına ayrılmıştır ve *Tahlîl-i Nahiv* adındadır. Bu bölümde öncelikle cümle çeşitlerinden söz edildikten sonra sözcük türleri isimden başlanarak detaylı bir şekilde incelenmiştir. Hüseyin Cahid'in izlediği bir başka yöntem de eserde bulunan *ihzar* ve *temrin*lerdir. İhtar bölümünde anlatılan konu ile ilgili istisnalar yer almakta ve temrin bölümünde üst başlıkta verilen konu ile bir çeşit alıştırma sayabileceğimiz uygulama soruları yer almaktadır. Konunun pekiştirilmesine dönük bu sorular Batı gramerciliğinde sık kullanılan bir yöntemdir. Hüseyin Cahid isim konusunda sonra verdiği *temrin* bölümlerinde yirmi iki soru sormaktadır. Bu soruların ilki ve aynı zamanda kitaptaki toplam *temrin*lerin on altıncısı şu şekildedir:

"Aşağıdaki ism-i cinslerin nevilerini gösteriniz (kâide:50-54)

²⁹² Hüseyin Cahid, age., s.XVII.

²⁹³ Hüseyin Cahid, age., s.XVII.

²⁹⁴ Kerimoğlu, C., age., s114.

Kedi, arslan, Kumkapı, Fenerbahçe, beyazlık, dağ, et yemez, hasislik, takım, Demirkapı, balık, hayal, fırka, körfez, alay, sürü.”²⁹⁵

Burada konuyu pekişmesi için bunun gibi yirmi bir adet soru daha bulunmaktadır. Hüseyin Cahid öğretim temelli kitabı okuyan öğrencinin kendini sınavarak Türkçenin kurallarını öğrenmesine çalışmıştır. Her konuda konunun pekiştirilmesi amacıyla verilen *temrin*lerden başka bir bölüm daha yer almaktadır. *Mümârese-i Tahrir* isimli bu bölümlerde öğrenciden verilen duruma uygun bir yazı yazması istenmektedir. Bugünkü kompozisyon ödevlerine benzeyen bu alıştırmalar da her konunun sonunda konunun daha iyi bir biçimde öğrenilmesi amacıyla verilmiştir. Hüseyin Cahid dil öğreniminde yazmanın oldukça önemli olduğunu daha sonraki yazılarında aktarmıştır. Hatta sadece gramer çalışılarak bir dilin kurallarının öğrenilemeyeceğinin altını çizmiştir.²⁹⁶

Türkçe Sarf ve Nahiv Türk gramerciliği için birçok açıdan önemli bir eserdir. Türkçeyi öğretme amacı güden diğer gramer kitaplarından farklı olarak gramerin Arapça ve Farsça unsurlardan uzak Türk diline has özellikleri ön plana çıkartılarak verilmeye çalışıldığı eser, öğrenen kişinin öğretilenleri pekiştirmesine ve öğrendiklerini sınamasına olanak sağlamıştır. Kitabın örnek olarak aldığı Batı gramer kitapları, Fransız gramerleri, kitabın sistematüğini doğrudan etkilemiştir.

1908 yılından Cumhuriyetin ilanına kadar olan dönemde yazılan gramer kitapları Hüseyin Cahid'in *Türkçe Sarf ve Nahiv* ile *Kavâid-i Osmaniyye* çizgisindedir. Bu eserlerin genel özellikleri eserlerin başta gelenleri sıralandıktan sonra aşağıda özetlenecektir. Bu dönemde yazılan başlıca eserler şunlardır: Komisyon, *Mufasssal Yeni Sarf- ı Osmânî*, İstanbul 1908; Muallim Naci, *Tâlim-i Kıraat*, III. Kısım İstanbul 1895-1907, IV. Kısım, İstanbul 1909-1912; Mesud ve Atıf, *Mükemmel Kavâid-i Osmânîye*, İstanbul 1912; Ahmed Cevat (Emre), *Lisân- ı Osmânî Sarf ve Nahvi*, 3 Kısım, İstanbul 1912-1913; Askerî Rüştîye Komisyonu, *Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv*, 2 Cilt, İstanbul 1913; M. Abdülkadir, *Kavâidü'l-Lisân- ı Türkî*, Bağçasaray 1914; Celâl Nuri (İleri), *Türkçemiz*, İstanbul 1917; Maarif Nezareti Sarf Ercümeni, *Sarf ve Nahv-ı Türkî*, 3 Cilt, İstanbul 1920-1921.

²⁹⁵ Hüseyin Cahid, agm., s.64.

²⁹⁶ Caner Kerimoğlu adı geçen çalışmasında, çalışmamız sırasında ulaşamadığımız Hüseyin Cahid Yalçın'ın Yenigün mecmuasının 2 ilkteşrin 1935 tarihli sayısında yayınlanan "Gramersiz Türkçe" isimli yazısından bu konudaki şu sözleri alıntılanmıştır: "... gramersizlikten ürkmeyinler, ve bundan sevininler, çocuklara Türkçe öğretmek hususunda, fırsattan istifadeye kalkınlar. Lüzumsuz gramer derslerine hasredilen saatler çocuklara Türkçe öğretmek imkânından israf ve ziyan edilmiş zamanlardır. Talebesine Türkçe öğretmek isteyen bir muallim onların eline okuyacak bir edebi eser versin; talebelerine bol bol bunu okutsun, ve onlara bol bol yazdırsın" (Kerimoğlu, 2008, s.115)

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Türk gramerciliği için yeni bir dönem başlamıştır. Cumhuriyet dönemi üniversitelerde Türk dili kürsülerinin kurulmasını ve en önemlisi Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulması bu alanda eser çeşitliliğinin ve niteliğinin artmasını sağlamıştır. Dil devrimi olarak adlandırılan bir sürecin başlaması Türk dili üzerine yapılan yerli ve yabancı yayınların sayısını ciddi anlamda artırmıştır. Türkiye Türkçesinin giderek Türk dünyasının merkez lehçesi olmasının önünü açan bu yolda aslında Osmanlının son 70 yılında milliyetçilik akımının da etkisiyle başlayan sadeleşme hareketleri Cumhuriyetin ilanı ile meyvelerini vermeye başlamıştır.

Cumhuriyet dönemi Türk gramerciliğine geçmeden önce Türk dilinin sadeleşme evrelerine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Türkçenin sadeleşme süreci çok eskilere dayansa da ilk ciddi adımlar büyük bir zorunluluktan doğmuştur: Türkçenin resmi dil olarak ilan edilmesi. 1876 yılında Kanun-ı Esasi'nin 18. Maddesi ile İmparatorluğun resmi dili Türkçe ilan edilmişti. Türkçenin resmi dil oluşu lehçe farklılıklarının giderilmesi ve ortak bir Türkçenin ortaya çıkarılması ve sadeleşmesi demektir.²⁹⁷ İmparatorluğun geniş topraklarında konuşulan birbirinden farklı onlarca lehçe işleri zorlaştıracaktı. Ord. Prof. Enver Ziya Karal bu konuda verdiği örnekler konunun kavranması açısından önemlidir: “İlk mebuslar meclisi toplandığı vakit, Türkçenin o vakte kadar üzerinde pek durulmayan yeni bir hastalığı çıktı. Mebuslar, geldikleri bölgelerde konuşulan Türkçe ile konuşuyorlardı. Bölgelere göre Türkçenin lehçeleri de değişmekte idi. O kertede ki, sitenograflar görev yapamaz oldular. Ahmet Mithat Efendi zabıt tutmaya ve söylenenleri yazı diline çevirmeye memur edildi.

Kolay iş değildi bu. Bir gün bayıldı; mecliste çalışmalar ertelendi. Mebuslar, ilk kez olmak üzere, Türkçenin bu kadar çeşitli biçimlerde söylendiğini görmekle hayret içinde kaldılar. Öte yandan İstanbul halkı İstanbullu olmayan mebusların, onlar da İstanbul halkının Türkçesi ile alay eder oldular. Bu durum Türkçenin düzenlenmesi yolundaki kanaati kökleştiren ve çalışmaları hızlandıran yeni bir faktör oldu.”²⁹⁸ Türkçenin resmi dil olması her ne kadar Türkçenin sadeleşmesine doğrudan katkı sağlayan bir etken olmasa da anlaşılır ve ortak bir Türkçe arayışını tetiklemiştir.

Özellikle Tanzimat devrinde dilin sadeleşmesinin ilk belirtileri görülmektedir. Dildeki yabancı kökenli kelimelerin çokluğu yenilikçi Osmanlı aydınlarını sadeleşme yönünde harekete geçirmiştir. Tuğrul Şavkay'a göre kelime yönüyle dikkat çeken bu yabancılaşmanın boyutu aslında çok daha ileri seviyede fark edilmiştir: “İlk kez Tanzimat döneminde konulan

²⁹⁷ Karal, E. Z. (2001). Bilim kültür ve öğretim dili olarak Türkçe. A. Sayılı (Edidör), *Osmanlı tarihinde Türk dili sorunu (Tarih açısından bir açıklama)* (7-96). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 61.

²⁹⁸ Karal, E. Z., age., s. 61.

adıyla Osmanlıca olarak bilinen bu dilin tipik özelliği, Türkçeyi Arapça ve Farsça öğrenim son sınıf sınırına kadar sarmasıdır. Bu eller aslında en dikkat çekici olanları Arapça ve Farsça kelime ve terkipler olduğundan değişim genellikle isimler kategorisinde ortaya çıkmış gibi görünür. Ancak bu “istila” o kadar güçlüdür ki bütün isim cinsinden kelimelerin yanı sıra cümle içinde isim muamelesi gören bütün kelime grupları ve fiil kökleri de Arapça ve Farsçaya yenik düşmüştür. Cümle yapısı da ilke olarak Türk diline uygun kalmakla birlikte birçok darbe yemiş ve zaman zaman bozuk bir kelime yığını manzarası göstermiştir.”²⁹⁹ Tanzimat döneminde Şinasi, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi ve Şemsettin Sami gibi Tanzimat döneminin birinci kuşak Osmanlı aydınları yazıları ile daha sonra Genç kalemler tarafından daha ciddi bir şekilde uygulanacak olan *Saf Türkçe* hareketini ortaya koymuşlardır.

Şüphesiz Türk dilinde sadeleşmenin ilk belirtileri Tanzimat döneminden çok önceye dayanmaktadır. Ancak Türk dilinde sadeleşmenin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi ve halk tabanına yayılması özellikle Batılılaşma ve Türkçe nesrin ortaya çıkması ile olanaklı olmuştur. Türk dilinin sadeleşmesi hareketlerinin ilk belirtilerini XV. yüzyıla kadar dayandıran Zeynep Korkmaz sadeleşme hareketinin Tanzimat döneminde daha programlı ve daha azimli olduğunu belirttikten sonra XV. yüzyıl şairlerinden Aydınli Visali, Tatavlılı Mahremi ve Edirneli Nazmi’yi Divan edebiyatında Türk duyusuna aykırı söyleyişleri eleştirmelerinden dolayı ilk temsilciler olarak gösterir.³⁰⁰

Tanzimat döneminin dil hakkında görüş bildiren diğer önemli aydınları Namık Kemal, Ali Suavi ve Süleyman Paşa da eski dili ve edebiyatı yermek yolu ile sadeleşmeye katkıda bulunmuşlar ve çeşitli öneriler sunmuşlardır. Bu dönemde kaleme alınan Ziya Paşa’ya ait “Şiir ve İnşa” isimli makale, Ahmet Mithat Efendi’te ait “Osmanlıcanın Islahı” isimli makale ve Namık Kemal’e ait “Lisân-ı Osmaninin Edebiyatı Hakkında Mülâhazatı Şamildir” isimli makaleler oldukça önemlidir.³⁰¹ Tartışmalar genelde üç görüş etrafında dönmekte idi. Bunlar öncelikle sadece Resmi yazışma dilinin sadeleşmesi, Alfabenin düzenlenmesi ve Arapça ve Farsça kelimelerin tasfiye edilmesi görüşleriydi.³⁰²

Tanzimat döneminin hemen ardından başlayan Servet-i Fünun dönemi arasında gerçekleşen İstibdat dönemi ve baskılı ortam sonucunda sanatın içe kapanarak sembolizmin ve parnasizmin etkisi altına girmesi Türkçenin sadeleşmesi hareketi açısından durağan bir zaman aralığını işaret eder. Servet-i Fünun sanatçılarının “mükemmel şekilde işlenmiş bir dil”

²⁹⁹ Şavkay, T. (2002). *Dil devrimi*. İstanbul: Gelenek Yayınları, s. 25.

³⁰⁰ Korkmaz, Z. (1985). *Dil inkılabının sadeleşme ve Türkçeleşme akımları arasındaki yeri*. Ankara: TDK Yayınları, s. 6.

³⁰¹ Zeynep Korkmaz, agm., s. 7.

³⁰² Karal, E. Z., age., s. 62.

³⁰³ arayışları da sadeleşmenin II. Meşrutiyet'in ilanına kadar duraksamasına sebep olmuştur. Servet-i Fünun dönemindeki sadeleşme daha çok "tasfiyecilik" olarak adlandırılabilir oluşumun tavrında gizlidir. Osmanlıcadaki bütün Arapça ve Farsça kelimelerin dilden atılmasını öneren ve Türk Derneği etrafında toplanan aydınların oluşturduğu bu hareket daha sonra yerini Genç Kalemlere bırakacaktır. Servet-i Fünun döneminde dil tartışmaları her ne kadar az olsa da Hüseyin Cahid, Ali Kemal, Ahmed Reşid ve Necip Asım yukarıda adını andığımız aydınlar kadar olmasa da dil konusunda görüş bildirmişler hatta tartışmalar gerçekleştirmişlerdir.³⁰⁴ Ancak Servet-i Fünun döneminin güçlü kalemlerinin düşüncelerini aktarmada kullandıkları dilin önceki dönemden daha da ağır olması sadeleşmenin ne bu devirde ne de sonraki Fecr-i Ati döneminde gerçekleşmemesine sebep olacaktır.³⁰⁵

II. Meşrutiyet sonrası en çok dikkat çeken hareket Yeni Lisan hareketidir. Yeni Lisan hareketi birçok açıdan dil devriminin habercisi gibidir. II. Meşrutiyet ile Cumhuriyetin ilanına kadar geçen 15 yıllık süre boyunca etkili olan bu hareket öncekilerden farklı olarak dilde sadeleşmenin kurallarını ortaya koyarak konuyu çok ciddi bir biçimde ele almıştır. 1911 yılında Selanik'te çıkan Genç Kalemler dergisi etrafında toplanan Ömer Seyfeddin, Ziya Gökalp, Kazım Nami, Akil Koyuncu gibi isimler tarafından yeşertilen Yeni Lisan hareketi kendilerinden önce ortaya atılan "milli edebiyat" düşüncesinde dili merkeze almıştır. "Milli bir edebiyat ancak milli bir dille yaratılır" görüşüne sadık bu yazarların oluşturdukları Yeni Lisan hareketinin ismi yazılarını eski dile bir tepki olarak Yeni Lisan adını verdikleri başlık altında yayınlamalarından ileri gelmektedir.³⁰⁶ Hareketin başını çeken Ömer Seyfeddin'dir. Bunun yanı sıra Ziya Gökalp ve Mehmed Emin de sade Türkçenin ateşli taraftarlarıdır. Yeni Lisan hareketinin dil ile ilgili görüşleri şu başlıklar altında özetlenebilir:

- Dilimizdeki Arapça ve Farsçaya ait gramer kuralların dilden atılması,
- Bu kelimelerle kurulacak yeni isim ve sıfat tamlamalarında Türkçe kurallarının işletilmesi,
- Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçede söyledikleri gibi yazılmaları,
- Bilim terimleri için yine Arapça kelimelerin kullanılmasına devam edilmesi,
- Öteki Türk lehçelerinden kelime alınmaması,

³⁰³ Akyüz, K. (1995). *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, s 113.

³⁰⁴ Şavkay, T., age., s. 32.

³⁰⁵ Korkmaz, Z., age., s. 11.

³⁰⁶ Zeynep Korkmaz, agm., s. 12.

- İstanbul Türkçesine dayalı camlı bir yazı dilinin oluşturulması,
- Bu yollardan yürünerek edebiyatın doğu ve batı taklitçiliğinden kurtarılıp, milli bir dil ve edebiyata dönüştürülmesi.³⁰⁷

Dilin sadeleşmesi sorununu yayın hayatı boyunca savunan Genç Kalemler dergisi etrafında toplanan aydınlar Cumhuriyet sonrası gerçekleştirilen Dil Devrimi'nin de altyapısını hazırlamışlardır.

2.2.3. Cumhuriyet Dönemi Türk Gramer Yazıcılığı

Cumhuriyetin ilanına kadar süregelen dilde sadeleşme tartışmaları dilin güzelleştirilmesi, özleştirilmesi ve yabancı kelimelerin çıkarılması temelinde sürüp gitmiş kısmen başarılı olmuştur. Dilde sadeleşmenin bir sonraki aşaması ile Dil Devrimi'dir. Cumhuriyetin ilanından sonra gerçekleştirilen birçok yenilik gibi dil devrimi de Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilmiş bir köklü değişimdir. Temelde kendinden önceki önerilere dayanan Dil Devrimi ya da Dil İnkılabı önceki önerilerin çok yönlü tartışılması ve karara bağlanması ile adım adım hayata geçirilmiş birçok yeniliğin genel adıdır.

Atatürk'ün bizzat önderliğinde gerçekleştirilen bu bir dizi devrimin ilk ayağı Harf İnkılabı'dır. Atatürk devrimlerinin temelinde Türklerin Arap-İslam uygarlığı çevresinden çağdaş uygarlıklar seviyesine çıkarmaktır.³⁰⁸ Bu yolda yerleşik bulunan Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kullanılmaya başlanması devrimin ön koşulu gibi görünmekteydi. Çünkü Arap harfleri Batılılaşmanın önünde bir engel gibi durmaktaydı. Bu durumun farkında olan Atatürk Cumhuriyetin ilanından çok önce 1907 yılında Sofya'da Bulgar Türkolog İvan Manolof'a ilerde harf değişikliği ile ilgili bir inkılap yapacağını söylemiştir.³⁰⁹ Konuyla ilgili görüşlerini aktarmıştır.³¹⁰ Latin harflerine geçilmesi önerileri zaten Tanzimat Fermanı'nın ilanından itibaren Osmanlı aydınları arasında tartışılan bir konu olmuştur. Yaklaşık yüzyıl boyunca süregelen tartışmalar özellikle I. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte artmış, hatta günlük gazetelerde bunun denemeleri yapılmıştı. Okuma yazma oranının düşük olması çok kereler Arap harflerine dayandırılmıştır. Bu tartışmalar Cumhuriyetin ilanından sonra da devam etmiş hatta bu öneriler ilk meclis toplantılarına da konu olmuştur.

³⁰⁷ Zeynep Korkmaz, agm, s. 13.

³⁰⁸ Şavkay, T., age., s. 39.

³⁰⁹ Baranoğlu Ş., (2002). Yenileşme devri Türkçesi üzerine çalışmalar. *Türkler Ansiklopedisi*, (C. 15). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 233.

³¹⁰ Bu konuda Afet İnan'ın hatıralarını kaynak gösteren Tuğrul Şavkay adı geçen eserde Atatürk'ün şu sözlerini aktarmıştır: "Batı medeniyetine girebilmemize engel olan yazıyı atarak, Latin kökünden bir alfabe seçmeli, kılık kıyafetimize kadar her şeyimizle Batılılara uymalıyız" (Şavkay, 2002, s. 39)

Harf inkılabının gerçekleşmesi Cumhuriyetin ilanından sonra 1928 yılında gerçekleşmiştir. Basında, ticarete birçok alanda yeni harf denemelerinin yapıldığı bu yılın 10 Ağustos gecesi Atatürk ünlü Sarayburnu söylevinde yeni harflere geçileceği müjdesini vermiştir.³¹¹ Yasanın yürürlüğe girdiği 1 Kasım 1928 tarihine kadar yoğun bir kampanya düzenlenmiş ve halkın yeni harflerle tanışması sağlanmaya çalışılmıştır. Türk harf devriminin yasal olarak yürürlüğe girmesinden birkaç hafta öncesinde artık yurdun her yerinde yeni harfli yazılar görünmeye başlamıştır. Hatta Bilal Şimşir'in aktarımıyla dönemin Amerikan Büyükelçiliği Başkâtibi Ernest L. Ives harf devriminden önceki son günleri Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı'na şu şekilde rapor etmiştir: “Arap yazısı İstanbul sokaklarından, meydanların, tabelalarından birdenbire kaybolmuştur. İstanbul, dış görünüşü ile bir Balkan kentini anımsatmaya başlamıştı. Eski yazılar ya silinmiş, ya karalanmış, ya da değiştirilmiş idi. Belediye bu işte aktif rol oynuyordu; ama arkasında “hükümetin baskısı” vardı. Eski harflerle yazılmış afişleri, trafik işaretleri bir gece karalanıvermişti. Bunun “bilinmeyen kişilerin” yaptıkları ileri sürülmüştü. Ama aslında bu “bilinmeyen kişilerin” belediye görevlileri oldukları sanılmaktaydı.³¹² Harf İnkılabı 1 Kasım 1928 gerçekleşikten sonra yoğun bir eğitim etkinliği yürütülmeye başlandı. Bu şekilde 1928 yılının Ağustos ayı ile başlayan harf değişikliği hareketleri yasal bir kimliğe kavuşarak bütün bir milli eğitimi kapsayan bir devrime dönüşmüştü. Yasa 3 Kasım 1928 yılında Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girer ve böylece tarih boyunca çok kereler alfabe değiştirmiş olan Türk ulusu 1353 sayılı Türk Harfleri yasası aracılığıyla “Yeni Harfler” ile resmi olarak tanışmış olur. Yasa çerçevesinde resmi defterler, resmi belgeler gibi alanlarda yeni harflere geçilmesi için 1930 yılının Haziran ayına kadar süre tanınmıştır. Böylece bir buçuk yıl içinde yeni harfler tüm yazışmalarda kullanılmaya başlanmış oldu.³¹³

Harf İnkılabı'nın Türk gramerciliği ile doğrudan ise ilgisi Harf İnkılabı sonrası yeniden yapılandırılan Dil Encümeni ile ilgilidir. Doğal olarak Cumhuriyet'in tüm devrimlerini bizzat yöneten ya da yönlendiren Mustafa Kemal Atatürk Dil Devrimi ile yakından ilgilenmiş ve Dil Encümeni'nin faaliyetlerini yakından izlemiştir. Dil üzerine görüşlerini sık sık ifade eden Atatürk, dilin sadeleşmesini Türk kültürünün özleşmesinin ve yabancı etkilerden kurtulmasının anahtarı olarak görmektedir. Atatürk başından beri dil inkılabı ile çeşitli hedeflere ulaşmayı amaçlamıştır. Zeynep Korkmaz Atatürk'ün dil inkılabı hedeflerini şu şekilde özetlemektedir:

³¹¹ Şimşir, B. (2006). *Türk harf devrimi üzerine –İncelemeler-*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s 15.

³¹² Şimşir, B., age., 37.

³¹³ Ateş, K. (2008). *Türk Dili*. Ankara: İmge Kitabevi, s. 35.

I. Dilimizi, Osmanlıcanın Türkçeye zarar veren pürüzlerinden ayıklamak; yazı dilinden Türkçeye yabancı kalmış unsurları atmak,

II. Aydınların dili ile halkın dili konuşma dili ile yazı dili arasındaki Osmanlıca dolayısı ile ortaya çıkmış olan açıklığı kapatarak, dile millet varlığı içinde birleştirici ve bütünleştirici bir nitelik kazandırmak,

III. Türk diline, yapı ve özelliklerine uygun milli bir gelişme yolu çizebilmek,

IV. Türkiye Cumhuriyeti'nde, öğretim birliğine paralel olarak eğitimi millileştirmek ve öğretimi milli terbiyenin gerekli kıldığı bir milli eğitim diline kavuşturabilmek,

V. Türkçenin güzellik ve zenginliklerini ortaya koyabilmek ve onu dünya dilleri arasındaki değerine yaraşır bir seviyeye ulaştırabilmek için dilimizi bir bilim kolu olarak ele almak ve üzerinde kaynaklarına inen derinlemesine araştırma ve incelemeler yapmak,

VI. Dile, kelime türetme imkânları bakımından işleklik kazandırarak Türkçeyi milli kültürümüzün eksiksiz bir ifade vasıtası yapabilmek; uzun vadede çağdaş çağdaş medeniyet seviyesinin bütün kelime ve kavramları karşılayabilecek işlek ve zengin bir kültür dili durumuna getirebilmektir.³¹⁴ Atatürk'ün bu görüşlerinin yenilenen Dil Encümeni'nin amaçları arasında kendilerine yer bulduklarını görüyoruz. Bilal Şimşir'in aktardığı Amerikan raporlarında bu durum şu şekilde aktarılmıştır:

Dil Encümeni yeniden düzenlenmiş, yeni biçime sokulmuştu. Encümenin hükümetçe atanan yedi kişilik bir merkez bürosu olacaktı. Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığınca atanan on beş yardımcı üyesi bulunacaktı. Yeni Dil Encümeni'nin görevleri açık seçik belirlenmişti. Beş kalemde toplanan bu görevler şöyle sıralanmaktaydı:

- a. Bir gramer hazırlamak,
- b. Bir Türkçe Sözlük kaleme almak,
- c. Türk dilinin yapısına uymayan yabancı sözcüklerin yerine öz Türkçe yeni sözcükler bulup önermek,
- d. Türkçenin yazım birliğini sağlamak ve
- e. Dil üzerinde araştırmalar yapmak.³¹⁵

³¹⁴ Zeynep Korkmaz, Z., (1985), age., s. 18-19.

³¹⁵ Şimşir, B., age., s 47.

Bütün bu düşüncelerin ilk tohumu olan harf devrimi ve diğer eğitim atılımlarından sonra nihayet 1932 yılında Çankaya’da yapılan toplantıyla Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulur. Kurumun isim babası tabi ki Atatürk’tür. Bir yıl önce kurulan Tarih Kurumu’na bir kardeş kurum olarak kurulan cemiyetin teşkilatlanma çizelgesi de yine bizzat Atatürk tarafından çizilecektir.³¹⁶ Türk Dil Kuruluşu Ruşen Eşref Ünaydın’ın hatıralarında şu şekilde aktarılmaktadır: “...Maarif Vekaleti bütçesinden tahsisatı kesildiği 1931 Temmuzundan beri, eski Dil Encümeni artık çalışmıyordu. Harf inkılabının hızından doğan bu kaynağın yeni bir varlık göstermesi çok yerinde olacaktı. Onun için, Reisicumhur hazretlerinin yüksek düşüncesi sevinçle karşılandı. Gazi Hazretleri:

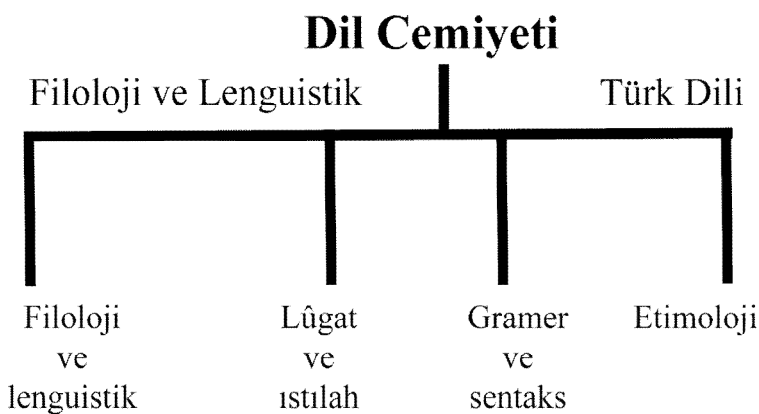
- Öyle ise, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti gibi bir de ona kardeş bir dil cemiyeti kuralım. Adı Türk Dili Tetkik Cemiyeti olsun! Buyurdular.

Yeni Cumhuriyetin ne gibi işlerle uğraşacağı görüşüldü. Sonunda Reisicumhur Hazretleri kendi eli ile şu resmi çizdi.

Çalışmanın çerçevesi ortaya çıkmıştı. Cemiyetin iki büyük kolu olacaktı: biri filoloji ve lengüistik, biri de Türk Dili. Filoloji ve lengüistik, hem doğrudan doğruya bu bilgilerle hem de bu bilgiler yollarından Türk dili ile uğraşacaktı.

Türk dili kolunun üç bölüğü ise: lûgat-ıstılah, gramer- sentaks ve etimoloji bakımından Türk dilini “tetkik ve tespit” edecekti”.³¹⁷

Tablo 2.3 Dil Cemiyeti’nin Kuruluş Şeması³¹⁸

³¹⁶ Şavkay, T., age., s. 44.

³¹⁷ Dil Derneği. (1986). Atatürk’ün Türk Dil Kurumu ve Sonrası (Haz. Sevgi Özel, Haldun Özen, Ali Püsküllüoğlu). İstanbul: Bilgi Yaynevi, s. 12.

³¹⁸ Dil Derneği, age., s.12.

Harf inkılabı ve ardından Dil Encümeni'nin yeniden yapılandırılarak Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulması ile Dil Devrimi'nin ilk iki aşaması gerçekleşmiş oluyordu. Bu iki adımın arasında çok önemli bir gelişme daha yaşanmıştır. 1 Eylül 1929'da okullarda Arapça ve Farsça dersleri kaldırılmıştır.³¹⁹ Atatürk'ün belirttiği şemada yer alan gramer sentaks bölümlenmesi çalışmamız için oldukça önemlidir. Gramer ve sentaks çalışmalarının ayrı bir kolda yürütülmesi Cumhuriyet dönemi Türk gramerciliği açısından oldukça önemlidir. Türk Dili Tetkik Cemiyeti kuruluşundan hemen sonra 26 Eylül tarihinde birinci kez kurultay düzenlemiştir. Birinci Türk Dili Kurultayı'nın toplandığı bu tarih hâlâ Dil Bayramı olarak her yıl 26 Eylül'de tüm yurttan kutlanmaktadır.

Birinci Türk Dili Kurultayı sadece ilk kurultay olması yönü ile değil aynı zamanda alınan kararlar ve çizilen yol haritası ile de önemlidir. Alınan kararlar Dil Devrimi'nin Harf İnkılabı ve eğitimde yapılan yenilikler sonrası biçimlendirilmesine yöneliktir. Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen ve on gün süren bu kurultaya yalnız araştırmacı ve uzmanlar değil dinleyiciler de katılmışlardır. Birinci kurultayda alınan kararlar özetle şunlardır:

- Osmanlıca sözcüklere Türkçe karşılıklar bulmak.
- Eski belgelerden Türkçe sözcükleri tarayıp yeniden kullanım alanına çıkarmak.
- Anadolu halkının kullandığı Türkçe sözcükleri derlemek, kullanım alanına sürüp yaymak.
- Türkçenin tarihini araştırmak, kökenine yönelmek.
- Türkçe'nin yapısını, sözcük köklerini, eklerini incelemek buna göre yeni Türkçe sözcükler türetmek; özellikle bilim dallarındaki ihtiyacı karşılamak üzere kerim yaratma yollarına gitmek.³²⁰

Birinci kurultaydan iki yıl sonra 1934 yılında toplanan ikinci kurultayda daha önce alınan kararlar doğrultusunda yapılan çalışmalar sergilenmiş ve yeni çalışmalar için yol haritaları belirlenmiştir. İkinci Türk Dili Kurultayı birçok tezin sunulduğu bir kurultay olmuştur. İkinci Türk Dili Kurultayı'ndan iki yıl sonra üçüncüsü gerçekleştirilmiş; 1934 ve 1936 yılları arası yapılan çalışmalar rapor hâlinde sunularak yine birçok tezle birlikte katılımcılarla paylaşılmıştır. Üçüncü dil kurultayında ise Türkçeyi diğer dillere kaynaklık eden bir üst dil olarak değerlendiren Güneş Dil Teorisi doğmuş ve uzun süre tartışmalı bir konu olarak varlığını sürdürmüştür.³²¹ Üçüncü kurultaydan sonra sırasıyla şu kurultaylar

³¹⁹ Kemal Ateş, age., s. 46.

³²⁰ Ateş, K., age., s. 47.

³²¹ Şavkay, T., age., s. 79.

düzenlenmiştir. (1936) Üçüncü Türk Dili Kurultayı, (1942) Dördüncü Türk Dili Kurultayı, (1945) Beşinci Türk Dili Kurultayı, (1949) Altıncı Türk Dili Kurultayı, (1954) Yedinci Türk Dili Kurultayı, (1957) Sekizinci Türk Dili Kurultayı, (1960) Dokuzuncu Türk Dili Kurultayı, (1963) Onuncu Türk Dili Kurultayı, (1966) On Birinci Türk Dili Kurultayı, (1969) On İkinci Türk Dili Kurultayı, (1972) On Üçüncü Türk Dili Kurultayı, (1974) On Dördüncü Türk Dili Kurultayı, (1976) On Beşinci Türk Dili Kurultayı, (1978) On Altıncı Türk Dili Kurultayı, (1980) On Yedinci Türk Dili Kurultayı, (1982) On Sekizinci Türk Dili Kurultayı. Türk Dili Tetkik Cemiyeti ve daha sonraki adıyla Türk Dil Kurumu 12 Eylül 1980 yılında gerçekleştirilen askeri darbe sonrasında 17 Ağustos 1983 tarihinde çıkarılan bir yasa ile Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bünyesinde Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığı'na bağlanarak bağımsız köklerinden koparılarak tartışmalı bir kurum hâline getirilmiştir.³²² Atatürk'ün vasiyeti ile güvence altına aldığını düşündüğü kurum 51 yıl sonra tüm malvarlığı ile birlikte başbakanlığa devredilmiş ve bu durum dönemin aydınları ve bilim insanları tarafından şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir. Bugün Türk Dil Kurumu'nun karşısında farklı dil dernekleri yer almasının temelinde bu kopuş yer almaktadır. Toplamda on sekiz kez gerçekleştirilen Türk dili kurultaylarında ise Türk dilinin mevcut durumu ve geleceği hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmış ve kararlar alınmıştır. Bu konuda oldukça detaylı çalışmalar bulunmakla birlikte tüm kurultayların içerikleri, sunulan tezleri ve toplantı tutanakları Türk Dil Kurumu arşivlerinde herkese açık durumdadır. Çalışmamızın ana konusundan uzaklaşmamak adına kurultayların içeriklerine çok fazla değinilmemiştir.

Günümüzde farklı dil dernekleri Türk Dil Kurumu'ndan bağımsız bir şekilde Türk dili üzerine yapılan akademik çalışmaları gerçekleştirmektedir. Türk Dil Kurumu ise bünyesinde çeşitli çalışma grupları ve projelerle Türk dili çalışmalarının merkez kurumu hâlinde varlığını Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığı bünyesinde sürdürmektedir. Tezimizin ana konusu olan Türk dili gramerliliği çalışmaları ise bu kurumun Gramer Bilim ve Uygulama Kolu ve Dil Bilimi Bilim ve Uygulama Kolu aracılığı ile gerçekleşmektedir. Yine tezimizde kullandığımız tarihi Türkçe gramerlerinin bir kısmının da yayınlanmasını sağlayan “Türkiye Türkçesi ve Tarihî Devirler Yazı Dilleri Gramerleri Projesi” bu kolların bilim insanları tarafından gerçekleştirilmiştir. Sözlük çalışmalarının yanı sıra gramerin hem özel hem de genel konularını kurumun yayın Organı “Türk Dili” dergisi aracılığı ile bilim dünyasına sunan kurum şu an 800'ü aşmış bilimsel yayın ile hem Türk kültürünü hem de Türk dilinin

Dil Derneği. (1986). Atatürk'ün Türk Dil Kurumu ve Sonrası (Haz. Sevgi Özel, Haldun Özen, Ali Püsküllüoğlu). İstanbul: Bilgi Yayınevi, s. 11.

araştırılmasına ve geliştirilmesine katkı sağlamaktadır. Çeşitli açılardan eleştirilse de³²³ Türk Dil Kurumu son tahlilde gerçekleşip gerçekleşmediği tartışmalı olan Dil Devrimi'nin yürütücü kurumu olmuştur.

Harf İnkılabı ve Dil Devrimi hakkında bilgi sunduktan sonra Cumhuriyet devri Türk gramerciliğinin gelişim sürecini incelemeye bu dönemin gramer kitapları ile devam etmek yerinde olacaktır. Cumhuriyet dönemi Türk gramerciliği açısından en verimli dönemdir. Türkiye Türkçesi gramerciliği açısından, hem Türkçenin anadil olarak öğretilmesi hem de Türkçenin dil bilgisi eğitimi açısından bu dönemde çok sayıda eser verilmiştir. Yaptığımız bibliyografya taramalarında sadece Türkiye Türkçesi gramerleri ile ilgili yazılmış Türkçe gramer kitaplarının sayısı 200'ü aşmaktadır. Bu bibliyografya denemelerinin en yenisinin 20 yıl öncesine ait olması ve son 20 yılda alanda yetişen bilim insanı ve kurum sayısının katlanarak arttığı göz önünde bulundurulduğunda sayı oldukça artmaktadır. Bu durum, bizi düşen adı geçen gramer kitapları arasından seçim yapma yoluna itmiştir. Cumhuriyet dönemi Türk gramer kitaplarını incelediğimizde en çok kaynak gösterilen, alanında en fazla bilinen ve dönemin gramer anlayışına yön veren kitapları seçmek konu hakkında genel bir fikir sahibi olmamızı sağlayacaktır. Bunula birlikte Türkçeyi diğer gramer kitaplarından farklı bir şekilde kavrayan ve yenilikçi bir yöntem deneyen kitaplar da dikkate alınarak farklı görüşler de göz önüne serilmeye çalışılacaktır.

Cumhuriyet'in ilanından harf inkılabına kadar geçen süre içerisinde eski harfli bazı okul gramerleri basılmıştır. Bunlar genelde küçük hacimli ve Cumhuriyet öncesi yazılmış olan Türkçe sarf ve nahv kitaplarının ya da kavaid kitaplarının tekrarı durumundadırlar. Bunun dışında Tahsin Banguoğlu'nun *Ana Hatlarıyla Türk Grameri* isimli kitabının basım yılı olan 1940 yılına kadar 70'in üzerinde gramer kitabı basılmıştır.³²⁴ Bunların büyük çoğunluğu ilk ve ortaokullar için basılmış ders kitaplarıdır. Araştırmamız açısından önemsiz olmakla birlikte yayımlanan ve çoğunluğu okul grameri olan bu kitaplar şunlardır:

Emre, Ahmed Cevat; *Türkçe Sarf ve Nahiv*, 3 Kısım, İstanbul 1923,

Köprülüzâde M. Fuad ile Süleyman Saip, *Türk Dilinin Sarf ve Nahvi*, 5 Kısım, İstanbul 1923,

Sander, Mithat Sadullah; *Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv*, İstanbul 1924,

Ahmed Rasim; *Yeni Sarf ve Nahv Dersleri*, İstanbul 1925,

Bekir Çobanzâde; *Türkçenin Öğretilmesinde Metod*, 1. Cilt 1925, II. Cilt 1927,

Dilmen, İbrahim Necmi; *Gramer*, İstanbul 1928,

³²³ Yücel T. (2007). *Dil devrimi ve sonuçları*. İstanbul: Can Yayınları, s. 58.

³²⁴ Özçam, Ç., (1997). Türkiye Türkçesi ile ilgili gramer çalışmaları-Bibliyografya Denemesi-. Türk Dünyası Araştırmaları, 110, s. 116-117.

- Türk Dili Encümeni; *Gramer Hakkında Rapor (Muhtasar Türkçe Gramer)*, İstanbul 1928,
 Server, Ziya; *Türkün Yeni Dili*, İstanbul 1928,
 Emre, Ahmed Cevat; *Resimli Türk Dili - Türkçe Gramer (İlkmeektep Sınıf 4)*, İstanbul 1929,
 Emre, Ahmed Cevat; *Resimli Türk Dili - Türkçe Gramer (İlkmeektep Sınıf 5)*, İstanbul 1929,
 Sander, Mithat Sadullah; *Yeni Türkçe Gramer (Ortamektep Sınıf 1)*, İstanbul 1929,
 Sander, Mithat Sadullah; *Yeni Türkçe Gramer (Ortamektep Sınıf 2)*, İstanbul 1929,
 Sander, Mithat Sadullah; *Resimli İlk Gramer (Ortamektep Sınıf 3)*, İstanbul 1929,
 Sander, Mithat Sadullah; *Resimli İlk Gramer (Ortamektep Sınıf 4)*, İstanbul 1929,
 Sander, Mithat Sadullah; *Resimli İlk Gramer (Ortamektep Sınıf 5)*, İstanbul 1929,
 Yalkut, Sabri Cemil; *Resimli Yeni Türkçe Gramer*, 1929,
 İleri, Celâl Nuri; *Gramer*, İstanbul 1930,
 İleri, Celâl Nuri; *İlk Gramer, (İlkmeektep Sınıf 4)*, İstanbul 1930,
 İleri, Celâl Nuri; *İlk Gramer, (İlkmeektep Sınıf 5)*, İstanbul 1930,
 Dilmen, İbrahim Necmi; *Gramer (Sınıf 4)*, İstanbul 1930,
 Dilmen, İbrahim Necmi; *Gramer (Sınıf 5)*, İstanbul 1930,
 Dilmen, İbrahim Necmi; *Türkçe Gramer, Kısım I*, İstanbul 1930,
 Dilmen, İbrahim Necmi; *Türkçe Gramer, Kısım II*, İstanbul 1930,
 Mehmed Faruk; *Cumhuriyet Çocuklarına Resimli Türkçe Gramer (Sınıf 4)*, İstanbul 1930,
 Mehmed Faruk; *Cumhuriyet Çocuklarına Resimli Türkçe Gramer (Sınıf 5)*, İstanbul 1930,
 Safa, Peyami; *İlkmeektepler Türk Grameri: I*, İstanbul 1930,
 Emre, Ahmed Cevat; *Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Lâyiha I*, İstanbul 1931,
 Emre, Ahmed Cevat; *Resimli Türk Dili, (Sınıf 3)*, İstanbul 1931,
 Ahter Necmettin-Onan, Necmettin Halil; *Dilbilgisi (Gramer) Ortamektep I*, İstanbul 1931,
 Ahter Necmettin-Onan, Necmettin Halil; *Dilbilgisi (Gramer) Ortamektep II*, İstanbul 1931,
 Atalay, Besim; *Türk Dili Kuralları I*, İstanbul 1931,
 Toven, Mehmed Bahaeddin; *Yeni Türkçe Gramer, (II. baskı)*, İstanbul 1931,
 Toven, Mehmed Bahaeddin; *Küçük Gramer*, İstanbul 1931,
 Safa, Peyami; *Türk Grameri*, İstanbul 1931,
 Emre, Ahmed Cevat; *Resimli Türk Dili (Sınıf 4)*, İstanbul 1932,
 Emre, Ahmed Cevat; *Resimli Türk Dili (Sınıf 5)*, İstanbul 1932,
 Emre, Ahmed Cevat; *Yeni Türkçe Gramer, Ortamektep (Sınıf 2)*, İstanbul 1932.
 Mahmut Fikri; *Türkçe Gramer*, İzmir 1932,
 Sander, Mithat Sadullah; *Türkçe Gramer, (VI. baskı)*, İstanbul 1932-1933,
 Emre, Ahmed Cevat; *Türkçede Kelime Teşkilî Hakkında Bir Anket, I. Kitap*, Ankara 1933,

- Emre, Ahmed Cevat; *Türkçede Kelime Teşkili Hakkında Bir Anket, II. Kitap*, Ankara 1933,
- Dilmen, İbrahim Necmi; *Yeni Türkçe Dersleri VIII, Türkçe Gramer*, İstanbul 1933-1934,
- İbrahim Osman; *Dilbilgisi Bölümleri*, Ankara 1933,
- Duru, Kâzım Nami; *Türk Gramerine Yardımcı Kitap*, İstanbul 1933,
- Emre, Ahmed Cevat; *Ekler Lûgatçesi*, İstanbul 1934,
- Emre, Ahmed Cevat; *Türk Dili, (Sınıf 4)*, İstanbul 1934,
- Emre, Ahmed Cevat; *Türk Dili, (Sınıf 5)*, İstanbul 1934,
- Emre, Ahmed Cevat; *Dilbilgisi I*, İstanbul 1934,
- Dilmen, İbrahim Necmi; *Türkçe Gramer II*, İstanbul 1934,
- Dilmen, İbrahim Necmi; *Türkçe Gramer, (Sınıf 4)*, İstanbul 1934,
- Dilmen, İbrahim Necmi; *Türkçe Gramer, (Sınıf 5)*, İstanbul 1934,
- Sevinç, Kâzım; *Dilimizin Grameri, (Sınıf 4)*, İstanbul 1934,
- Mehmed Faruk, *Türkçe Gramer, (Sınıf 4)*, İstanbul 1934,
- Mehmed Faruk, *Türkçe Gramer, (Sınıf 5)*, İstanbul 1934,
- Safa, Peyami; *Türk Grameri Sınıf 4*, İstanbul 1934,
- Safa, Peyami; *Türk Grameri Sınıf 5*, İstanbul 1934,
- Sander, Mithat Sadullah; *Yeni Türkçe Gramer Dersleri I*, İstanbul 1934
- Sander, Mithat Sadullah; *Yeni Türkçe Gramer Dersleri 2*, İstanbul 1934,
- Sander, Mithat Sadullah; *Türkçe İlk Gramer, Sınıf 3*, İstanbul 1934,
- Sander, Mithat Sadullah; *Yeni Türkçe Gramer Dersleri 4*, İstanbul 1934,
- Sander, Mithat Sadullah; *Yeni Türkçe Gramer Dersleri 5*, İstanbul 1934,
- Dalkılıç, Mithat Muhittin; *Gramer Kılavuzu*, İstanbul 1935,
- Türk Dil Kurumu; *Etimoloji, Morfoloji ve Fonetik Bakımından Türk Dili*, Ankara 1935,
- Dilmen, İbrahim Necmi; *Türk Dilbilgisi Dersleri, Kısım I*, İstanbul 1936,
- Dilmen, İbrahim Necmi; *Türk Dilbilgisi Dersleri, Kısım II*, İstanbul 1936,
- Tankut, H.Reşit; *Güneş-Dil Teorisine Göre Dil Tetkikleri, Türk Dilbilgisine Giriş*, İstanbul 1936,
- Dilemre, Saim Ali; *Genel Dil Bilgisi, Kısım 1*, İstanbul 1937,
- Sander, Mithat Sadullah; *Türkçe Doğru Yazma Usûlü*, İstanbul 1937,
- Türk Dil Kurumu; *Etimoloji, Morfoloji, Fonetik ve Semantik Bakımından Türk Dili Analiz Yolları*, İstanbul, 1937,
- Sander, Mithat Sadullah; *Türkçe Öğreneceklere Yardımcı İmlâ ve Gramer Kaideleri Özü*, İstanbul 1938,

Dilmen, İbrahim Necmi; *Cevherî Fiil*, 1938,
 Dilemre, Saim Ali; *Genel Dil Bilgisi*, İstanbul 1939,
 Dilmen, İbrahim Necmi; *Genel Dilbilgisi 3 Cilt*, 1939-1942,
 Güvemli, Zahir Sıtkı, *Yeni Gramer*, İstanbul 1939,
 Sander, Mithat Sadullah; *Tatbikatlı Türkçe Gramer Dersleri I*, İstanbul 1939,
 Arkin, R. Gökalp; *Ortaokulda Türkçe I*, İstanbul 1940.³²⁵

Bu kitaplar göz önüne alındığında, Türkçenin eğitim ve öğretimine önceki dönemlerden daha ciddi ve yoğun bir biçimde çaba sarf edildiğini söylemek doğru olacaktır. Ahmed Cevat Emre, Mithat Sadullah Sander, Celâl Nuri İleri ve İbrahim Necmi Dilmen'nin okul grameri yazma konusunda birbirleriyle yarıştıklarını görmekteyiz. Yayımlanan eserler arasında akademik kitaplar da göze çarpmaktadır. Bunlardan Ahmed Rasim'in 1924 tarihli *Yeni Sarf ve Nahv Dersleri* isimli kitabı, kelimelerin yedi türe ayrılarak bugün geçerli olan sınıflamaya en yakın sınıflamanın yapıldığı eser olması açısından önemlidir. İsmi daha sonra Türk Dili Tetkik Cemiyeti ve en sonunda Türk Dil Kurumu olacak olan Türk Dili Encümeni'nin yayını olan *Gramer Hakkında Rapor (Muhtasar Türkçe Gramer)* yeni harflerle basılmış ilk Türkçe gramer olması açısından önemlidir. Harf inkılabından hemen sonra yayımlanan eser hem eski harfli em de yeni harfli olarak karışık bir düzende yayımlanmıştır. Eser küçük hacimli olup sesbilim, yapıbilim bölümlerinden oluşmaktadır.³²⁶ Bununla birlikte İbrahim Necmi Dilmen tarafından kaleme alınan 1936 tarihli *Türk Dilbilgisi Dersleri* kitabı da yüne yükseköğretim için yayımlanmıştır. Eserde özellikle Güneş Dil Teorisi üzerinde durulmuş ve kelime analizlerinin bu yöntemle nasıl gerçekleştirileceği anlatılmaya çalışılmıştır.³²⁷

Cumhuriyet döneminin ilk ciddi gramer kitabı Tahsin Banguoğlu'na ait *Ana Hatlarıyla Türk Grameri* isimli kitaptır. Hasan Ali Yücel'in teklifi ile Tahsin Banguoğlu tarafından hazırlanan kitap sonraki çalışmalar için taslak olarak düşünülmüş küçük hacimli bir kitaptır ve sadece Türkçenin sesbilgisi konusunu içermektedir. Hasan Ali Yücel, Maarif Vekilliği döneminde okulda okutulacak ciddi bir gramer kitabının yokluğunu fark ederek bu konuda Tahsin Banguoğlu'ndan bir kılavuz kitap yazmasını ister. Banguoğlu, kitabın dördüncü baskısının önsözünde kitabın yazılma öyküsünü şöyle anlatır: "Bir ara okullardan gramer dersleri kaldırılmıştı. Onları yeniden programa koymak söz konusu olduğu sırada rahmetli Hasan Ali Yücel benden bir okul grameri yazmamı istedi. Ben bunun her öğretim

³²⁵ Özçam, Ç., agm., s. 130-133.

³²⁶ Özçam, Ç., agm., s. 131.

³²⁷ Özkan, M. (1994). İbrahim Necmi Dilmen, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 9). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 303.

seviyesine göre ilgili okul öğretmenleri tarafından yazılabileceği görüşündeydim. Ancak ortada bu yazarlara kılavuz olacak ciddi bir gramer kitabı da yoktu.”³²⁸ *Ana Hatlarıyla Türk Grameri* bu sebeple bir kılavuz kitap olma özelliği taşımaktadır. 96 sayfalık kitabın yazılış amacı öğretmenlere 1941-1942 öğretim yılında eğitim verecek öğretmenlere kaynaklık etmesidir.³²⁹ Eser 1979 yılında *Ana Hatlarıyla Türk Grameri-Kılavuz Kitap* ismiyle Dergâh Yayınları tarafından tekrar yayımlanmıştır. Ancak bu eser *Ana Hatlarıyla Türk Grameri* ismiyle yayımlanan küçük hacimli kitabın genişletilmiş hâlidir. Bu kitabın aslı ise Tahsin Banguoğlu tarafından gözden geçirilerek genişletilmiş biçimi *Türkçenin Grameri* ismiyle 1974 yılında basılmış olan kitaptır. Bu baskısı gözden geçirilmiş olmakla birlikte ilk kitapla sadece sesbilgisi yer alırken bu kitapta sesbilgisinin yanında yapıbilgisi ve sözdizimi konuları da işlenmiştir.

Kitabın daha sonra birkaç baskısı çıkmakla beraber son baskısı çalışmamızı hazırladığımız dönemde tükenmiş bulunmaktadır. Çalışmamızı hazırlarken kitabın 1974, 1986 ve 2004 baskıları karşılaştırılma fırsatı bulduğumuz eseri 1974 yılında yapılan ilk baskısı üzerinden anlatmaya çalışacağız. Çünkü 1986’da ki ikinci baskıda ciddi bir değişiklik yapılmadığı gibi 2004 baskısında da sadece dizgi hataları düzeltilmiş tablolar katlanır sayfa biçiminde verilmiştir. 636 sayfalık geniş hacimli bu eser birçok açıdan önemli bir eserdir. 1940 tarihli eseri önemli kılan kitabın içeriği, sınıflama yöntemi ve yabancı kökenli gramer terimlerin karşı önerilen Türkçe terimlerdir. Bu konuda kitabın yazıldığı dönem bir tanıtım yazısı kaleme alan Saadet Çağatay kitabın özellikle bu yönünü öne çıkarmıştır.³³⁰ Kitapta önerilen bu Türkçe karşılıklar 1974 tarihli kitabın sonuna da eklenmiştir. Saadet Çağatay’ın yine aynı tanıtım yazısında dikkati çektiği bir diğer noktayı aktaran Zafer Önler Çağatay’ın eserin olumlu yönlerinin yanı sıra eksikliklerine özellikle bazı gramer konularına değinmediğine dikkat çektiğini belirtmiştir.³³¹ Çağatay’ın kitapla ilgili eleştirileri Banguoğlu tarafından dikkate alınmış ve 1974 yılındaki genişletilmiş baskıda bu eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır.

Kitabın en çok dikkat çeken özelliği bir kısmı benimsenen ancak bir kısmı benimsenmemiş olan Türkçe terimlerdir. Öyle ki günümüzde Banguoğlu’nun bu değerli eserinde kullandığı terimler kendisine özgü ayrı bir gramer dili ortaya çıkarmış gibi durmaktadır. *Ana Hatlarıyla Türk Grameri* yayımlanır yayımlanmaz kendisine bu konuda

³²⁸ Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.

³²⁹ Önler, Z. (2011). Saadet Çağatay’ın ilk tanıtım yazısı ışığında Türkiye’de dilbilgisi çalışmaları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 18, s. 86.

³³⁰ Önler, Z., agm., s. 88.

³³¹ Zafer Önler adı geçen makalesinde Çağatay’ın eserin fonetik kısmının oldukça kısa tutulması ve bazı ses değişimlerine değinilmemiş olması konularında eleştirir. (Önler, 2011, s. 89)

gelen yorumları dikkate alan Banguoğlu *Türkçenin Grameri*'nde bu konuya şu şekilde yaklaşmaktadır: “Ortaöğretim ölçüsünde Türkçe terimler hazırlanırken hüküm süren bilgiçlik havası içinde gramer terimleri de kusurlu olarak çıkmıştı. Ancak bu arada ve daha sonra bizim kullandığımız bir kısım terimler de yer buldu. Üniversitelerden yetkili arkadaşlarımız da isabetli karşılıklar gösterdiler. Şimdi biz burada hepsini göz önüne alarak dil bilgisi terimlerini bir ölçü de tamamlamak ve onlara bir çeki düzen vermek gerekliliğine uymaktayız.”³³² Bu sözlerden Banguoğlu'nun eleştirilere hak verdiğini görmekteyiz.

Banguoğlu'nun kitabı üç ana bölüm üzerine kurulmuştur: *Sesbilgisi*, *Yapıbilgisi* ve *Sözdizimi*. Kitapta *Önsöz*'den sonra *Giriş* bölümünde *Dil*, *Dünya Dilleri*, *Türk (Hun) Dilleri Ailesi*, *Batı Türkçesi*, *Dil Bilgileri* konuları işlenmiştir. Bu yöntem kendisinden sonraki hemen hemen bütün kitaplarda bu şekilde kullanılmaya devam edilmiştir giriş bölümünde dünya dillerinden ve dil ailelerinden bahsetme durumu Tanzimat gramerlerinde de karşılaştığımız bir durumdur.

Kitabın 23 ve 140. Sayfaları arası sesbilgisine ayrılan kısımdır. Bu ilk bölümde *Türkçenin Sesleri* kısmında alfabemiz ve imla bilgileri hakkında kısa bilgiden sonra sesler ve seslerin oluşması başlıklarında ses boğumlanmaları anlatılmaktadır. *Dilin Sesleri* kısmında ise *Sesliler* ve *Sesdeşler* başlıkları altında ünlü ve ünsüz sesler verilmiştir. Bugün *ünsüz* ya da *sessiz* olarak tanımladığımız sesler Banguoğlu tarafından *sesdeş* olarak tanımlanmıştır. Bunun gibi onlarca tanımlama olduğu için konumuzu dağıtmamak adına ilerleyen bölümlerde parantez içerisinde bugün yaygın olarak kullanılan terim verilecektir. Sesbilgisi bölümünün bir diğer kısmı ses olayları olarak adlandırdığımız ünlü ve ünsüz benzeşmelerine ayrılmıştır. Bu kısımda özellikle ses uyumu konusu etraflıca işlenmiş ve hatta ses uyumunun tarihçesi bir alt başlıkla verilmiş *Osmanlıcada* ve *Yeni Türkçede* başlıkları altında bu uyumun tarihi hakkında bilgiler verilmiştir. Banguoğlu'nun ses olaylarını anlattığı bu bölümde kullandığı terimlerin çoğu bugün de aynı şekilde kullanılmaktadır. *Ünlüleşme*, *darlaşma*, *incelme*, *yuvarlaklaşma*, *damaksılaşma*, *genizsileşme* gibi terimler bunlara örnektir. *Türkçenin Grameri* kitabının bir diğer özelliği ise vurgu konusunu işlemiş olmasıdır. Hatta şunu söyleyebiliriz ki bu konuda gerek terimler gerek de konuyu aktarılmasında izlenen yol kendisinden sonra yazılan gramer kitaplarında büyük oranda korunmuştur. Sesbilgisi bölümü *Tonlama* ve *Noktalama* bölümleri ile sona ermektedir. Eski gramerlerde ya hiç işlenmeyen ya da hakkında oldukça az bilgi verilen bu iki konu Banguoğlu tarafından detaylı ve sistematik olarak aktarılmıştır.

³³² Banguoğlu, T., age., Ön.

Kitabın ikinci bölümü yapıbilgisine ayrılmıştır. *Yapıbilgisi* ana başlığı altında Türkçenin söz varlığı ve ardından gelen genel hatlarıyla *kelimenin* ne olduğunun anlatıldığı bölüm kelimelerin sınıflaması bölümü ile sona ermekte ve *Kelime Yapımı* bölümü ile devam etmektedir. Kök ve ek kavramları incelendikten sonra ek çeşitleri *İsimden Üreme İsimler* bölümünde 53, *İsimden Üreme Fiiller* bölümünde 19, *Fiilden Üreme İsimler* bölümünde 54 ve son olarak *Fiilden Üreme Fiiller* bölümünde ise 26 ek örnekleri ile aktarılmıştır. Eklerin bu şekilde detaylı olarak sınıflandırılması bir gelenek hâlini almıştır ve bunu Banguoğlu'na borçludur. Ekler bölümünden hemen sonra birleşik kelimelerin anlatıldığı *Birleşim* bölümü yer almaktadır. Bu bölümde ise birleşik kelimelerin oluşması, tamlamalar konuları işlendikten sonra kelime türlerinin anlatıldığı *Kelime Çekimi* bölümüne geçilmiştir. Banguoğlu kelime türlerini şu başlıklar altında anlatmıştır: ad, sıfat, zamir, zarf, takı, bağlam, ünlem, fiil. Takı bölümünde bugün de çekim ekleri olarak adlandırdığımız ekler işlenmiştir. Bu başlığı ayrı tuttuğumuzda Banugoğlu'nun da kelimeyi yedi türe ayırarak çalıştığını söyleyebiliriz. Fiil konusu oldukça detaylı tutulmuştur. Bu konu altında fiil çeşitlerinden başlanarak sırasıyla; *Fiil Çatısı*, *Yatık Fiiller* (çekimsiz fiiller), *Fiil Çekimi*, *Kiplerin Anlatımı*, *Cevher Fiili*, *Karmaşık Fiiller* ve *Tasvir Fiilleri* konuları anlatılmıştır. Burada *Sürek Fiilleri*, *Çevrik Kipler*, *Karşıtlama Zarffiiilleri*, *Yansılamlar* gibi tanımlamalar şu an kullanılmıyor olsalar da *Kipler* konusu alt başlıkları ve tanımlamaları günümüzde aynı şekilde kullanılmaktadır.

Kitabın üçüncü ana bölümü *Sözdizimi* isimli bölümdür. Bu bölüm öncelikle kelimelerin nasıl öbeklendiği hakkında kısa bir giriş yapıldıktan sonra *Belirtme Öbekleri* başlığı altında sözcük tamlamalarının anlatıldığı bölümdür. Bu konu altında anlatılan *Yanaşma Takımları* başlığı ve onun altındaki *San Öbekleri*, *Ayama ve Soyadı Öbekleri*, *Künye* ve *Mahlas* tanımlamaları ve sonraki bölüm olan *Katma Öbekler* tamlaması Banguoğlu'na özgüdür. Bu isimlendirmeler benimsenmemiş olsa da sonraki gramer kitaplarında aynı konular aynı sıralamada farklı isimlerle işlenmiştir. Banguoğlu *Sözdizimi* bölümünde cümle konusunu *Yargı Öbekleri* başlığı altında anlatmıştır. Bugün kullandığımız *Basit Cümle*, *Birleşik Cümle* gibi isimlendirmeler Tahsin Banguoğlu'nun bu başlıklandırmalarından ileri gelir. Özellikle tartışmalı olan *Karmaşık Birleşik Cümle* konusu da yine *Yargı Öbekleri* başlığında anlatılan bir diğer konudur.

Eserin son bölümü olan *Sözdizimi* bölümü *Cümle Kuruluşları Taslağı* ile sona erer. Bu taslakta cümle bir çizelge ile verilerek cümle çeşitlemeleri ve buna bağlı alt kollar aktarılmıştır. Oldukça karmaşık olan bu tabloda cümle, başta *Fiil Cümlesi* ve *İsim Cümlesi* olarak iki ana kola ayrılmaktadır. Daha sonra bu kollar kendi içlerinde *Temelde Basit*, *Birleşik*

Cümle olarak ayrılırlar. Daha sonra bu alt kollar kendi arasında diğer alt kollara ayrılarak birbirlerine bağlanırlar. Son derece karmaşık olan bu tabloda en alt kollarda 51 cümle çeşidi görmekteyiz. Tahsin Banguoğlu cümlelerin çeşitlendirilmesi konusunda verdiği bu çizelgeyi bir taslak olduğunu belirtmekte ve sayıca sınırsız olabilecek bu cümle çeşitlerinin dökümün yapılmasından mutluluk duyacağını ifade etmektedir.³³³

Türkçenin Grameri ana üç başlıktan sonra *Adlamalar* isimli bir bölümle sona ermektedir. Bu bölümde kitapta kullanılan terimlerin hangi Fransızca dil bilgisi terimlerinden çeviri olduğunu gösteren bir tablo sunmuştur. 29 sayfalık bu tabloda Banguoğlu yaklaşık 1000 terimin Türkçesini ve Fransızcalarını vermiştir. Banguoğlu bu terimleri vermeden önce bu terimlerin bazılarının Türkçeye has olduklarından Fransızcaya çeviri olarak verildiğinin altını çizer.³³⁴ Kısaltma çizelgesi ve *Düzeltilmeler* bölümü ile kitap sonlanırken Banguoğlu yararlandığı kaynakçaları da aktarmıştır. Kaynakçasına dikkat ettiğimizde Banguoğlu'nun hocaları Wilhelm Bang ve Carl Brockelman'dan faydalandığını ve aynı zamanda Jean Deny'nin 1921 tarihli *Grammaire de la Langue Turque, Dialecte Osmanli* isimli eserini de kaynak olarak kullandığını görüyoruz.

Banguoğlu'nun eserini incelediğimizde titizlikle yapılmış bir çalışmanın ve yarım asırdan fazladır süregelen Türkçe gramer anlayışının izlerini görüyoruz. Gerek yöntem gerekse içerik açısından sonraki gramer kitaplarını etki altında bırakmış olan eser hâlâ niteliğini korumaktadır. Banguoğlu'nun kitabı kendisinden sonraki gramer kitaplarına kaynaklık etmiş bir kitaptır. Jean Deny ve Banguoğlu'nun kitapları sonraki dönemlerde yazılmış hemen her gramer kitabının ana kaynağı durumundadır. Bazı akademisyenlere göre kendilerinden sonra kaleme alınmış eserler henüz bu iki kitabı aşmış durumda değildir.³³⁵ Banguoğlu'nun Türkçenin gramerini anlatırken izlediği yöntemlerin Türk gramerciliği açısından yol gösterici nitelikte olduğunu belirtmek gerekir. Katı bir Türkoloji disiplinine sahip olan Banguoğlu'nun³³⁶ Berlin ekolünde yetişmiş olmasının ve Fransız gramerciliğinin etkisi altında kalmasının eserlerini büyük bir titizlikle hazırlamasında payı büyüktür.

Banguoğlu'un esrinden sonra 1945 yılında Ahmed Cevad Emre Emre, Ahmed Cevat; Türk Dilbilgisi, Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Gelişmeleri Üzerine Gramer Denemesi³³⁷ isimli eserini yayımlar. Gramer konusunda farklı bir anlayışa sahip olan Emre'nin çalışması zamanına göre deneysel gramer olarak değerlendirilebilir. Zira Emre eserinde *kelimeyi*

³³³ Banguoğlu, T., age., s. 587.

³³⁴ Banguoğlu, T., age., s. 585.

³³⁵ Önler, Z., agm., s. 94.

³³⁶ Sertkaya, O.F. (1992). Tahsin Banguoğlu, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 5). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 58.

³³⁷ Emre, A. C. (1945). Türk Dilbilgisi, Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Gelişmeleri Üzerine Gramer Denemesi. İstanbul.

merkeze alarak bir gramer denemesi gerçekleştirmiştir. Üç bölümden oluşan kitabında *kelimeyi* anlam, yapılış ve sözdizimi açısından incelemiştir.³³⁸ Üç katmanlı bu çalışmada Fransız dilci Ferdinand Brunot'un dili alışılmış kalıpların dışında düşünce ile birlikte inceleyen ve Emre tarafından "psikolojik metot" olarak tanımlanan görüşlerinin etkisi büyüktür.³³⁹ Emre eserinde klasik grameri sıkça eleştirmiş ve bu yeni görüşü Türk grameri üzerinde denemek istemiştir. Ancak çok sayıda okul grameri kaleme almış olan ve son okul gramerini 1951 yılında yazan³⁴⁰ Ahmed Cevad Emre'nin gramerimiz açısından en önemli eseri *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri-Fonetik* isimli eseridir. Eserinde en eski Türkçeden başlayarak tüm dönemleri örnek metinlerle inceleyen ve eski ve çağdaş Türk lehçelerinin fonetik özelliklerini aktaran yazar Türkiye Türkçesini de aktarmıştır. 1949 tarihli 463 sayfalık bu hacimli eser bir Türk tarafından yapılan ilk kapsamlı fonetik karşılaştırmasıdır. Vokal sistemlerinden ve uyumlarından detaylı olarak bahseden Konsonantlar bölümünü de oldukça geniş tutmuş bu bölümde ses olaylarından etraflıca bahsetmiştir. Eserin çalışmamız açısından önemi eserin Türk gramerciliği açısından sahip olduğu önemlidir. Ahmet Cevad "Alfabenin kökeni, Türkçede kelime yapımı, cümle, dil inkılâbı, Türkçenin Hint Avrupa dilleriyle ilişkisi, Türk lehçelerinin fonetik bakımdan karşılaştırılması gibi konularda eserler veren Emre, dil bilimi ile yakından ilgilenmiş, dil biliminin ilkeleri çerçevesinde yeni bir gramer metodu yazarak bunun uygulanması için mücadele etmiştir."³⁴¹

1940 yılından 1958 yılına değin çok sayıda gramer kitabı kaleme alınmıştır. Bunların çoğu okul grameri olmakla birlikte 1958 yılında Muharrem Ergin tarafından kaleme alınan Türk Dil Bilgisi akademik bir kitap olarak İstanbul Üniversitesi'nde okutulmak üzere hazırlanmıştır. Eserin "Türk Dilbilgisi derslerini içine aldığı; umumî Türk dilinin değil Batı Türkçesinin grameri olduğu ve bu Türkçenin tasvirî değil tarihî ve mukayeseli gramerinin verildiği belirtilmektedir."³⁴² Ergin kitabın Batı Türkçesine ait olduğunun altını çizmesi kitabın isminin genel ve kapsayıcı bir anlam ifade etmesidir. Kitap Cumhuriyet döneminin en derli toplu gramer kitaplarından biridir. *Dil Nedir?* Sorusu ile başlayan kitap, yeryüzündeki diller ve olası dil akrabalıklarından bahsettikten sonra Türk dilinin bu durumdaki konumuna değinir. Daha sonra konuşma ve yazı dili, lehçe, şive, ağız terimleri açıklanır ve Türk yazı dilinin gelişme evrelerinden bahsedilir. Muharrem Ergin'in izleği Banguoğlu'nun izleğine benzemektedir. O da Banguoğlu'nun yaptığı gibi yukarıdaki bilgilerden hemen sonra Türk

³³⁸ Özçam, Ç., agm., s. 134.

³³⁹ Dilaçar, A., agm., s. 138.

³⁴⁰ Karahan Leyla. (2013). Türk gramerciliğinin bir eleştirisi: "Gramerimiz İçin". *Turkish Studies*, 8/9, s. 74.

³⁴¹ Karahan, L., (2013), agm., s. 72.

³⁴² Özçam, Ç., agm., s. 135.

lehçelerinden bahsetmesinin ardından *Dil Bilgisi* bölümüne geçmiştir. Yaklaşık 700 sayfalık eserin Dil Bilgisi bölümü 28. Sayfadan sonra başlamaktadır.³⁴³ Birinci bölüm sesler konusuna ayrılmış ve seslerin tanımı ve özelliklerinden bahsedildikten sonra *vokaller ve konsonantlar* bölümleri ve sonrasında da *Türkçedeki Sesler* başlığında önce alfabeden bahsedildikten sonra ünlü ve ünsüz sınıflandırmaları anlatılmıştır. Muharrem Ergin kullandığı terimler dışında Banguoğlu'na sadık kalmıştır.

Eserin Sesler bölümünün son kısmında ses birleşmelerinden bahsedilmiştir. Burada bugün *ses benzeşmeleri* ya da *ses olayları* olarak isimlendirilen konu *Ses Hadiseleri* başlığı altında anlatılmıştır. Muharrem Ergin'in bahsettiği ses olayları şunlardır: ses türemesi, konsonant düşmesi, orta hece vokalinin değişmesi, vokal birleşmesi, yer değiştirme, başta konsonant türemesi, hece düşmesi, iki vokalın yan yana gelmesi, konsonant ikileşmesi, benzeşme, aykırılma ve yuvarlaklaşma. Ergin'in bir sonraki bölümde işlediği konu Türkçe kelimelerdeki başlıca ses özellikleridir ve burada Türkçede uzun ünlü bulunmadığından bahsettikten sonra, o ve ö vokallerinin özellikleri ve ince a ve kapalı e vokallerinden bahseder. Sonrasında ise j, f, ve h ünsüzleri, Türkçede başta, sonda ve ortada bulunmayan sesler ve ses uyumları konularını işlemiştir. Muharrem Ergin'in *Sesler* kısmını 30 sayfalık bir ses değişimi bölümü ile sonlandırmış ve bu bölümde Türkçede temel ses değişimlerini başlıklar hâlinde örneklendirerek aktarmıştır.

Eserin ikinci bölümü *Kelimeler* başlığını taşımaktadır ve önceki bölüme göre daha hacimlidir. Eserin 113 ve 339. sayfaları arasını kapsayan bu bölümde Ergin, kelimelerin ses ve şekil yapılarını inceleyen giriş kısmından sonra kelimeleri ses temelinde hece bakımından ve şekil temelinde kök ve ek bakımından anlatmıştır. Kökler kısmında köklerin yapısı ve türleri; ekler kısmında ise eklerin işlevleri anlatılmış ve *isim* ve *çekim ekleri* başlıklarında ek türleri örneklendirilerek aktarılmıştır. Kök ve Ek kısımlarından sonra gövde başlığı gelmektedir. Burada gövde türleri ve gövde yapımı anlatılmıştır. *Kelimeler* bölümü yapım eklerinin detaylı olarak aktardığı yaklaşık 250 sayfalık bir bölümle devam etmekte ve sözcük türlerinin anlatıldığı bölümle sona ermektedir.

Kitabın üçüncü bölümü *Kelime Grupları ve Cümleler* adını taşımaktadır. Bu bölümde ikilemelerden başlayarak kelime grupları detaylı bir şekilde anlatıldıktan sonra *Cümleler* başlığı altında cümle unsurları, cümle dışı unsurlar ve cümle çeşitleri aktarılmıştır.

³⁴³ Ergin, M. (1958). *Türk dil bilgisi*. İstanbul.

Muharrem Ergin'in izleği ve Banguoğlu'nun izleğini devam ettirse de kullandığı terimlerin Banguoğlu'nun terimlerinden daha fazla yerleştiğini söylemek mümkündür. Günümüzde dil bilgisi eğitiminde ana kaynaklardan olan bu eserde kullanılan terimlerin büyük çoğunluğu bugün korunmuştur. Aynı zamanda Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* günümüzde yazılan okul gramerlerinin ana taslağı durumundadır. Çoğu yazar bu taslağı aynen kullanmakta herhangi bir değişiklik yapma gereği dahi duymamaktadır. Muharrem Ergin her ne kadar farklı isimlendirmeler kullansa da eserini Fonetik, Morfoloji ve Sentaks üçlüsü üzerine kurmuştur. Fransız gramerciliğinin şekil bakımından Türk gramerciliği üzerindeki en görünür etkisi olan bu üçlü yöntemdir. Arap gramerciliğinde sarf ve nahivin birbirinden bağımsız olarak işlenmesi Osmanlı gramerciliğini daha çok Tanzimat'ın ilk yıllarında karşımıza çıkarken daha sonra yazılan eserlerde bu unsurların birleştirilerek aktarıldığını görmekteyiz. Bununla birlikte Muharrem Ergin içerikte Arap gramerciliğinin etkisinden tam anlamıyla kurtulabilmiş değildir. Cümle konusunda *Fail* başlığı atında özneyi anlatması bunun en belirgin örneğidir. Ancak Türk gramerciliğinde hem Batı etkisinin hem de Arap grameri etkisinin bir arada olması şaşırtıcı değildir. Muharrem Ergin Kelime gruplarını anlatırken *akkuzatif grubu*, *partisip grubu*, *gerundium grubu* başlıkları altında eylemsilerle kurulmuş tamlamaları göstermekte iken kelime sınıflandırmasını Arap gramerciliği esasına göre yapmaktan çekinmemiştir. Buradan Muharrem Ergin'in Banguoğlu kadar tutucu bir tavır içerisinde olmadığı sonucu çıkarılabilir.

Eser klasik gramer sistemini benimsemesi yönü ile eleştirilse de³⁴⁴ bugün Türk dil çalışmalarının ana kaynaklarından biri durumundadır. Gerek konuları işleyiş biçimi gerek isimlendirmeleri ile Türk gramerciliğini derinden etkilemiş olan Muharrem Ergin özellikle okul gramerleri üzerinde etkili olmuştur. Günümüzde yaygın olarak kullanılan eser birçok üniversitenin müfredatında yer almaktadır.

1958 ve 1979 yılları arasında Türk dilinin özel konularına değinen gramer kitaplarının yanı sıra akademik kitaplar da yazılmaya devam etmiştir. Bu kitaplar arasında Tahir Nejat Gencan tarafından kaleme alınan ve Türk Dil Kurumu tarafından 1979 yılında yayınlanan *Dilbilgisi* isimli eser önemlidir. Eser esas itibarı ile Türk Dil Kurumunun onayladığı gramer görüşünü yansıtmaya açısından önemli olan eser Gencan'ın ifadesi ile "...dil sorunlarını kapsamak; öğrenci, yazar, okur gibi kültürlü kişilerin dil konusunda karşılaştıkları güçlükleri çözümlemek, düzgün yanlışsız konuşup yazmayı sağlamak; Türkçenin daha zengin, daha olgun, öz bir dil olması için sürüp giden çabaları desteklemek; ileri gidiş

³⁴⁴ Korkmaz, Z. (1995). Gramer konularımızla ilgili bazı sorunlar. *Türk Dili*, 535, s. 12.

yollarını aydınlatmak amaçlarıyla yazılmıştır.”³⁴⁵ Eser dört bölümden meydana gelmektedir. *Giriş* isimli ilk bölümde önceki eserlerde olduğu gibi dil ve yazı hakkında genel bilgiler verilmiştir. İkinci bölüm *Sesbilgisi* ismini taşımaktadır. Önceki eserlerden farklı olarak *Vurgu* başlığı altında vurgu konusu detaylı olarak işlenmiş ve *Ton* konusunda sesin anlatım gücü ve söyleyiş konuları anlatılmıştır.

Üçüncü bölüm *Sözdizimi* adını taşımaktadır ve *Tümcenin Öğeleri* konusu ilk kez bu isimle detaylı bir şekilde burada işlenmiştir. Öyleki günümüzde kullandığımız *yüklem*, *özne*, *ilgeç*, *belirte.*, *dolaylı tümleç* gibi isimlendirmeler bu kitaba aittir. Kitapta sözcük türleri *ad*, *sıfat*, *adıl*, *eylem*, *belirteç*, *ilgeç*, *bağlaç* ve *ünlem* adlarıyla 8 grup altında incelenmiştir.

Kitabın dördüncü bölümü Anlam bilgisine ayrılmıştır. Bu bölümde sözcüğe anlamı kazandıran etmenler anlatılmış; *anlam daralması*, *düz değişmece*, *eğretileme* gibi günümüzde de kullandığımız isimleriyle anlam ilişkileri anlatılmıştır. Tanzimat dönemi gramerlerinde yer almayan bu bölüm belagat kitaplarının konusu idi. Ancak Gencan bu konuyu gramer kitabına dâhil ederek bir ilki gerçekleştirmiştir. Günümüzün popüler dil bilgisi kitaplarından olan Tufan Demir’e ait *Türkçe Dil Bilgisi*³⁴⁶ isimli eserde bu yöntem aynı şekilde devam ettirilmiş ve vurgu ve anlam bilgisi konuları esere dâhil edilmiştir. Buradan Tahir Nejat Gencan’ın eserinin etkilerinin günümüzde de devam ettiği sonucu çıkarılabilmektedir. Gencan Bu bölümden sonra noktalama ve imlanın anlatıldığı bölümlerle sona eren kitapta ve *imla* kelimesi yerine *yazım* kelimesi kullanılmıştır.

Tahir Nejat Gencan’ın eserini incelediğimizde terim konusunda en çok kabul gören eser olduğunu söylemekte hata etmiş olmayız. Bu durumda kitabın Türk Dil Kurumu tarafından basılmış olmasının ve kurumun bu terimlerin yerleşmesi için ayrıca basın ve yayın organları üzerinde denetim sağladığını söylemekte yarar vardır.

Çalışmamızda detaylı olarak bahsedeceğimiz bir diğer kitap Tuncer Gülensoy’a ait 1994 tarihli *Türkçe El Kitabı*³⁴⁷ isimli eserdir. Bu eser de yine önceki eserler gibi *Dil Nedir?* sorusu ile başlamaktadır. Yeryüzündeki diller ve Türkçe hakkında verilen bilgilerden sonra Türkçenin bugünkü kolları ve yazı dilinin gelişimi gibi benzer konularla devam etmektedir. Yalnız Gülensoy *Harf İnkılabı* başlığı altında, bu konuyu detaylı olarak ele almış bu bölümden sonra da Türk dilinin en önemli eserlerini konu ve içerik açısından ayrı başlıklar hâlinde anlattığı *Türkçenin Ölümsüz Eserleri* isimli bir bölüm eklemiştir. Eser üniversitelerde

³⁴⁵ Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. VI.

³⁴⁶ Demir, T. (2013). *Türkçe dilbilgisi*. İstanbul: Kurmay Yayınları.

³⁴⁷ Gülensoy, T. (2000). *Türkçe el kitabı I*. Ankara: Akçağ Yayınları.

okutulan bir ders kitabı olduğundan kapsam olabildiğince geniş tutulmuştur. Sesbilgisi konuları birinci bölüm içerisinde anlatıldıktan sonra eklerin anlatıldığı İkinci bölüme geçilmiştir. Eklerin ayrı başlıklar altında aktarıldığı bu bölümden hemen sonra *Cümle Tahlili* isimli bölüm gelmektedir ve cümle bilgisi konusu altında anlatım bozuklukları konusu detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Kompozisyonla İlgili Genel Bilgiler isimli bu son bölümde ise anadilin iyi kullanılmasına yönelik konular anlatılmış yazı ve öykü planı ve yazı türleri konuları ayrı başlıklar hâlinde aktarılmıştır. Kitap doğrudan Üniversitelerin ortak *Türk Dili* dersi için yazıldığından kitapta kütüphane kullanımı, ilmi yazıların hazırlanmasında uyulması gereken kuralların anlatıldığı bölümleri içermektedir. Okuma Parçaları isimli bölümde Gülensoy hem kendi yazılarından hem de derlediği yazılardan örnekler sunmuştur. Son Bölüm ise İngilizce önek metinlerin yer aldığı bölümdür ve burada Gülensoy'un makalelerinin İngilizce metinleri yer almaktadır. Eser bir dil bilgisi kitabı olmasının yanı sıra daha çok bir kompozisyon bilgileri kitabı gibi durmaktadır. Kitap üniversitelerimizde yaygın olarak kullanılan bir kitap olduğu için tarafımızdan değerlendirilmiştir.

Cumhuriyet dönemi Türkçe gramerlerden vereceğimiz son örnek ise Fuat Bozkurt'a ait ilk baskısı 1995 tarihli olan Türkiye Türkçesi isimli kitaptır. Eser Cumhuriyet döneminde kaleme alınmış diğer dil bilgisi kitaplarından farklıdır. Kitap adından da anlaşılacağı üzere Türkiye Türkçesi üzerine odaklı bir eserdir. Bu yolla Fuat Bozkurt diğer kitaplarda sürekli yinelenen genel dil konularını kitabına almayarak eserini doğrudan Türkiye Türkçesine yönlendirmiştir. Eser *Türkçe Düşünmek*, *Devinim*, *Kişi Eki*, *Kişi* başlıkları ile başlamaktadır. Burada Fuat Bozkurt farklı bir gramer anlayışı ortaya koyacağının işaretlerini vermektedir. Alışık olunmayan bir tarzda başlayan kitabın ilk bölümünde Fuat Bozkurt'un klasik dil bilgisine karşı duruşu ve savunduğu görüşlerini belirttiği Türkçe Düşünmek bölümünün üzerinde durmamız gerekmektedir. Özetle Fuat Bozkurt ek almamış bir kelimenin sözcük türü belirtmeyeceğini bu sebeple dilin sözcük türleri üzerinden değil eklere göre ele alınması gerektiğini söyler ve anlamın Türkçede sondan başa doğru olduğunun altını çizer³⁴⁸. Bozkurt'un kitabı devinim, örgü/dizgi, ilgi, durum, süreç, söyleyiş, dil varlığı, anlam, konum, öğeler, düzen ve yargı ayakları üzerinde durmaktadır. Bu sebeple Bozkurt'un çalışması klasik gramere karşı bir duruş izlenimi vermektedir. Bozkurt'un kitabı incelendiğinde gramer konusunda ayrılığa düşülen çoğu konunun bu çerçevede çözüme kavuştuğu görülmektedir. Eser Türkçenin gramerini daha anlaşılır bir hâle getirmenin çabası gibi görünmektedir.

³⁴⁸ Bozkurt, F. (2004). *Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları, s.3.

Çalışmamızda Cumhuriyet dönemi Türk dilciliğini anlatırken, müstakil bir Türkçe gramer kitabı kaleme almamış olmasına rağmen Türk dilciliğine büyük katkılar sunan Efrasiyap Gemalmaz'ın çalışmalarını anmak yerinde olacaktır. Kendine özgü bir yazım tarzına sahip Gemalmaz dil konusundaki akademik çalışmalarını daha çok makale yazarak gerçekleştirmiştir. Dil bilgisi, dil bilimi ve dil öğretimi ile ilgili bu makalelerin çoğu bugün gramer çalışmalarında sıklıkla başvurulana birer kaynak konumundadırlar. Gemalmaz'ın Türk dil bilgisine ayrılmış tek eseri Cengiz Alyılmaz ve Osman Mert tarafından hazırlanan *Türkçenin Derin Yapısı*³⁴⁹ isimli eserdir. Gemalmaz'ın Türk dili ile ilgili otuz dört makalesi, bir bildirisi ve üç çevirisine yer verilen eserde çok çeşitli konularda makaleler yer almaktadır. 1976 ve 2009 yılları arasında kaleme alınmış bu makalelerden yola çıkarak Gemalmaz'ın gramerle ilgili genel görüşlerini ve Cumhuriyet dönemi Türk dilciliğine katkılarını saptamaya çalışacağız. Bu makalelerden on üçü doğrudan dil bilgisi ile ilgilidir. Geri kalan makaleler ise Standart dil, imla, ağız ve lehçelerle ve benzeri konularla ilgilidir. İlk makale olan *Türkçenin Dünü, Bugünü ve Yarını* isimli makalede Türkçenin geçmişini aktarmış ve Türk dilinin tarihini *derilme* ve *dağılma* olarak iki ayrı bölüme ayırmıştır. Çalışmamızın birinci bölümünde başvurduğumuz *Dil Bilimi ve Dil Bilgisi* isimli makalede ise bu kavramların genel hatları çizilerek, oldukça isabetli tanımlamalar yapılmıştır. *Türkçenin Fonemler Düzeni ve Bu Fonemler Düzeninin İşleyişi, Türkiye Türkçesinde Ses Olayları I: Ses Olaylarıyla İlgili Kurallar, Türkiye Türkçesinde Ses Olayları II: Ses Olaylarıyla İlgili Terimler, Türkçede Bağlayıcı (Yardımcı) Ses Konusu Üzerine* isimli makaleler ses bilgisi konusu ile ilgilidir. Gemalmaz bu konuda makalelerinde öncelikle temel kavramları vererek konunun genel çerçevesini aktarmıştır. Bu makalelerde *ses olayı nedir; fonem, fem, femem, açıklık gibi kavramlar neyi ifade etmektedir ve Türkçenin Fonemleri ve bunların işleyişleri nasıldır*, gibi soruların cevapları sunulmaktadır. *Türkçede Bağlayıcı (Yardımcı) Ses Konusu Üzerine* isimli makalede yaygın görüş olan bağlayıcı ünlü ve bağlayıcı ünsüz ayırımına karşı çıkmaktadır. Yazarın biçim bilgisi üzerine kaleme aldığı, *Türkçenin Morfo-Sentaktik Yapısının Fonolojisine Etkileri, Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı, Türkçedeki Tamlanan Eki Üzerine, Alfabetik Son Ekler Dizininde Türkçe Son Eklerin Sıralanmasında Göz Önünde Bulundurulması Gereken Esaslar Üzerine, STT'de İşaretsiz Görev Ögeleri Üzerine, STT'de Fiillerden Geçici İsim Yapımı* gibi makalelerde ise Türkçenin biçim bilgisi ile ilgili çeşitli konulara değinilmiştir. *Türkçenin Morfo-Sentaktik Yapısının Fonolojisine Etkileri* isimli makale oldukça önemlidir. Makalenin sonuç bölümünde Türkçenin tarih içerisinde vurguya pek önem vermediği görüşü yer almaktadır. Bu makalenin yanı sıra *STT'de Fiillerden Geçici*

³⁴⁹ Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin Derin Yapısı* (Haz. Alyılmaz, C ve Mert O). Ankara: Belen Yayıncılık.

İsim Yapımı isimli makalede ise Türkçede fiillere getirilen ve onları isme çeviren ekler sınıflandırılarak her bir ek örneklerle aktarılmıştır.

Gemalmaz'ın Türk dil bilgisine asıl katkısı Türkçeyi yüzey yapısı ile değil derin yapısı ile ele almasıdır. Dil bilimi kuramlarına son derece hakim olan Gemalmaz Türkçenin derin yapı içindeki ifadelerini saptama ve sunma konusunda büyük emek harcamıştır. Türkçe sözcüklerin yapılarını incelerken Türkçenin geçirdiği değişimi ve gelişimi göz önünde bulundurmıştır. Buna bağlı olarak Türkçenin geleceği ile ilgili öngörülerde bulunmaya çalışmıştır. Ağız çalışmalarına özellikle emek harcayan Gemalmaz aynı zamanda standart dil çalışmalarını da yürütmüştür. Bu çalışmaların önemi, ağız konusunda oldukça bilgili olan bir dilcinin standart dil ve ağız arasındaki temel ayrımları oldukça isabetli bir şekilde gerçekleştirmesinden kaynaklanmaktadır.

Efrasiyap Gemalmaz gibi Türk dilciliği açısından önemli çalışmalara imza atmış ancak müstakil bir gramer kitabı kaleme almamış olan bir diğer dilcimiz Osman Nedim Tuna'dır. Altay dilleri teorisi ve Türk dilinin yaşı ile ilgili çalışma ve makaleleri bulunan Osman Nedim Tuna'ya ait Türkiye Türkçesi ile ilgili tek müstakil dil bilgisi kitabı küçük hacimli bir ders notları kitabıdır³⁵⁰. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi tarafından yayınlanan kitap 106 sayfalık ince bir gramer kitabıdır. Kitap fonetik ve morfoloji olarak iki bölümden oluşmaktadır.

Dilbilim ışığında Türkçenin dil bilgisini inceleyen bir diğer dilci ise Nadir Engin Uzun'dur. Nadir Engin Uzun *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi Ve Türkçe*³⁵¹ isimli eseri ile alandaki büyük bir boşluğu gidermiştir. Asıl çalışma alanı dilbilim olan Uzun'un eseri Türk dilbilgisine oldukça geniş bir çerçeveden yaklaşmaktadır. Çağdaş dilbilim kuramları çerçevesinde Türk dilbilgisinin incelendiği eser dilbilim kuramlarından uzaklaşmadan Türkçenin evrensel dil bilgisi kurallarını ortaya koymayı amaçlamıştır. Kitabı klasik bir gramer kitabı olarak yorumlamak doğru olmayacaktır. Kitapta klasik Türk gramer kitaplarındaki tanımlama, öğretme ve sınıflandırmalar yer almamaktadır. Kitap Türk dil bilgisini bir model olarak ele almaktadır. Bu açıdan Cumhuriyet dönemi Türk dilciliği açısından oldukça önemli bir eserdir.

Türk dilini birçok açıdan inceleyen eserler kaleme alan Günay Karaağaç'a ait *Türkçenin Dil Bilgisi*³⁵² isimli eser de Cumhuriyet döneminin önemli gramer kitapları

³⁵⁰ Gülsevin G. (2007). Prof. Dr. Osman Nedim Tuna. *Turkish Studies*. 2(2), s. 16.

³⁵¹ Uzun, N. E. (2000). *Ana çizgileriyle evrensel dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.

³⁵² Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dilbilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

arasındadır. Daha önce *Türkçenin Söz Dizimi* ve *Türkçenin Ses Bilgisi* isimli eserleri kaleme alan Karaağaç bu eseriyle Türkçenin dil bilgisini kapsamlı bir şekilde aktarmıştır. Eser 768 sayfadan oluşmaktadır. Eserin kendinden önce yazılan dil bilgisi eserlerinden farkı içerik noktasında karşımıza çıkmaktadır. Kitabın içeriğindeki bu farklılık Karaağaç'ın dilin evrensel boyutları ile yakından ilgilenmesinden kaynaklanmaktadır. Eser *Giriş*, *Ses Bilgisi*, *Biçim Bilgisi*, *Söz Dizimi*, *Anlam Bilgisi* ve *Köken Bilgisi* ana başlıklarından meydana gelmektedir. *Anlam Bilgisi* ve *Köken Bilgisi* başlıklarının esere dâhil edilmesi ve bu başlıkların oldukça detaylı bir şekilde işlenmesi dil bilgisinin kapsamının elden geldiğince geniş tutulmaya çalışıldığını göstermektedir. Eserde bu ana başlıkların dışında binden fazla alt başlık yer almaktadır.

Eserin *Giriş* isimli ilk bölümü diğer gramer kitaplarında olduğu gibi *Dil Nedir?* Sorusunun cevabını yöneliktir. Ancak Karaağaç'ın eseri birçok yönden gramer kitaplarının klasikleşmiş bu bölümüne eklemeler yapmaktadır. Günümüzde yeni bir inceleme alanı olarak ortaya çıkan hayvan dili Karaağaç'ın eserinde bir başlık altında incelenmiş ve daha çok dilbilim kitaplarında görmeye alışık olduğumuz *göstergeler* temelinde evrenin dili anlatılmaya çalışılmıştır. Bu sebeple Karaağaç'ın eserinde salt Türkçe grameri değil çağdaş dilbilim ışığında dilin farklı birçok yönü hakkında bilgi bulunmaktadır. Özellikle dilbilim için *Dil bilimi* isimli bir başlık ayıran Karaağaç burada dilbilimin çerçevesini çizdikten sonra dilbilim ile diğer bilim dalları arasındaki ilişkiyi başlıklar altında incelemiştir. *Ses Bilgisi* bölümüne geçmeden önce gramerin de çerçevesinin çizildiği ve türlerinin aktarıldığı *Dil bilgisi* isimli bir bölüm bulunmaktadır. Burada kısaca Dil bilgisi, ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizim bilgisi ve köken bilgisinin ne olduğuna dair bilgiler yer almakta ve eserin üzerine temellendiği genel çerçeve aktarılmaktadır. Eserin ilerleyen kısımlarında bu alt başlıklar birer ana başlık olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ses Bilgisi isimli bölüm eserin ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde Türkçenin fonetik özellikleri ele alınmıştır. Ünlü ve ünsüz seslerin detaylı olarak sınıflandırıldığı bu bölümde *Ses Değişimleri* alt başlığında ses değişimleri verilmiştir. Eserde diğer gramer kitaplarından farklı olarak ses değişimlerinin temel sebepleri aktarılmıştır. Dokuz madde hâlinde aktarılan bu sebepler çağdaş dilbilim kuramlarından beslenmektedir. Karaağaç'ın ses değişimleri başlığında verdiği ses olayları isimleri ile dikkat çekmektedir. Bu noktada Karaağaç'ın son dönem Türk gramercileri arasında terim üretme konusunda Fuat Bozkurt gibi bilinçli bir yol izlediğini göstermektedir. Ağızsızlaşma, akıcılılaşma, bozma, ıslıklılılaşma gibi özgün isimlendirmeler bu terimlere örnek olarak verilebilir. Saydığımız bu

özelliklerin dışında Karaağaç'ın eserini değerli kılan asıl önemli nokta ses bilgisi bölümünde, Türk dilinin ünlü ve ünsüz seslerinin tarihsel süreç içerisindeki değişimlerini verdiği *Türkçenin Tarihsel Ses Bilgisi* başlığıdır. Bu başlık altında Karaağaç; Türkçe seslerin tamamının ilk, iç ve son hecedeki değişimlerini örneklerle aktarmıştır. Bu açıdan eser Cumhuriyet dönemi gramerlerinin genel özelliği olan betimsel gramer anlayışının dışına çıkmış betimsel gramer ile tarihsel gramerin bir arada verildiği bir eser olmuştur.

Biçim Bilgisi isimli bölüm eserin üçüncü bölümünü oluşturmaktadır. Bu başlık altında önce Türkçenin yapı bilgisi hakkında genel özellikler verilmiş ve diğer dillerdeki yapısal özelliklerden bahsedilmiştir. Eklerin verildiği kısımda iki başlık altında yapım ve çekim ekleri anlatılmıştır. Her bir ekin ayrı bir başlıkta incelendiği bu bölüm ad ve eylem çekimleri ile sona ermektedir.

Söz dizimi isimli bölüm kitabın dördüncü bölümü olmakla birlikte, kelime türleri bu bölüm altında anlatılmıştır. *Kök biçimindeki sözler* ve *türemiş sözler* isimli konularla başlayan bölüm birleşik sözler, deyimler ve atasözleri ile devam etmektedir. Bu konulardan hemen sonra Sözlük Kullanımı isimli bölüm gelmektedir. Kelime türlerinin anlatıldığı bu bölümde kelimeler önce sözlükteki türleri sonra ise işlevlerine göre ele alınmıştır. Karaağaç sözcük türlerini söz dizimdeki işlevlerine göre *ad*, *sıfat*, *zarf*, *zamir*, *eylem* ve *edat* olmak üzere altıya ayırmış ancak *özel ad*ı ayrı bir başlık altında incelemiştir. Söz diziminin yapısı isimli bölüm ise söz öbeklerini ve cümle konusunu kapsamaktadır. Burada ilk başlık altında kelime grupları anlatılmış; cümle başlığı altında ise cümlelerin öğeleri ve cümle türleri aktarılmıştır.

Eserin en geniş bölümü olan *Anlam Bilgisi* isimli bölüm oldukça detaylı bir bölüm olmakla birlikte kitabı diğer gramer kitaplarından ayıran iki başlıktan biridir. Köken bilgisi ve anlam bilgisi gramer kitaplarının dışında tutulmuş iki konudur. Günümüzde iki ayrı bilim dalı olarak ele alınan bu konular Karaağaç tarafından gramer kitabına dâhil edilmiş eserin çok yönlü olması sağlanmıştır. *Anlam Bilgisi* bölümü anlam bilgisinin temel konularının içermenin yanı sıra eylem çatısının anlatıldığı bölümdür. Cumhuriyet dönemi Türkçe gramer kitaplarının hemen hepsinde eylem çatısı yapıbilgisi içerisinde alınırken bu eserde anlam bilgisi başlığı altında ele alınarak çatı anlam ilişkisi vurgulanmıştır. Bölümün dikkat çeken bir diğer özelliği de *göstergelerden çeviriye*; *retorikten terim bilgisine* kadar birçok konuyu ele almış olmasıdır. Bu bölümde yine çağdaş dilbilim kuramlarının *yüzey yapı*, *uyum kuramı*, *nitelik ilkesi* gibi anlamla ilgili yorumları hakkında bilgi edinmek de mümkündür.

Köken bilgisi isimli bölüm kitabın son bölümüdür. Diğer bölümlerle kıyaslandığında daha az yer verilen bu konu yaygın gramer kitaplarında yer almayan bir bölümdür. Bu bölümde genel anlamıyla köken bilgisinin ne olduğu anlatıldıktan sonra bir sözcüğün kökeninin saptanmasında izlenen yöntemler hakkında bilgi verilmiştir.

Karaağaç'ın eseri Fuat Bozkurt'un eseri gibi diğer gramer kitaplarından kesin bir biçimde ayrılmaktadır. Karaağaç eserini hazırlarken grameri ilgilendiren hemen her konuya değinmeye özen göstermiş, bunu yaparken gramer kitapları dışında tutulan konuları eserine almaktan çekinmemiş ve oldukça detaylı bir eser ortaya çıkarmıştır. Eserin kapsamındaki genişliğin yanı sıra betimsel gramer ile tarihsel grameri harmanlayarak sunması ve çağdaş dilbilim kuramlarının çok uzağında kalmaması eseri oldukça önemli kılmaktadır.

Cumhuriyet döneminde Türk gramerciliği en verimli çağını yaşamıştır. Bu dönemde sayısız gramer kitabı yayınlanmıştır.³⁵³ Günümüzde de devam eden bu süreçte tüm kitapların isimlerini anmak imkânsız duruma gelmiştir. Çalışmamızda öne çıkan eserleri ele almaya çalıştık. Bu eserler yazıldıkları dönemde ve sonrasında kaleme alınan gramerler üzerinde etkili olmuşlardır. İzlekleri, yöntemler ve hatta terim bulma yolları dahi birçok yazar tarafından benimsenerek devam ettirilmiştir.

³⁵³ Ayrıntılı bilgi için bk. Özçam, Ç., (1997). Türkiye Türkçesi ile ilgili gramer çalışmaları-Bibliyografya Denemesi-. Türk Dünyası Araştırmaları, 110, s. 116-117.

SONUÇ

Batıda ve Doğuda çok eskilere dayanan gramer çalışmaları benzer dönemlerde birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkmış dilin sınırlarını ve kurallarını belirlemeye dönük birçok tartışmanın süzgecinden geçerek bugünkü hâlini almıştır. Doğuda Hintliler ve Batıda Yunanlar tarafından başlatılan çalışmaların tarihi MÖ 600'lü yıllara kadar gitmektedir. Batıda Antik Yunan düşünürlerinin ve dilcilerinin soruları ile şekillenen gramer Orta Çağa kadar gelişimini sürdürmüş, Batının önemli kültür merkezlerinde farklı görüşleri benimseyen ekollerin oluşmasıyla varlığını devam ettirmiştir. Doğuda ise Arap gramerciliği Yunan gramerciliğinin mirası ve İslam'ın etkisi ile dini ilimler içerisinde doğarak zamanla güçlü ekollerin ve temsilcilerin ortaya çıkması ile etkisini sürdürmüş; özellikle Müslüman toplulukların dil anlayışları üzerinde etkili olmuştur.

Orta Çağ'da Latinceye odaklanan Batı grameri Rönesans ve Reform sonrası Latincenin gücünü kaybetmesi ile birlikte farklı diller üzerine yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu dönemde Avrupa'da birçok dilin grameri ortaya çıkarılmış ve matbaanın icadı ile bu alanda yazılan eserler eğitimde yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu çağda Doğuda sistemli Arap gramerciliği gelişimini devam ettirmektedir.

Yakınçağın bilimsel gelişmelerinin gerisinde kalmayan gramer kendini yenilemiş 19. ve XX. yüzyılda önce dil ailelerinin keşfi ile başlayan karşılaştırmalı gramer çalışmaları daha sonra Amerikan yapısalcılarının ve Kıta Avrupası dilcilerinin de çalışmaları ile çok boyutlu ve disiplinlerarası bir bilim hâline gelmiştir.

Batıda ve Doğuda bütün bunlar olurken XI. yüzyıldan sonra ortaya çıkan Türk gramerciliği de zaman içerisinde gelişimini sürdürmüş ve bugünkü olgunluğuna ulaşmıştır. Türklerin güçlü bir medeniyet ve siyasi bir güç olarak Avrupa sahnesine çıkmaları Avrupa'da Türk diline olan ilgiyi artırmış; Avrupalılar için Türklerle iletişim konusunda zorunlu bir ihtiyacın doğmasını sağlamıştır. Savaş sonrası Türkler tarafından esir alınanlar uzun süre Türkler arasında yaşayarak Türklerin dilleri ile birlikte örf, adet, gelenek ve kültürlerini de öğrenmişler; daha sonra yazdıkları kitaplarla bu deneyimleri geniş kitlelere ulaştırmışlardır. Schiltberger'in *Reisebuch*'u ya da Macar Georgius'un *Tractatus de Moribus, Conditionibus, et Nequitia Turcarum*'u bu kitaplara örnektir.

Çalışmamızda incelediğimiz kitaplardan yola çıkarak Avrupa'da Türk diline olan ilginin; karşı kültürü tanımak, misyonerlik ve ticari ilişkiler kurmak gibi üç ana amaçtan beslendiğini

görmekteyiz. Başlarda ticari amaçlı yazılan küçük el kılavuzları ve misyonerlik amacıyla yazılan dua kitapları, zamanla yerini daha ciddi çalışmalara bırakmıştır. *Codex Cumanicus* ve Pietro Ferraguto'nun *Grammatica Turchesca*'sı gibi dini kitaplardan sonra 1612 Hieronymus Megiser tarafından kaleme alınan ve Türkçe metin örnekleri ile beraber gramer kurallarını ilk kez detaylı ve düzenli bir şekilde veren *Institutionum Linguae Turcicae Libri Quatuor* bu ciddi çalışmaların ilki sayılabilir. Bu döneme kadar kaleme alınan eserlerdeki zayıf çeviri yazı Megiser'in çalışması ile biraz daha düzelmiş olsa da çoğunluğu Latince olan bu eserlerde Türkçe sözcüklerin telaffuzları sorunludur. Latince temelli bu çalışmalar aynı zamanda eserlerde ele alınan başlıklar üzerinde de etkili olmuş ve ne yazık ki Latince yer almayan yapıların gösterilmemesine neden olmuştur. Buna rağmen özellikle Megiser'e ilk Türkolog unvanını kazandıran eser, barındırdığı olağanüstü özellikler çağın Türkçesinin ses bilgisi, gramer kuralları ve kelime dağarcığı hakkında önemli kaynaklar sunmaktadır.

Megiser'den sonra Avrupa'da Türk gramerciliğinin ivme kazandığını söyleyebiliriz. *Institutionum Linguae Turcicae Libri Quatuor*'dan sonraki 50 yıl içerisinde Avrupa'nın çeşitli yerlerinde yazılan Türkçe gramerlerin sayısı artmıştır. Pietro della Valle, Andre du Ryer, Giovanni Molino, Francesco M. Maggio, Bernard de Paris vi Pierre d'Albeville, Walter Seaman ve Johann D. Schieferdecker gibi isimler bu süre içerisinde Türkçe grameri yazan diğer yazarlar olarak tarihe geçmişlerdir. Bu yazarların eserleri de yine Megiser'in eseri ile örtüşmekle birlikte Peitro della Valle'nin eserinde Latince çeviri yazının yanı sıra Arap harfleri ve harekelere başvurması ve Andre du Ryer'in de *Rudimenta Grammatices Lingua Turcica*'sında aynı yöntemi izlemesi çağın Türkçe söyleyişi hakkında bize ipuçları sunmaktadır.

Bu dönemde yazılan gramer kitaplarının daha ve din adamları, bürokratlar, seyyahlar ve tüccarlara kılavuzluk etmesi amacıyla yazıldığını görmekteyiz. Bu sebeple bu kitaplar sözlük özelliği de taşımaktadırlar. Hatta bazılarının bu özelliği daha ağır basmaktadır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında bu sözlük yazıcılığı gelişmiş ve önemli sözlükler ortaya çıkmıştır. *Dittionario della Lingua Italiana-Turchesa*, *Dictionaire Manuscrit Français et Turc*, *Grammatica Lingua Turcica*, Meninski'nin ünlü eseri *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcica, Arabica, Persica* bu dönemin ünlü sözlükleridir. Latince kaleme alınan bu eserlerde Arap harfleri de kullanılmıştır.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da Türk dili üzerine yapılan gramer çalışmalarının devam ettiğini görüyoruz. Verimli geçen bu dönemde birçok kitap kaleme alınmıştır. Bu yüzyılın başında İngiliz tüccar Thomas Vaughan tarafından kaleme alınan *Grammar of The*

Turish Language isimli küçük hacimli kitap XVIII. yüzyılın ses özelliklerini vermesi açısından önemlidir. Bernardino Pianzola'ya ait *Dizionario, Grammatiche E Dialohi Per Apprendere Le Lingue Italiana, Latina, Greca-Bolgare, e Turca* isimli gramer kitabı ise Meninski'nin eserine dayanılarak hazırlanmış ve dört cilde kadar genişletilerek önceki yüzyılda yapılan bu önemli çalışmayı biraz daha ileriye taşımıştır. Yine bu dönemin sonunda Cosimo C. De Carbognano tarafından kaleme alınmış önemli bir gramer kitabı ile karşılaşmaktayız. *Grammatica Turca* isimli bu hacimli eser Türkçe sözcüklerin çeviri yazısında daha başarılı bir yol izlemiş olmakla birlikte Türkçe sözcük türlerini detaylı bir şekilde işlemiş ve örneklendirmiştir.

XIX. yüzyıl ise sadece Türk gramerciliği açısından değil dünya grameri açısından da oldukça önemli gelişmelere sahne olmuştur. Gramer konusundaki gelişmeler ve gramerin çağdaş bir bilim dalı olarak ortaya çıktığı bu dönem sadece Türkçenin değil birçok Avrupa dilinin de gramer çalışmaları yapılmıştır. Dil aileleri tezinin ortaya çıkışı aynı dil ailesinde bulundukları düşünülen dillerin detaylı ve karşılaştırmalı dil bilgisi çalışmalarının yapılmasına olanak sağlamıştır. Rasmus Rask, Franz Bopp, Sir James Redhouse, Jakob Grimm, Johan K. Zeuss, Friederich Diez, Carl Brockelmann, Wilhelm von Humboldt, Berthold Derbrück, Antonie Meillet, Hermann Hirt, Gottfried von Leibniz, Samuel Gyarmathi, Janos Sajnovics, Wilhelm Radloff ve Franz Miklosich gibi dilciler bu dönemin dil çalışmalarına ve özellikle karşılaştırmalı gramer çalışmalarına ivme kazandırmışlardır.

XIX. yüzyılda Kazanlı Mehmet Ali Kazım Beg, Otto von Böhtlingk'in Türk lehçelerinin gramerlerini hazırlamaları Türk grameri açısından oldukça önemlidir. James W. Redhouse'un *Grammaire Raisonnée de la Langue Ottomane* isimli eseri ise yayınlandığı 1849 yılında o güne kadar Avrupa'da kaleme alınmış gramerlerde bahsedilmeyen ses uyumuna değinmesi açısından önemli bir eserdir. Bunun yanı sıra Berezin'in Türk lehçelerini karşılaştırdığı iki ciltlik eseri yine aynı yıllarda Kazan'da yayınlanmış önemli bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yapılan gramer çalışmaları çoğunlukla karşılaştırmalı çalışmalardır.

XX. yüzyıla geldiğimizde Böhtlingk ve Wilhelm Radloff'un Türk dili üzerine muazzam çabalarını ve çalışmalarını görmekteyiz. Radloff'un XIX. yüzyılın son çeyreğinde başlayan çalışmaları bu yüzyıl Türk gramerciliğinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Kuzey Türkçesinin ses bilgisini içeren *Vergleichende Grammatik der Nördlichen Türksprachen* isimli 1883 tarihli eseri Türkoloji açısından oldukça önemlidir. Radloff'un 1866-1904 yılları arası derlediği Türk lehçelerini içeren on ciltlik eseri hâlâ bu

alanın en önemli çalışmalarından biri olarak kabul edilmektedir. Yine Kazan Türkçesi üzerine çalışmış olan Gabor Balint da bu dönemin önemli dilcilerindendir.

XX. yüzyılın başlarında Vilhelm Peter Grönbech tarafından yayınlanan *Forstudier Til Tyrisk Lydhistorie* isimli eser Thomsen ve Grönbech’li Kopenhag ekolünün de Türk dili üzerine yaptığı çalışmaların bir meyvesidir. Bu yüzyılda sadece önceki yüzyılda etkili olan Rus ekolünün yanında kıta Avrupa’sının da Türk diline eğildiğini görmekteyiz.

Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde ciddi dil bilgisi çalışmalarının yabancılar tarafından gerçekleştirildiği ancak Türkler tarafından da Türkçe gramerlerin yavaş yavaş yazılmaya başlandığı Tanzimat döneminden sonra, Cumhuriyet’in ilanından hemen önce kaleme alınmış olan Jean Deny’nin *Grammaire de la Langue (Dialecte Osmanli)* isimli ünlü eserinin, çağdaş gramerciliğimiz üzerindeki etkileri kuşkusuz göz ardı edilemeyecek boyuttadır. Çağdaş Türk gramerciliğini yöntem ve içerik bakımından derinden etkileyen bu eser özellikle Cumhuriyet dönemi dil bilgisi kitaplarını şematik ve tematik olarak oldukça derinden etkilemiştir.

XXI. yüzyıl boyunca özellikle kıta Avrupası Türkoloji’nin ve dolayısıyla Türk gramerciliğinin kalbi olmuştur. Dil aileleri çalışmaları çerçevesinde karşılaştırmalı gramer kitapları, lehçe kitaplarının yanı sıra yabancı dil öğretiminde kullanılmak üzere Türkçe gramerleri hazırlanmıştır. Bu dönemde Kaare Grönbech, Karl Heinrich Menges, Jean Deny, C. Brockelmann, M. Rasanen’in güncel dil üzerine yaptıkları çalışmaların yanı sıra W. Bang, A.v. Gabain, A.M. Şçerbak, J. Eckmann, I. Kunos gibi dilciler de eski Türk dil ve lehçeleri üzerine çalışmalar yapmışlardır.

Batıda ve Doğuda yapılan bu çalışmalardan sonra Türk dilciler tarafından kaleme alınmış eserleri incelediğimizde yaklaşık bin yıllık bir geçmişle karşılaşmaktayız. Çalışmamızın odak noktası Türkiye Türkçesi olduğundan çağdaş dönemde incelediğimiz eserleri seçerken yoğunlaştığımız saha Osmanlı sahasıdır. Bununla birlikte Türk gramerciliğinin ortaya çıkışını anlamak için Kaşgarlı Mahmud’un ünlü eserinden başlayarak Tanzimat Dönemi’ne kadar yazılmış sayılı eseri lehçe ayırt etmeksizin incelemenin yerinde olacağını düşünüyoruz. Bu sebeple karşımıza çıkan ilk eser olan Divânü Lügat-İt-Türk her ne kadar ansiklopedik bir sözlük olsa da barındırdığı kısa dil bilgisi notları ve söz dağarcığı ile hem Türklük araştırmalarının hem de Türk dili araştırmalarının vazgeçilmez eseri konumundadır. Eserde bulunan Türk boylarına ait kişi, yer ve boy adları, halk şiirleri, deyimler ve atasözleri gibi tarihi, coğrafi ve folklorik bilgilerin yanı sıra dönemin tıp bilimi ile

ilgili bilgiler eseri önemli kılsa da Kaşgarlı'nın Türk diline karşı hassasiyeti eseri ayrıca önemli kılmaktadır. Eserdeki Oğuzca kelimeler ve lehçeler arası ses değişiklikleri, morfolojik özelliklerin göz önünde bulunduğu kısa notlar eserin dil bilgisi açısından değerini ortaya koymaktadır. Kaşgarlı'nın bu eserinden sonra yine sözlük yönü ağır basan bir başka eserle karşılaşmaktayız. Zemahşeri'ye ait *Mukaddimet'ül-Edeb* çok dilli bir sözlük olmasının yanı sıra Orta Türkçe döneminin ses ve yapı bilgisi hakkında verdiği bilgiler ile oldukça önemli bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

12 ve XV. yüzyıllar arası Arap gramer dairesi içerisinde kaleme alınan *Tercüman-ı Türki ve Arabi, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* gibi Mısır-Suriye Kıpçakçası üzerine yazılmış sözlük gramerler de oldukça önemlidirler. Arapça temelinde hazırlanmış olan bu kitaplarda konu başlıkları Arapçadır ve açıklamalar Arapça kalıpları içerisine zorlanmış Türkçe gramer konularıdır. Oldukça detaylı hazırlanmış bu kitaplar arasında *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkîve 'Acemî ve Muğalî* diğerlerinden farklı olarak ekler konusuna fazlaca yer ayırmıştır. XV. yüzyılda yine Mısır'da kaleme alınan *Tuhfetü'z-Zekiyye* ise önceki kitaplarda değinilmemiş bazı gramer konularına değinmesi ve morfolojiyi daha detaylı anlatması bakımından önemlidir. Yine aynı dönemde kaleme alınan *El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabtî'l-Lûgati't-Türkiyye*'de sözlük bölümü olmaksızın kitap tamamen Türkçe dil bilgisine ayrılmıştır. Bunun yanı sıra *İbn-i Mühennâ Lûgati* barındırdığı söz dağarcığının yanında içerdiği kısa morfolojik ve fonetik bilgiler ile oldukça önemli bir sözlüktür. Bunun yanında XVII. yüzyılda kaleme alınan *Eş-şüzürü'z-Zehebîyye ve'l Kıtai'l-Ahmediyye Fi Lûgati't-Türkiyyede* isimli küçük gramer de bu geleneğin son kitaplarından. Arap grameri geleneğine bağlı bu kitapların ortak özelliği, Araplara Türkçe öğretmektir. Bu sebeple bu kitapların çoğu sözlük gramer şeklindedir. Kitaplarda yine Arap gramerinin dili, master temeli üzerinde ele almasından kaynaklı olarak fiil bölümleri geniş tutulmuştur.

Arap coğrafyasındaki Türk egemenliğinin etkisi ile kaleme alınmış eserlerden sonra Batı Türkçesi ile yazılmış ilk Türkçe gramer olarak kabul edilen Bergamalı Kadri'nin 1530 tarihli *Müeyyessiretü'l-Ulûm* isimli eseri ile karşılaşmaktayız. Kitabı en önemli özelliği Türkçe yazılmış olmasıdır. Bu sebeple kitap aynı zamanda ilk Türkçe gramer kitabı olarak da anılmaktadır. Eserde Türkçe dil kuralları Arap gramer kalıplarına oturtulmuştur. Bu durum eğitim dilinin Arapça olmasından kaynaklanmaktadır. Arap gramerinin üçlü tasnifi üzerine kurulu bir sınıflama yöntemi izlenen kitap Türkçede bulunan ancak Arapçada bulunmayan dil kurallarını da anlatması yönü ile oldukça önemlidir.

Bergamalı Kadri'den sonra sahamızda uzun süre Türkçe gramer yazılmamıştır. Yaklaşık 300 yıl sonra Abdurrahman Fevzi Efendi tarafından kaleme alınan *Mikyasu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan* isimli esere kadar Türkçe gramer yazıcılığına ara verildiğini görmekteyiz. Avrupa'da gramer yazıcılığının canlı olduğu bu arada Türkçe gramer yazıcılığının bir duraklama dönemine girdiğini görüyoruz. Tanzimat döneminde okullarda okutulmak üzere yazılan kitap Arap gramercilik geleneğini devam ettiren bir Türkçe gramerdir. Tanzimat gramerleri olarak adlandırılan kitaplar dizisinin ilki olan bu kitapla artık okullarda okutulmak üzere ardı ardına Türkçe *sarf* ve *nahiv* kitapları yazılmaya başlar. Bu kitaplardan özellikle Keçeci Mehmet Fuat Efendi ve Ahmet Cevdet Efendilerin kaleme aldıkları *Kavâid-i Osmâniye* isimli eser kendisinden sonra yazılacak gramer kitaplarının ana taslağını oluşturur. Arapça üçlü tasnif yöntemine göre kaleme alınan bu kitaplarda Arapça kalıplara Türkçe karşılıklar bulma yoluna da gidilmemiştir. Bu dönemde birbiri ardına yazılan Türkçe gramerlerde sürekli bir gelişimden bahsetmek söz konusudur. *Kavâid-i Osmâniye*'de Türk dilinin tanımı yapılmaya çalışılmış; Abdullah Ramiz Paşa'nın kaleme aldığı *Emsile-i Türkiyye* isimli eserde de kipler konusu bugünküne yakın bir şekilde işlenmiştir. Tanzimat gramerlerinin bir başka yönü de biçim bakımından Avrupa'da kaleme alınan yabancı dil öğretici kitaplara benzemesidir. Yalnız bu benzerlik sadece biçimseldir. İçerik açısından Arap gramerciliğinin etkisi daha fazladır. Hatta bu sebeple Türkçede bulunmayan dizinler Arapçanın da etkisi ile kitaplara alınmıştır. 1908 yılına kadar kaleme alınan kitaplar *Kavâid-i Osmâniye* çizgisini devam ettirmişler yalnızca dili tanımlarken Türkçülüğün de güçlenmesi ile artık lisan-ı *Osmânî* yerine *lisan-ı Türki* terimi yerleşmiştir. Halid Ziya Bey tarafından kaleme alınan *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* isimli eserde kelime türleri 9 başlık altında toplanmış olsa da temelde isim, sıfat, zamir, fiil ve edat temelinde işlenerek bugünküne çok yakın bir sınıflandırma yapılmıştır.

1908 yılına gelindiğinde artık Türk gramerciliği yavaş yavaş Batı gramercilik anlayışı eksenine girmeye başlamıştır. Bu dönemde kaleme alınan Hüseyin Cahid'in hacimli ders kitabı *Türkçe Sarf ve Nahiv*'i bu geleneğin en çok hissedildiği eser olmuştur. Türk dilinin Arapça etkisinden kurtulması gerektiğini düşünen sadeleştirmeci aydınlardan olan Hüseyin Cahid önceki gramer kitaplarını sık sık eleştirerek bu büyük hacimli gramer kitabını ortaya koymuştur. Ünlü uyumundan, kelime türlerine, imla konusundan noktalama işaretlerine kadar hemen her konuyu işlemeye çalışan Hüseyin Cahid etkisini Cumhuriyet dönemine kadar sürdürecektir bir çalışmaya imza atmıştır. Batı gramerlerinde alışık olunan *alıştırma* ve *uyarı* bölümlerinin de yer aldığı kitap öğrencilere öğrendiklerini pekiştirme fırsatı da sunmaktadır.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet arasındaki dönemde yazılan gramer kitapları *Türkçe Sarf ve Nahiv* ile *Kavâid-i Osmaniyye* çizgisindedir. Bu dönemde Fransız gramerciliğinin etkisi giderek artmıştır. Jean Deny'nin eserini tanıma fırsatı bulan aydınlarımız bu kitabın yoğun etkisi altında kalmışlardır. Bu dönemde etkisini arttıran Türkçülük akımı dilde ve edebiyatta idealleri olan Şinasi, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi ve Şemsettin Sami gibi Tanzimat döneminin birinci kuşak Osmanlı aydınları, daha sonra da *Genç Kalemler* tarafından daha ciddi bir şekilde uygulanacak olan *Saf Türkçe* hareketini ortaya koymuşlardır. *Genç Kalemler* yazıları ile dilde Türkçeciliği savunmuş ve sonraki Cumhuriyet sonrası aydınlarının devam ettireceği bir dizi ideali hayata geçirmişlerdir.

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Türk dili yeni bir evreye girmiş, önce Harf sonra Dil Devrimi ile Türkçenin Arapça ve Farsça boyunduruğundan kurtarılması hedeflenmiştir. Aşırı sadeleşme hareketleri dışında kısmen başarılı olan Dil Devrimi Türkçenin akademik düzeyde kendine ait bir grameri olması gerektiği fikrini ortaya çıkarmış ve bu eksikliği de 1940 yılında Tahsin Banguoğlu gidermiştir. Türk Dili Tetkik Cemiyeti ve Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin kurulması ile Türk gramerciliği akademik anlamda bir atılım yaşamıştır. Sonraki adıyla Türk Dil Kurumu olan Türk Dili Tetkik Cemiyeti bünyesinde kurulan Gramer Komisyonu bu konudaki çalışmaları yürüten ana otorite hâline gelmiştir.

Nihayet 1940 yılında Tahsin Banguoğlu'nun hazırladığı *Ana Hatlarıyla Türk Grameri* isimli eserle yeni bir evreye girilmiş akademik düzeyde Türkçe gramer yazıcılığı başlamıştır. Banguoğlu'nun daha sonra 636 sayfalık hacimli bir eserle genişlettiği bu eser, akademik Türkçe dil bilgisi kitaplarının ilk örneği olmuş ve kendinden sonra yazılacak gramerleri etkilemiştir. Sesbilgisi, yapıbilgisi ve sözdizimi üçlüsü üzerine kurulu kitapta Batı gramerciliğinin etkileri görülmektedir. Banguoğlu özellikle yeni terimler üretmesi ile bir ilki gerçekleştirmiş Arapça dil bilgisi terimlerinden kısmen kopulmasını sağlamıştır. Kendinden sonra gelen Muharrem Ergin ve Tahir Nejat Gencan gibi kendilerine özgü terimler yazarlarla da Arapça dil bilgisi terimlerinin kullanımında ciddi oranda azalma olmuştur.

Cumhuriyet dönemi Türk gramerciliği açısından özellikle bir atılımın yaşandığı devirdir. Bu durumda dilin sadeleşmesinin devlet politikası hâline gelmesi, yükseköğretim kurumlarının Batı ölçütlerine ulaşması ve sayılarının artması, yetkin Türk akademisyenin yetişmesi ve eğitimin her aşamasında Türkçe dil bilgisi derslerinin olması etkilidir. Çalışmamızda taramalarımızı yaparken en çok karşılaştığımız tür olan okul gramerleri akademik gramerleri örnek almışlar böylece eğitim seviyeleri arasında ciddi bir gramer

anlayışı farkı olmamıştır. Son yıllarda Türkçenin yabancı dil olarak öğrenilmesinin öneminin artması ile Türkçeyi yabancılara öğreten kaynak kitap sayısında da bir artış olmuştur.

Cumhuriyet dönemi Türk gramer kitapları anıldığında akla ilk gelen isimleri incelemeye çalıştığımız çalışmamızda daha çok bu alana yenilikler getiren kitapları seçmeyi yeğledik. Bunun sebebi yazılmış olan kitapların birbirine fazlaca benzemesidir. Çalışmamızda incelediğimiz Tahsin Banguoğlu, Ahmed Cevad Emre, Muharrem Ergin, Tahir Nejat Gencan, Tuncer Gülensoy ve Fuat Bozkurt'un eserlerini seçmemizin sebebi bu eserlerin taslak olarak yenilikler taşımalarıdır. Tahsin Banguoğlu'nun eseri *Ana Hatlarıyla Türk Grameri* bir ana taslak olma özelliği taşıırken genişletilmiş *Türkçenin Grameri* isimli eser ise tam anlamıyla detaylı bir gramer olma özelliği taşımaktadır. Ahmed Cevad Emre'nin deneysel birçok gramer kitabı bulunmakla birlikte özellikle bulunduğu döneme muhalif bir çizgide ilerlemesi ve geniş ve detaylı bir karşılaştırmalı gramer hazırlamayı denemesi eserinin adını anmamızı kaçınılmaz kılmaktadır. Muharrem Ergin'in eseri ise alana kabul ettirdiği terimler ve içeriği ile önemlidir. Tahir Nejat Gencan'ın eseri ise Türk Dil Kurumu'nun gramer görüşünü temsil etmesi açısından önemlidir. Özellikle okul gramerlerini derinden etkileyen eserde kullanılan terimler oldukça isabetlidir. Tuncer Gülensoy'un eseri ise kendinden önceki gramerlerin bir devamı olma özelliğinin yanı sıra içerik bakımından oldukça farklıdır. Doğrudan akademi için yazılan eserde aynı zamanda yazma planları, kompozisyon bilgileri yer almaktadır. Dilciliğimiz açısından Osman Nedim Tuna ve Efrasiyap Gemalmaz'ın çalışmaları da oldukça önemlidir. Türkçenin Tarihi dönemleri üzerine çok sayıda araştırma ve çalışma gerçekleştiren Osman Nedim Tuna'nın çalışmaları ve Efrasiyap Gemalmaz'ın ağızlar ve standart Türkçenin yanı sıra ses bilgisi ve biçim bilgisi ile ilgili çalışmaları da dilciliğimize önemli katkılarda bulunmuştur. Cumhuriyet dönemin son 15 yılına geldiğimizde ise Türkçe gramer çalışmalarının yavaş yavaş dilbilim çalışmaları ile karşılıklı yürütüldüğünü görmekteyiz. Efrasiyap Gemalmaz ve Fuat Bozkurt'ta gördüğümüz bu yaklaşım Nadir Engin Uzun ile daha somut bir şekil almış ve Türkçenin dil bilgisi dilbilim yardımı ile çalışılarak klasik Türk dilciliğinin çerçevesi genişletilmiştir. Nadir Engin Uzun'un evrensel dilbilim teorileri ışığındaki çalışmalarından sonra Günay Karaağaç'ın Türkçenin dilbilgisinin içine anlambilim, dilbilim ve kökenbilimi de alarak çerçevesinin en geniş haline ulaştığını görmekteyiz.

Çalışmamızı genel bir çerçeve ile sonlandırırken bu sayede Türk gramerciliğinin asırlar boyu süren ve hala devam eden gelişimini sunmuş bulunuyoruz. Kaşgarlı Mahmud'la başlayan serüven uzun yıllar Arap gramerciliği evresinde devam ederken, Batıda gramerin gelişmesi ve Türk topraklarının Batı etkisine açılması ile zaman içerisinde bir geçiş evresine

girmiştir. Türkçenin bir eğitim ve bilim dili olarak önem kazanmasıyla ihtiyaç duyulan Türkçe gramer hem Batı hem de Arap grameri etkisinde yazılmaya devam edilmiştir. Siyasi akımların etkisinin dilde ve edebiyatta yansımaları ile dilin Arapça ve Farsça unsurlardan arındırılması için çalışılmış buna paralel olarak da öz gramer yolculuğu başlamıştır. Bu yolculuk hala devam etmektedir. Umarız çalışmamız bu yolculuğa çıkanlara tarihi gelişimi görmeleri açısından yardımcı olur.

KAYNAKÇA

- Adaklı, E. (2011). Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi (1802-1864)'nin Mikyasu'l-Lisan Kıstasu'l-Beyan adlı eseri üzerine bir inceleme. *Turkish Studies*, 6(3), 2017-2024.
- Ahmed Cevdet Efendi. (2000). *Medhal-ı kavâid* (Haz. N. Özkan). Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmed Cevdet ve Mehmed Fuad Efendi. (2000). *Kavâid-i Osmâniye* (Haz. N. Özkan). Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa. (2000). *Belâgat-ı Osmâniyye* (Haz. T. Karabey ve M. Atalay). Ankara: Akçağ Basım Yayım.
- Akalın, Ş. H. (2008). Bin yıl önce bin yıl sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk, Ankara: T.D.K Yayınları.
- Aksan, D. (2000). *Her yönüyle dil (Ana çizgileriyle dilbilim)*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akyüz, K. (1995). *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Al-Qinai, J. B. S. (2000). Morphophonemics of loanwords in Arabic. *Studies in the Linguistic Scienes*, 30(2), 1-20.
- Antonelli, L. (1794). *Primi Principi Della Gramatica Turca ad Uso Dei Misionari Apostolici di la Sandinofoli*. Roma.
- Aristoteles. *Poetika* (çev. İ. Tunalı İ.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Astor Library. (1859). *Catalogue or alphabetical index of the Astor Library*. New York: Authors and Books.
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul.
- Ateş, K. (2008). *Türk Dili*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Baguoğlu, T. (1974). *Türkçenin grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Baptiste, H. J. (1730). *Grammaire Turque, ou méthode courte & facile*, İstanbul : Pour Apprendre La Langue Turque.

- Baranoğlu Ş., (2002). Yenileşme devri Türkçesi üzerine çalışmalar. *Türkler Ansiklopedisi*, (C. 15). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Baskakov, N.A. (2009). Türk Lehçelerinin Mukayeseli Tarihi Araştırmalarına Kısa Bir Bakış (çev. U. D. Aşçı). *Tarihin Peşinde*, 2, 249-262.
- Baskın, S. (). Memlûk dönemi Türkçe sözlüklerin yapısı. *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1(25), 23-39.
- Battal, A. (1934). *İbni-Mühennâ lûgati*. İstanbul: Maarif Vekâleti Devlet Matbaası.
- Bergamalı Kadri. (2002). *Müeyyessiretü'l-ulûm* (Haz. E. Karabacak). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilal Şimşir. (2006). *Türk harf devrimi üzerine –İncelemeler-*. Anlara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Bloomfield L. (2006). *Language*. Londra: Allen & Unwin.
- Bozkurt, Fuat. (2004). *Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Bronkhorst, J. (2001). Etymology and magic: Yaska's Nirukta, Plato's Cratylus, and the riddle of semantic etymologies. *Numen*, 48 (2), 147-203.
- Carter M. G. (1983). *The history of linguistics in near east*. Nijmegen: John Benjamins B.V.
- Columbia University. (1973). *Encyclopedia Iranica*. IV (2). New York: Columbia University.
- Çağatay, Saadet. (1944). Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayisiyle, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2(5), 759-772.
- Çiftçi M. ve Yıldırım T. (2012) Kâşgarlı Mahmud'un kullandığı temel propaganda teknikleri. *TÜBAR*, XXXII (34), 33-41.
- Demir, T. (2013). *Türkçe dilbilgisi*. İstanbul: Kurmay Yayınları.
- Demirci, J. (2003). Cumhuriyetin 80. Yılında Türkiye'de Memlûk-Kıpçak Türkçesi Çalışmaları. Ankara: *DTCF Türkoloji Dergisi*, 16(2), 53-63.
- Dil Derneği. (1986). Atatürk'ün Türk Dil Kurumu ve Sonrası (Haz. Sevgi Özel, Haldun Özen, Ali Püsküllüoğlu). İstanbul: Bilgi Yayınevi.

- Dilaçar, A. (1970). 1612'de Avrupa'da yayınlanan ilk Türkçe gramerin özellikleri. *TDAY-Belleten*, 197-210.
- Dilaçar, A. (1971). Gramer: Tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi, eğitimdeki yeri ve tarihçesi. *TDAY Belleten*, 83-145.
- Dionysios. (2006). *Gramer sanatı*, (Çev. E. Çoraklı). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Donaldson J. W. (1859). *The new Cratylus*. Londra: J. W. Parker and Son, West Strand.
- Duman, M. (1995). Türkiye Türkçesinin tarihî kaynaklarından Carbognano'nun grameri ve imlâ-teleffuz ilişkisi bakımından önemi. *İlmî Araştırmalar*, 1, 95-106.
- Durmuş, O. (2007). Martti Räsänen. *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 34). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Duru, K. N. (1912). İlk Türk grameri, Türkçe sarfın mevcudu. *Türk Yurdu*, 1(24), 748-754.
- Edgar, N. (1990). *An encyclopaedia of language*. Londra: Routledge.
- Ercilasun, A.B. (2002). İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat, *Türkler ansiklopedisi* (C. 5). İstanbul: Yeni Küre Yayınları.
- Erdem İ. (2007). Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân'daki dil bilgisi terimleri, *Turkish Studies*, 2(2), 192-216.
- Erenoğlu D. (2006). Gramer- dil bilgisi, Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 20, 139-147.
- Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Erkan, M. (1999). İbn Mühennâ, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 20). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ez-Züvey A.M. S. (2013). Sesbilimin kurucusu El-Halil b. Ahmed (çev. N. Hanay). *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 195-227.
- Fayda M. (2000). İbn Hişam, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 20). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Findley, C.F. (2007). Sir James William Redhouse, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 34). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Gardiner Sir A. (1927). *Egyptian grammar*. Londra: Oxford University Press.
- Gemalmaz E. (1995). Dil bilimi ve dil bilgisi. *Türk Dil Kurumu Başkanlığı Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 517, 82-85.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gül, B. (2010). İbni Mühennâ Lügati'nin Türk ve Moğol dil araştırmalarındaki yeri ve önemi. *Türkbilig*, 19, 87-95.
- Gülensoy, T. (2000). *Türkçe el kitabı I*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gülsevin, G. (1990). Bergamalı Kadri ve eseri üzerine. *Türk Dili*, 461, 211-214.
- Gülsevin G. (2007). Prof. Dr. Osman Nedim Tuna. *Turkish Studies*. 2(2), 13-20.
- Gümüşkılıç, M. (2008). Orta Osmanlıcada imlâ-telaffuz ilişkisi. *Turkish Studies*, 3(6), 286-302.
- Gündüzöz S. (2004). El-Kitâb'ın kuramsal temelleri: Sîbeveyhi'nin kitabındaki kodifikasyonun çözümü, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, 235-263.
- Halit Ziya Bey. (1999). *Kavâid-i lisân-ı Türkî* (Haz. Kaya Türker). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, A.–Richard, F. (2004). *André du Ryer and oriental studies in seventeenth-century France*. Londra: The Arcadian Library Studies in the Arcadian Library.
- Hançerlioğlu O. (1973). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Haris R.ve Taylor T. J. (2002). *Dil bilimi düşününde Dönüm Noktaları I (Socrates'ten Saussure'e Batı Geleneği)* (Çev. E. E.Taylan ve C. Taylan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatiboğlu (Kılıcoğlu) V. (1955). Profesör Jean Deny'nin konferansı, *Türk Dili*, IV(40), 217-218.
- Hazai, G. (1973). *Das Osmanish-Türkische im XVII. jahrhundert untersuchungen an den transkriptionstexten von Jakab Nagy De Harsan*. Budapeşte: Akademiai Kiado.

- Megiser H. (1612). *Institutionum linguae Turcicae libri quatuor*. No. 8, Gent: Gent University Library.
- Hüseyin Cahid. (2000). *Türkçe sarf ve nahiv* (Haz. D. Ergönenç Akbaba ve L. Karahan). Ankara: TDK Yayınları.
- İlmamedov, R.(2011). Zemahşerî'nin Mukaddimet'ül-Edeb'inde Kur'ân'la ilgili terimler, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 191-207.
- Jean Deny. (1995). *Türk Dilinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)* (çev. O. Şahin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kabâve F. (2000). İbn Usfûr El-İşbîlî, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 20). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kaçalin, M.S. (1994). Divanü Lügati't-Türk, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 9). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kahrs E. (1984). Yâska's Nirukta: The quest for a new interpretation. *Indologica Taurinensia*, 12, 139-154.
- Karahan Leyla. (2013). Türk gramerciliğinin bir eleştirisi: “Gramerimiz İçin”. *Turkish Studies*, 8/9, 207-213.
- Karahan, L. (2011). Anadolu ve Rumeli ağızlarının en eski kaynaklarından biri: Gramer kitapları. *Turkish Studies*, 6, 35-40.
- Karal, E. Z. (2001). Bilim kültür ve öğretim dili olarak Türkçe. A. Sayılı (Edidör), *Osmanlı tarihinde Türk dili sorunu (Tarih açısından bir açıklama)* (7-96). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kartalcık V. (9-10 Haziran 2009). *Geçmişten günümüze Türk dünyasında alfabe gelişimi*, 1st International Symposium on Sustainable Development'ta sunulmuştur, Saraybosna, Bosna Hersek, 363-369.
- Kartallıoğlu, Y. (2007). Tanzimat gramerlerinde bazı eklerin imlası ve dudak uyumu ile ilgili uyarılar, *Bilig*, 43, 85-107.
- Kaşgarlı Mahmud. (2012). *Divânü lûgat-it-Türk* (F. Bozkurt). Konya: Eğitim Yayınevi.

- Kerimoğlu, C. (2008). Hüseyin Cahid Yalçın (1875-1957)'ın dil ile ilgili görüşleri, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII(16-17), 103-117.
- Kess J. F. (1992). *Psycholinguistics: Psychology, linguistics, and the study of natural language*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Kılıç H. (1992). Basrîyyûn, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 5). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kılıç H. (2002). Kûfîyyûn, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*(C. 26). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kılıç, H. (1994). Ebu'l-Ferec el Isfahani, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 10). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kıran Z. (2013). *Dilbilme giriş*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık.
- Kızıklı Z. (2006). Ebu'l-Esved Ed-du'eli'nin Arap gramer tarihindeki yeri ve önemi. *Dini Araştırmalar*, 9(25), 265-280.
- Koçak, İ. (1988). Ahfeş el-Asgar, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 1). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1985). *Dil inkılabının sadeleşme ve Türkçeleşme akımları arasındaki yeri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (1995). Gramer konularımızla ilgili bazı sorunlar. *Türk Dili*, 535, 3-18.
- Korkmaz, Z. (2000). Batı dilleri ve Türk dili Grameri üzerindeki etkileri. *TDAY Belleten*, 49-54.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri, şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülü, F. (1933, 27 Mart). On altıncı asırda yazılmış Türkçe Türk grameri, *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Kun, T. H. (2013). Memlûk-Kıpçak dil araştırmaları ve İstanbul'daki el yazmaları (çev. Hayriye G. ve Musa S.). *Dil Araştırmaları Dergisi*, 13, 151-156.

- Lajos, L. (1942). Türkçe'de uzun vokaller (çev. T. Gökbilgin). *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 7, 82-94.
- Lyons J. (1983). *Kuramsal Dilbilime Giriş* (çev. A. Kocaman). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mahmud Zemahşeri. (1993). *Mukaddimet'ül-Edeb* (Haz. N. Yüce). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Marsden, M. (1827). *Catalogue of boooks and manuscripts*. Londra: King's College (University of London) Library.
- Merhan, A. (2001). Filippo Argenti'nin 'Regola Del Parlare Turcho' adlı eserindeki bazı sözcükler hakkında. *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18, 115-129.
- Muhtar, C. (1986). İslamda sözlük çalışmaları II. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, 331-360.
- Ölmez, M. (1994). *Türk dillerinin sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü, uygulamalı dilbilim açısından Türkçenin görünümü*. Ankara: Dil Derneği Yayınları.
- Önler, Z. (2011). Saadet Çağatay'ın ilk tanıtım yazısı ışığında Türkiye'de dilbilgisi çalışmaları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 18, 87-96.
- Özbalıkçı M. R. (2009). Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 37). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özçam, Ç., (1997). Türkiye Türkçesi ile ilgili gramer çalışmaları-Bibliyografya Denemesi-. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 110, s. 116-117.
- Özkan, M. (1994). İbrahim Necmi Dilmen, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 9). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Par J. ve M. Quérard. (1835). *La France Littéraire Ou Dictionnaire Bibliographique Des Savants*. (C. 7). Paris: Chez Firmin Didot Frères.
- Perek F. Z. (1961). *Eski çağda dilbilgisi araştırmaları (Gramerin doğuşu)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

- Polat, N. H. (2003). Türkçenin öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 13, 447-454.
- Prakash, S. H. (1991). Paninian method of linguistic analysis. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 35(2), 241-246.
- Procházka-Eisl, G. (2010, 26-29 Mayıs). Viyana Üniversitesi'nde Türkçe öğretimi dün-bugünü-yarını, Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Sempozyumu, Ankara.
- Redhouse, James W. (2009). *Müntehabât-ı lugât-ı Osmâniyye* (Haz. R. Toparlı, B. Eyövge Yılmaz, Y. Yılmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Robert Publishing. (2013). *Le grand Robert: Coffret collector*. Paris: Robert.
- Rocchi, L. (2014). *The importance of Bernardino Pianzola's work for Turkish lexicography*. Krakov: Jagiellonian University Press.
- Rodini M. A. (2012). Sibawayh, Sibawayh's book and interpretation science. *The Journal of American Scienc.*, 8(12), 112-117.
- Rothman, E. N. (2013). Dragomans and "Turkish Literature": The making of a field of inquiry. *Oriente Moderno*, 93, 390-421.
- Saussure F. (2001). *Genel dilbilim dersleri* (çev. B. Vardar). İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Seedley D. (2003). *Plato's Cratylus*. Londra: Cambridge University Press.
- Sertkaya, O.F. (1992). Tahsin Banguoğlu, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 5). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Sönmez, S. (2009). Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve eseri Mukaddmetü'l-Edeb'in didaktik değeri. Erzurum: *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, 147-169.
- Stein, H. (2000). XVII. yüzyıla ait bir atasözü koleksiyonu (çev. V. Coşkun). *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 1(2), 350-379.
- Şavkay, T. (2002). *Dil devrimi*. İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Şimşir, B. (2006). *Türk harf devrimi üzerine –İncelemeler-*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

- Tahir, B. M. (1914). Müyessiretü'l-Ulûm, *Bilgi Mecmuası*, 6.
- Tavkul, U. (2003). Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 15, 45-81.
- Tergip, A. (2011). British Library'deki muhtelif Türkçe yazmalar. *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(17), 166-176.
- Thomas M. (2004). *Universal grammar in second language acquisition*. Londra: Routlage.
- Tirivigno, F. V. (2012). Etymology and the power of names in Plato's Cratylus. *Ancient Philosophy*, 32, 35-75.
- Toparlı R., Çöngenli M. S., Yanık N. (2000). *Kitâb-ı mecmû-ı tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugali*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Topuzoğlu, T. R. (1998). El-Halîl B. Ahmed, hayatı, şahsiyeti ve eserleri, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü Şarkiyat Mecmuası*, 8, 155-165.
- Tuğlacı P. (1978). Okyanus Okyanus Ansikolpedik Türkçe Sözü. İstanbul: Pars Yayınları.
- Tural H. (2000). İsâ b. Ömer es-Sekafî, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 22). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Türk Dil Kurumu. (1942). İlk ve orta öğretim gramer terimleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Büyük Türkçe sözlük*. Ankara: TDK.
- Tütün, Ö. F. (1994). Jean Deny, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 9). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Vardar B. (1998). *Dilbilimin temel kavram ve ilkeleri*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Vaughan, T. (1709). *Grammar of the turkish language*. Londra: Princeton University Catalogue.
- Versteegh K. (2004). *The Arabic language*. Edinburg: Edinburgh University Press.

- Voegelin, C.F ve Ellinghausen M.E. (1945). Türkçenin yapısı (çev. S. Korkut ve V. Kılıçoğlu). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III(5), 553-564.
- Yavuz M. (1998). Ebu Cinnî, *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 19). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yüce, N. (2006). Mukkadimetü'l-Edeb. *Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (C31). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yücel T. (2007). *Dil devrimi ve sonuçları*. İstanbul: Can Yayınları.
- Yüksel A. (2007). İlk dönem Arap dilcilerinde fonetik çalışmalar: El-Halil. B. Ahmed El-Ferahidi örneği, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24-25, 135-151.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI : Mustafa PARLAK

Doğum Tarihi ve Yeri : 20.04.1984 / Sivas

Medeni Durumu : Evli

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise : Ankara İncirli Lisesi - 2002

Lisans Diploması : Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, 2009

Yüksek Lisans Diploması: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 2015

Tez Konusu : Başlangıçtan Günümüze Türkçe Dilbilgisi Çalışmalarına Bakış

Yabancı Dil / Diller : İngilizce, Farsça.

Bilimsel Faaliyetler

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar : Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 2014

E-Posta : mustafa.parlak@hotmail.com.tr